

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

ҚЎШЧИНОР ЧИРОҚЛАРИ

Роман

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нуриёти
1987

БИРИНЧИ БОБ

1

— Қазисан, қартасан, ахир, аслингга тортасан!— деди кампир омборни қулфлаётиб.— Энди жир битди. Битта кўйлак иккита бўлди! Увада, ислиқи тўн, чилва белбоғнинг хумориси тутгандир!..

Сидиқжон қайнанасидан бу хилдаги таъналарга кўп эшитган, лекин сира гап қайтармаган эди, бу фар захарханда қилиб:

— Узи тўймаганнинг салқити қорин оғритади, онжон, сиздан ортдию, бизга жир битдими!— деди.

Кампирнинг жиғибийрони чиқди; омбордан олб чиққан бир сават пахтаси билан чигриғини кўтариб, вайсаганича уйга кириб кетди.

Сидиқжон ўрнидан туриб кўча эшиги томон йўналган эди, айвонда кўз оғриқ боласини эмизиб, ўтири хотини тўхтатди:

— Тўхтанг, ажрим қилиб кетинг!— деди.

Сидиқжон ялт этиб хотинига қаради. Хотини рағи ўчган, ўрнидан туриб болани беланчакка солди ва қаттиқ-қаттиқ тебрата бошлади.

— Нима дединг? Ажрим қилиб кетинг? Мен бир ёққа кетаётганим йўқ эди-ку... Кетинг демоқчи бўлсанг, тўғрисини айта бер. Менинг бу уйда шу боладан бўлақ илинжим йўқ. Бунинг ҳам ярми сеники. Кетгин деганингми бу?

— Раъйингиздан қайтсангиз қайтганингиз, бўлмаса мен... ота-онамни дейман!

— Ахир, менинг бу раъйимга отанг рози, дедимки! Улгани йўқ, кечқурун келади. Сўра.

— Рози бўлсалар бўлаверсинлар, мен рози эмасман.

Сидиқжон индамай кўчага чиқиб кетди.

Кампир уйда жаврар, қизини қарғар эди:

— Э, ўл, итялоқ! Дайди итнинг тумшугини ёғ қилмай ўл! Итга берсанг ошингни, итлар ғажир бошингни! Қошки ўз бошини ғажиса!

Қизи товуш чиқармай куюниб йиғлади. У ўз онасидан юрагига ништар бўлиб санчиладиган сўзни шу билан иккинчи марта эшитаётибди, илгари, ҳазилми-чинми, «боланг эрингга ўхшамайди» деган эди. Хотин кишининг юрагидан фарзанд доғи кетса кетадики, бундай гапнинг алами кетмайди. Энди «итялоқ» деяётибди. Бу гапни ғар ҳам кўтара олмас, тикка юлишар эди. Бироқ унинг тили қисик, айниқса мана бу ғурбат билан бошланиб, ғурбат билан тугаётган кунларда онасига сўз қайтариш эмас, рўпара бўлишга ҳам юраги безилар эди.

Унинг тилини қисик қилган гуноҳи шундай содир бўлган эди.

Бундан роса ўн йил бурун мана шу болохонадаги қазноқда тухум босиб ётган фаранги товуқ бирданига қақолаб том орқасига — Собиржонқорининг боғига учиб тушди. Қиз девор ошиб унинг кетидан қувлади. Товуқ тутқич бермай, анҳор бўйидаги жингиллар остига кириб кетди. Қиз уни ушлаб олгани кўп уринди, жуда қийналиб кетди: қўлларига тикан кирди, юзи ва билаклари тирмаланди, роҳатибадан кўйлагининг этаги йиртилди. Уша вақтда Собиржонқорининг қароли бўлган шу Сидиқжон анҳорнинг нариги ёғида анжир очаётган бўлиб, қизни кузатиб турган эди. Сидиқжон — қарол бола, бу — ўзига тўқ бир одамнинг қизи, икки орани ажратиб турган шундай зўр тоғни бир зумда талқон қилиб ташлайдиган «алланимабало» бир куч бор эканини ким билибди! Қиз аввал қўрқди, отаси унинг Сидиқжон билан сўзлашиб турганини эмас, боққа тушганини билса ҳам терисига сомон тикади — бу хусусда отасининг қамчисидан қон томар эди; кейин, янги бир оламга кириб, отасининг қамчисини ҳам, жингил остида пусиб ётган курк товуқни ҳам унутди, Сидиқжоннинг шўхлигига қарши «ёмон экансиз» дейишдан бошқа сўз тополмади. Қизнинг ҳаётида бу ҳаддан ташқари катта ҳодиса эди; ҳам ваҳимали, ҳам «аллақандай ғалати» бу учрашув тўғрисида ўзининг сирдош ўртоқларидан бирига сўзлаганида, шундай зўр ҳодиса ҳақидаги гап бир пиёла чой ичиб бўлгунча тугаб қолганига ҳайрон қолди. Шундан кейин Сидиқжон боғда юрган чоғларида қўшиқ айтадиган бўлди. Бу қўшиқлар қизда ўзи ҳам нима эканини билмайдиган ҳислар уйғотар эди. Хавфхатарга юзма-юз келиб унга чап бериш қандай яхши! Бир неча ой мобайнида қиз ўзи хоҳлабми ё Сидиқжон «асти қўймагани» учунми, боққа яна бир неча марта

тушиб чиқди; ҳар тушганида шундай катта ишни му- дом кўз-қулоқ бўлиб турган ота-онасига билдирмай қилганига завқ қилар, ўзини бардамроқ ва ақллироқ сезар, шунинг учун яна тушгиси келар эди. Ҳазил-ҳазил билан бўлиб кетган бу ишнинг бутун даҳшати ўша йили кузда бадавлат бир хонадондан совчи келадиган бўл- ганда билинди. Қиз никоҳ ва унинг эртаси бўладиган бутун можарони кўз олдига келтириб, аммасининг оёғига йиқилди ва ўз қилмишига иқрор бўлди.

Кампир бу гапни эшитиб ҳушдан кетиб йиқилди. Қиз кечгача болохонадаги қоронғи қазноқда тешикдан мўралаб, дор ёғочи остида жаллоднинг сиртмоқ солиши- ни кутган маҳкумдай, тақдирга тан бериб, отасини кут- ди. Отаси Зуннунхўжа келди. Бир лаҳза даҳшатли жимлик ҳукм сурди; кейин, онасининг йиғлаган, қарға- ган товуши, отасининг йўтали эшитилди. Яна жимлик чўкди. Бу жимлик қизнинг бўйнига гўё сиртмоқ бўлиб тушди. Орадан хийла вақт ўтгандан кейин уйнинг эши- ги гийт этиб очилди. Оёқ шарпаси болохонага томон келар, қиз тин олмай кутар эди. Қазноқнинг эшиги очи- либ аммаси кўринди. У катта фалокат даф бўлганидан қувониб энтиккан бир товуш билан: «Шарофат, қизим, тур! Тур, қизим. Отанг гуноҳингдан ўтди!» деб шивирла- ди. Шарофат бу гапга ишондими-ишонмадими — билиш қийин эди. Аммаси ичкарига кирди ва уни қўлидан тор- тиб турғизди-да, «ўз қулоғинг билан эшит» деб болохо- надан олиб тушди ва имо билан дарчани кўрсатди. Шарофат шундан кейингина ўзига келди-ю, оёқ учида бориб дарчанинг ёнига чўнқайди. Онаси дам-бадам бурун қоқар, отаси хуноб бўлиб унга гап уқтирар эди: «Ўргатма, менга ақл ўргатма! Ақлим ўзимга етиб кел- ган, бундан кейин ҳам етади. Мен бу мол-дунёни, ер- сувни қўлим билан топган эмасман, ақлим билан топ- ганман. Сидиқжон безот, Сидиқжон гадобачча... Тўғри, лекин замон шуларники бўлса нима дейсан? Булар кеча оёғингни босган эди, бугун кўкрагингга оёқ босиб турибди, эртага бўғзингга оёқ қўяди. Ўласан! Жон ке- ракми? Жон керак бўлса ўлимга чап бериш пайдан бўл. Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ!»

Эртасига онаси қуда томонга одам юбориб: «Қизи- миз хоҳламади, ўзининг хоҳлагани бор, зўрлик билан иш қилишни замон кўтармайди», деди. Зуннунхўжа эса «меҳнат билан суяги қотган Сидиқжоннинг пешонасини силагим келиб юрар эди, қизим унга кўнгил қўйиш би- лан бошимни осмонга етказди» деб дарров тўй ҳарака-

тига тушди. Бу ҳолиса қишлоқда кўп кишиларни ҳайратга солди. Область газетаси бу ҳақда «Тушунган ота» сарлавҳали бир хабар босиб чиқарди.

Қиз орзу-ҳавас кўролмаган онасининг дашном ва зихновларидан ўлар ҳолатга етганда, бахтига, ер ислоҳоти бўлиб қолди. Ер ислоҳоти унинг тилини узун қилди, чунки Сидиқжон бўлмаганда Зуннунхўжанинг Тарновбошидаги шоликорлик ери ҳам кетар эди. Шундан кейин Сидиқжоннинг ўтмишини кампир бир қадар унутди, «ҳар иш худодан» деб қизини ҳам оқлади. Оила бошлиғи — Зуннунхўжа, рўзгорни кампир бошқаради, Сидиқжон далага уруғлик ва гўнг элтиб, ҳосил келтиради.

Йиллар мана шу хилда осойишта ўтар эди, яқин олти ой бўлдики, мана шу осойишталик бузилди ва бунга сабаб, кампирнинг гумонича, Сидиқжоннинг онаси эди.

2

Сидиқжоннинг онаси Хадича хола умрини хорликзорлик тортиб ўтказган ҳамма кишилардай тез қариган, лекин ҳамма қишлоқ қарияларидай кексаликка сўз бермайдиган, ғайратли, тетик, миннатли ошдан бе-миннат муштни афзал кўрадиган бир кампир бўлиб, бу ерга бир тош мудроқ келадиган ўз қишлоғи Баҳрободда кичик ўғли Обиджон билан турар эди. Сидиқжон аввал, аравасоз устага шогирд, ундан кейин бу ерга келиб Собиржонқорига қарол бўлиб юрган вақтларида Хадича хола уни ўз қаноти остида ҳисоблар эди, ўғли Зуннунхўжага ичкўёв бўлгандан кейин ўрдак тухумини очган товукдай бўлиб қолди, шунинг учун бу ерга жуда кам, йилда бир ёки икки мартагина келар эди.

Хадича хола бундан яқин олти ой бурун келганида бир қийиқ беҳи олиб келди. У кун оққунча ўтирди-ю, кейин, «кечга қолмай» деб жўнади. Сидиқжон уни кузатиб қайтиб келганида, тоқ остидаги эски сўрида сочилиб ётган беҳиларга кўзи тушди. Беҳи унга мунгайиб қараб тургандай туюлди. Сидиқжон ҳаммасини йиғиштириб олди-да, айвоннинг тоқчасига элтиб қўйди. Беҳи бу ерда унга ғарибона назар ташлаб, «Мени бу ерга нега ҳам олиб келди, нега ташлаб кетди. Мени бу ерда ким ҳам қўлга олар эди», деб тургандай туюлар эди. Сидиқжон бирданига тўртта беҳи олиб еди. Унинг кўзига узундан-узоқ дала йўли, унда якка ҳорғин-ҳорғин қадам ташлаб бораётган онаси кўринди. Нега уни

отдами, аравадами элтиб қўймади? Аввали шуки, шунча йўлдан «болам» деб келган онасига нега «бугун ётиб қол» демади? У юраги ғаш бўлди-да, отхонадан отни олиб чиқди, наридан-бери эгарлади-да, қайнанасининг «қаёққа!» деб вағирлашига қулоқ солмай, онасининг кетидан от қўйди; қишлоқнинг чиқаверишида унга етиб олди ва отга мингаштириб Баҳрободга олиб борди.

Сидиқжон уйда пича ўтирди-ю, энди қайтиб кетмоқчи бўлиб турганида Ўрмонжон келиб қолди.

Ўрмонжоннинг отаси Омон ака Сидиқжоннинг отаси Соҳибжон ака билан жуда қалин ўртоқ эди, икки ошна ўлиб кетгандан кейин Ўрмонжон билан Сидиқжон чинакам ака-укадай бўлиб қолишган эди.

Ўрмонжон қишлоқ мактабида ўқиб хат-саводини чиқарди, сўнгра Самарқанддаги партия-совет мактабида ўқишга кетди, ўқишдан келиб, ер ислохотидан кейинроқ собиқ батраклардан ташкил топган колхозга раис бўлди, шу кунлари ва ундан кейин ҳам Сидиқжонни Баҳрободга олиб келишга, колхозга тортишга неча-неча ҳаракат қилди: тушунтирди, ваъда берди, яхши гапириб ҳам кўрди, ёмон гапириб ҳам кўрди — фойдаси бўлмади. Шундан кейин Ўрмонжон уни хушламайдиган, кўришганда сўзни қисқа қиладиган бўлиб қолган эди. Бироқ у ҳозир, Хадича холани йўлакай кўриб чиққани кирган бўлса ҳам, Сидиқжонни кўриб хийла ўтирди, нимагадир гаши келаётгандай ундан кинояомиз ҳолаҳвол сўради-да, «бой бўлиб болтанг йўқ, гадой бўлиб халтанг йўқ», деб заҳарханда қилди. Бу гапни ҳазилга йўйиш учун Сидиқжон ҳам кулди. Бироқ унинг кулиши Ўрмонжоннинг рўйирост ғашини келтирди: «Нега куласан, ўзингдан кулаётибсанми?— деди майин, лекин кишига қамчидан ҳам қаттиқроқ тегадиган бир товуш билан.— Агар ўзингдан кулаётган бўлсанг, аввало Зунунхўжанинг сандиғида ётиб ақлинг моғорлаб кетганидан кулгин. Ҳа, нега бақраясан? Ақлинг моғор босмаганими бу? Ҳеч ўйлайсанми: қишлоқда, қишлоқларда шунча воқеалар бўлиб ўтди, бойлар, муштумзўрлар — бир томон, камбағаллар, батраklar — бир томон... Колхоз, кураш, ҳатто қон... нега? Ҳеч атрофингга қарайсанми? Ўртоқларинг, ўзинг қатори қароллар, батраklar нима қилди, нима қилаётпти? Нега сен ўз тўпингдан айрилиб қолдинг? Айрилганни бўри ер эди-ку! Онанг умид билан бешигингни тебратган, шу бечора онанг сендан нима кўрди? Бу ердаги ўртоқларинг сени, сен ювиндихўрни ҳамқишлоғимиз дегани ор қилишади!»

Урмонжон хўп ҳам тўлиб-тошиб юрган экан, юрагини роса бўшатди. Сидиқжон бошини қуйи солиб, ерга кириб кетгундай бўлиб «чурқ» этмасдан ўтирди.

Урмонжон ярим кечаси чиқиб кетди. Сидиқжон шу ерда ётиб қоладиган бўлди. Хадича хола ўғлига ичи ачиб, уни хижолатдан чиқариш учун у-бу деган бўлди. Бироқ унинг бу сўзлари ҳам Сидиқжонга олов қамчидай тегаверди.

Сидиқжон кечаси билан киприк қоқмай чиқди. Ҳақиқатан, нима учун бугун кўраётган кунини Собиржонқорининг эшигида юриб кўрган кунларига солиштириб юрган экан? Нима учун бугун кўраётган кунини, масалан, ўша Собиржонқорининг собиқ аравакаши, ҳозир узоқлашиб қолган ўртоғи Ҳайдаралининг турмушига солиштирапти?

Собиржонқорининг эшигида бирга ишлаб, ҳасратлашиб юрган вақтларида Сидиқжон уни сансирар, «Ҳайдар» дер эди, қачондан бери уни сизлайдиган, ўзидан бир ёки икки ёш кичик бўлишига қарамай «Ҳайдарали ака» дейдиган бўлди? Сидиқжоннинг тўйида ичкарига, ҳатто ўз тенгқурлари олдига киргани ҳам тортиниб, ҳовлида ёш болалар орасида ўтириб ош еган ўша Ҳайдарали қачондан бери тўй-маъракада/тўрга ўтадиган, қариялар, ўқимишли кишилар орасида ўтирадиган бўлиб қолди? Қачондан бери у газетхон, гапдон, самоварнинг тўрида ўтириб чой ичадиган ва Сидиқжоннинг тили келишмайдиган, ақли етмайдиган гапларни айтиб ҳаммани оғзига қаратадиган бўлди? Қачондан бери «Ҳайдарали Усмоналиев» ёки «ўртоқ Усмоналиев» бўлиб қолди?

Ҳақиқатан, нега қишлоқда бўлиб ўтган ва бўлаётган ишларга кўзини каттароқ очиб қарамапти? Ақлини моғор босгани шудир-да!

Шу-шу бўлди-ю, Сидиқжон яна ўз тўпига қўшилиш, шуларнинг кетидан бориш — колхозга кириш тараддуга тушди.

Сидиқжон эртаси Баҳрободдан қайтиб келиб бу ниятини Зуннунхўжага айтган эди, Зуннунхўжа: «Сиз менинг ҳам кувём, ҳам ўғлимсиз, нима билан вақтингиз хуш бўлса шуни қилинг», деди.

Оилада осойишталикнинг бузилишига, ғурбат бошланишига мана шу сабаб бўлди. Шу ваздан кампирнинг жағи яна очилди, Сидиқжоннинг ўтмишини, қизининг қилмишини яна таъна қила бошлади.

Бироқ Сидиқжон бу тўғрида Зуннунхўжанинг рози-

лигини олганлиги учун кампирнинг вайсашларига чандон эътибор қилмай келар эди, бугун хотинининг «раъйингиздан қайтсангиз қайтганингиз, бўлмаса мен ота-онамни дейман» дейиши Сидиқжонни «она-болага Зуннунхўжани бир рўпара қилмасам бўлмайдиганга ўхшаб қолди» деган фикрга келтирди, шунинг учун хотинига бир нарса дейишни лозим топмай, кўчага чиқиб кетди.

3

Кечқурун жамоат жам бўлганда, ғазабдан кўкариб кетган кампир етти пуштидан қолган уч бойлам васиқани ўртага кўтариб урди.

— Мулла Шарофиддиннинг муҳри бор бу васиқаларда. Муллажон қозининг муҳри бор!— деди васиқаларни титкилаб.— Шундай васиқаларни инобатга олмай Қақирдаги ерни олди, жувон ўлгур исполком! Худоё васиқа кўр қилсин! Кошки ерни тузукроқ одамга берган бўлса — Абдурахмонхожининг қаролига! Орият ер билан колхозга кириб, энди у киши ҳосилот! Ҳадеб ер беравергани ҳукуматнинг менга ўтказиб қўйгани йўқ. Ер берадиган одам ўзи топиб берсин!

Сидиқжон мўйловини бураб, кулимсиради ва ер остидан Зуннунхўжага қаради. Зуннунхўжа пешонасини бирикки уқалади, сўнгра айвоннинг шипидаги қалдирғоч уясига қараб:

— Унақа бетамиз одамнинг гапини гапирма, нега ер сенинг измингда бўлар экан. Ер Сидиқжонники, хоҳласа — ҳукуматга беради, хоҳласа — қўриқ қилиб ташлаб қўяди,— деди.

— Худо ғазаб қилган бандасини шу кўйга солади,— деди кампир васиқаларни тахлаётиб,— наҳот киши ўз мулкига ўзи душман бўлса!

— Нега мен душман бўлар эканман,— деди Сидиқжон иложи борича мулойимлик билан,— ўйлаб гапираётисизми?

— Ҳа, бўлмаса жонингиз ачиганими бу? Ерни белингиз қайишиб топганингизда жонингиз ачир эди.

Сидиқжон қип-қизариб кетди ва Зуннунхўжага «гапирсангиз-чи!» деган мазмунда назар ташлади. Зуннунхўжа кампирнинг гапини гап ҳисобламаганини, бунга эътибор қилмаганини кўрсатиш ва шу билан Сидиқжоннинг тафтини босиш учун ёлғондан эснади.

— Колхоз деса юрагинг ёрилади-я! Колхоз шундай

наrsaки, хоҳлаган одам киради, хоҳламаган одам тўпписини яримта қилиб юраберади. Шунақамаи, Сидиқжон?

— Албатта, менинг бўйнимга биров арқон солаётгани йўқ. Тушунган одам киради, тушунмаганлар кирмайди. Унсурларнинг гапига қулоқ солганлар ҳам кирмайди...

Сидиқжон «унсур» калимасини «хукуматга қарши» деган маънода ишлатар, бу ердагилар ҳам бу маънода англр эди; бу гапни кампирнинг тилини боғлаш ва назарида, дурустгина гап тополмай чулдираб ўтирган Зуннунхўжага луқма солиш учун айтди. Бироқ Сидиқжоннинг кутганига қарши Зуннунхўжа қовоғини солиб, тескари қаради ва:

— Ҳар кимнинг таъби бўлса колхозга кирмаган ҳам, кирма деган ҳам унсур бўлмайди!— деб тўнғиллади, бироқ бу билан Сидиқжонни ранжитиб қўйганлигини фаҳмлаб, кампирга ўшқирди:— Миянг борми ўзи, Сидиқжон колхозга киргани билан ер колхозга ўтиб кетмайди, ўртада бўлади!— деди.

Кампир васиқаларни кўтариб, вайсаганича уйга кириб кетди.

— Худоё тавба қилдим, бу қандай кун!.. Ё қудратингдан, бу қандай одам! Бу қандай одам эканки, ўз мулкини, ўзининг мулкини ўртага солади! Эртага хотинни ҳам ўртага солади бу...

Сидиқжоннинг ранги бўзариб кетди.

— Онажон,— деди титроқ босиб,— оғзингизга қараб гапиринг! Шу гапингизни биров эшитса айбдор бўласиз! Мен даюс эмасман! Бунақа қўшмачилик сизлардан келади. Инъомжонга «қизимнинг кўнглини ол, эридан чиқариб сенга бераман» деган кишидан келади.

— Қайси Инъомжон?

— Қайси Инъомжон бўлар эди, тоғангизнинг ўғли!

Кампир дарчадан рўпара бўлди.

— Шундоқ деган бўлсам ажаб қилибман, хўп қилибман!— деди икки қўлини сонига уриб.— Уйни уй қилган эрнинг топишию хотиннинг кўрпа иши! Тониши-ку йўқ, бор ерни йўқотадиган эрга тушиб қолган қизим йўқ!

Зуннунхўжа Сидиқжоннинг тарафини олган бўлиб, кампирга қараб кавуш отди; Сидиқжонга нимадир демоқчи бўлиб оғиз очган қизини бир тарсаки урди; сўнгра Сидиқжондан ўпкалаб, майин товуш билан гап бошлади:

— Сидиқжон, дейман, одам деганга андиша, юз-хотир деган нарса ҳаммавақт керак. Мен сизга уй бердим, жой бердим, вақтида туз бердим, пешонангизни силадим... Энди келиб-келиб, мени, онангизни қўшмачи десангиз

дуруст бўлмас. Онангиз ўша гапни айтиптими, айтмаптими — уни қўя беринг. Айтган бўлса — хотин кишининг, мияси айниган кампирнинг гапи, айтмаган бўлса — бирон душманингизнинг ифвоси. Кампирнинг аҳмоқлиги ё бўлмаса душманингизнинг ифвоси учун мени шундоқ дейишга қандоқ тилингиз борди? Хайр, майли, одам жаҳл устида ҳар нарса дейди, мен бунга хафа бўлмайман. Тилини тишлаб олган одам тишини суғуриб ташламайди. Мен бир нарсага ҳайронман: колхозга киришингизга мен рози, хотинингиз билан онангиз ҳам рози бўлганда олам гулистон эди; энди хотинингиз билан онангиз рози эмас экан, шуларни хафа қилиш, орага совуқчилик туширадиган гапларга сабаб бўладиган ишни қилишдан нима фойда?

— Аввало шуки, дада, бошингни силаганман деб миннат қилишингизга сира-сира ўрин қолган эмас. Одамга андиша керак, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф керак.

— Хўш, хўш?

— Нима қиласиз гап ковлаб! Ундан кейин, бу гаплар ҳам орага совуқчилик солса солар-ку, лекин менинг колхозга кириш ниятим совуқчиликни аллақачон солиб қўйган.

— Шундоқ бўлса нима қиласиз кириб? Қирманг!

Сидиқжон нималар демоқчи бўлиб икки-уч оғиз ростлаганидан кейин Ўрмонжоннинг гапи эсига тушиб:

— Одам дунёга чўчқадай семиришу, битдай болалаш учун келмайди,— деди.

Зуннунхўжа унга ялт этиб қаради.

— У нима деганингиз?

— Одамман деганим!— деди Сидиқжон Зуннунхўжанинг кўзига қараб.

— Сизни ким одам эмас деди?

— Мендан юз ўгирган бутун ёр-дўстларим, ўртоқларим, эси бор одамнинг ҳаммаси айтади.

— Биз одам деб юрар эдик, эсимиз йўқ экан-да?

— Сизда бор эс ҳеч кимда йўқ. Эшакни яйдоқ миниб бўлмайди — йиқилади киши. Сизнинг одамсан деганингиз — менга тўқим урганингиз!

Зуннунхўжа ёлғондан қаттиқ кулди.

— Бундан чиқдики, биз золим бою сиз батрак экансиз-да?

— Батракнинг ери бўлмайди. Сиз ер Сидиқжонники деганингиз-ку.

— Бўлмаса кимники?

— Меники. Одамсан деганингиз шу-да.

— Ер сизники деганимиз сизга тўқим урганимиз бўладими ҳали?

— Йўқ, тўқим уриб қўйиб, тўқим сеники деганингиз бўлади.

Зуннунхўжа не машаққат билан илжайди.

— Саводингизни анча чиқариб қўйишингизми?

— Ким?

— Билмасам. Домлангиз. Домлаларингиз.

— Менинг домлам йўқ, домлам — икки кўзим.

Зуннунхўжа нима дейишини билмай, бошқа йўлга ўтди.

— Қўйинг, Сидиқжон, бу гапларни қўйинг, ярашмайди... Бунақа хафачилик билан бўладиган ишга мен ҳам рози бўлмайман.

Сидиқжон бу ниятидан қайтмаслигини қандай қилиб икки оғиз гап билан айтишни ва шу билан гапнинг чўзилишига барҳам беришини билмай ўйлашиб қолди. Зуннунхўжа унинг жим қолишига ўзича маъно бериб, «рози эмасман деган гапни илгарироқ айтсам нима экан» деб ўйлади ва рози бўлмаслигининг оқибатини кўрсатиб писанда қилиш, шу билан Сидиқжоннинг тилини узил-кесил боғлаш учун:

— Болангиз бор!— деди.

— Яна нима бор?— деди Сидиқжон, худди унинг жавобини қулоғи билан эмас, кўзи билан эшитадигандай, кўзларини катта очиб.

Сидиқжоннинг бу вазоҳати Зуннунхўжанинг ўйини пучга чиқарди. У ҳозир курашда рақибини ёнбошга олиб отган, лекин рақиб тикка тушиб, ўзини ёнбошга олган кишининг аҳволига тушиб қолди; ўзини тездан ўнглаши ва шу ондаёқ ташаббусни яна қўлига олиши керак эди, шунинг учун Сидиқжондан баланд келишга тиршиб, жаҳл билан:

— Яна нима керак?— деди.

— Яна нима бор?

— Қирмайсиз колхозга!

— Қираман!

— Қирмайсан!

— Қираман!

— Аҳмоқ!

— Аҳмоқ бўлмаганимда, шу аҳволга тушармидим!

— Ғалчани иззат қилсанг, чориғи билан тўрга чиқади.

— Ғалча бўлмасам тўпимдан айричармидим. Айрилгани бўри ер, дейдилар.

— Мен бўри бўлдимми?! Ит!

— Куллуқ!.. Биз ит бўлсак бўйнимиздаги тилла занжирингиз ўзингизга: янгичасига айтганда, мен қизингизни хоҳламайман, эскичаси керак бўлса — уч талоқ қўйдим!

Сидиқжон этагини қоқиб ўрнидан турди-ю, жадаллаганича кўча эшигига қараб кетди.

Зуннунхўжа ҳам, можарони дарчадан кузатиб турган кампир ҳам бу гапларнинг оқибати шундай бўлишини сира кутмаган эди. Зуннунхўжа шундай гангидики, нима бўлганини тушунолмай қолгандай, қизига қаради. Кампир беихтиёр «Шарофат!» деб юборди. Шарофат отасининг қарашидан ҳам, онасининг «Шарофат» дейишидан ҳам фақат бир маъно англади: иккови ҳам «қайтар» демоқчи эди.

— Тўхта,— деди Шарофат ўрнидан туриб,— кетадиган бўлсанг болангни олиб кет!

Сидиқжон тўхтади, хотинининг товушини эшитганида «болангни олиб кет» дегани эмас, унинг сенсиррагани қулоғига кирди. Уни шу лаҳзагача ҳам бу уйга боғлаб турган бир нима бор экан шекилли, хотини сенсиррагандан кейин ҳеч нарса қолмади.

— Нима дединг? Болани олиб кетайми?

Сидиқжон унинг жавобини кутмасдан тўғри келди-ю, болани беланчакдан олди ва бағрига босганича кўчага чиқди-кетди.

Шарофат гаранг ҳолда аввал отасига, сўнгра онасига қаради; булардан бирон садо чиқмагач, оёқ яланг ва бош яланг, Сидиқжоннинг кетидан чопди. Сидиқжон болани ҳамон бағрига босганича кўчанинг ўртасидан жадаллаб борар эди.

— Тўхтанг! Тўхтанг дейман!

Сидиқжон тўхтади, орқасига қаради.

— Нима дейсан?

— Беринг болани бу ёққа! Беринг бу ёққа!

Шарофат югурганича келиб болани Сидиқжоннинг қўлидан тортиб олди. Бола ингради. Шарофат болани олиб дарвозадан кириб кетгач, Сидиқжоннинг юраги «жиз» этди, кўзига келган ёшини тез-тез килрик қоқиб ютди-да, секин бурилиб, анча ергача бошини қуйи солгани ҳолда битта-битта қадам ташлаб борди, кейин жадаллади.

Сидиқжон Баҳрободга кечки пайт — пасқамликлардан, қалин дарахтзор ва адир ораликларидан бошланган шом қоронғиси борлиққа тарқала бошлаганда кириб келди. У мана шундай кечки пайтларда ҳаммавақт негадир умрини хазон бўлган ва шу хазон бўлган умрини ғарибликда ўтказгандай сезар, юраги сиқилиб тарс ёрилиб кетгудай бўлар эди. Бироқ унда ҳозир бундай кайфиятдан асар ҳам йўқ, аксинча, болалиги ўтган қишлоқнинг одам сийрак кўчалари, тепаликдаги бақатерак, аллақасқада бузоқ маъраши, анқиб кетган пиёздоғ ҳиди, чумчуқларнинг инга кириб кетар олдида чирқираши — ҳаммаси унга қачондир жуда-жуда ширин ўтган ҳаётини эслатаётгандай бўлди.

Ҳовлидаги кекса тутга чироқ шуъласи тушиб, унда нотайин бир кўланка кезар, ичкаридан «ширт-ширт» этган товуш эшитилар эди. Сидиқжон эшикни қоққанда Хадича холанинг:

— Ким у?! Обиджон, қара! — деган товуши эшитилди-ю, ҳаял ўтмай, ўзи келиб эшикни очди.

Хадича хола ўғлининг келишини кутмагани учун гаранг бўлиб қолди. Сидиқжон ичкарига қадам қўйгандан кейингина ўзига келиб уни қучоқлади, йиғлаб юз-кўзидан ўпди, сўнгра шошиб-пишиб неварасини, келинини, қудаларини сўради. Сидиқжон унинг ҳамма сўроқларига бир хилда қисқа-қисқа жавоб бериб, ўзидан ҳол-аҳвол сўраб илгари юрди. Ҳовлида қуртга барг қирқаёган укаси Обиджон новдалар орасидан ўқдек отилиб чиқиб, унинг бўйнига осилди ва «акажон!» деб шундай қичқирдики, аллақасерда ётган хўроз қақолаб юборди. Хадича хола, одатдагича, кеча ва ундан илгари қандоқ тушлар кўрганни, бу тушларга кимлар қандай таъбир айтгани, ҳамма-нинг таъбиридан яна ўзининг таъбири тўғри чиққани, яъни Сидиқжоннинг келишини билганлиги тўғрисида тинмай жовраб супага қизил шолча ва янги лас кўрпача солди; қозон осилган ўчоқнинг олдига қумғон қўйди; сўнгра яна келинини, неварасини, қудаларини сўради. Обиджон акасининг ёнида ўтириб нима қилишини, нима дейишини билмас, дам-бадам унинг елкасини ушлар ва нлжайр эди.

Овқат устида Хадича хола қишлоқда бўлиб ўтган ҳамма катта-кичик ҳодисалар тўғрисида гапириб берди. Ўрмонжон Капсанчилар қишлоғидаги «Қўшчинор» колхозига партия ташкилотчиси бўлиб кетибди; колхозга

Сидиқжоннинг холаваччаси Сатторқул ранс бўлибди ва унинг хотини бирданига учта туғибди, бу тўғрида газетада хабар чиқибди. Комилнинг ўғли ота-онасини Тошкентга кўчириб кетибди; қишлоққа Йўлдош ота Охунбобоев келиб кетибди...

— Охунбобоев суратларига ҳеч ҳам ўхшамас эканлар,— деди Хадича хола.

Обиджон унга қўшилмади:

— Нега, ўхшайдилар-ку,— деди.

— Юзлари ўхшаса ҳам ўзлари ўхшамас эканлар. Мажлис қиладилар, ваъз айтадилар дейишди. Ҳаммамиз бордик. Мажлис ҳам қилмадилар, ваъз ҳам айтмадилар; колхозни яхши қилиш тўғрисида йўл-йўриқ кўрсатиб бир соатча гапирдилар-у, кейин бошқалардан гап сўрадилар. Ҳамма гапирди.

Обиджон, худди биров қитиқлаётгандай, қиқирлаб:

— Сатторқул акамни бопладилар,— деди.

— Ҳа, раисни бопладилар. Сатторқул чиқиб «ундоқ қиламиз, бундон қиламиз» деб аравани қуруқ олиб қоча берган эди. Охунбобоев «қисир сигир кўп маърайди» дедилар. Бирам кулги бўлди. Сатторқул бирам уялди... Йўқ, колхознинг иши бу йил яхши бўлди. Сатторқул янги ранс бўлса ҳам шошмасдан кўкламни тизгинлаб олди... Ҳа, айтгандай, бу қуртни сўрамайсан... Сатторқул баҳорда қари-қартанларни йиғиб, «бекордан ҳамма безор, ҳеч бўлмаса бир қутигина қурт тутмайсизларми?» деди. Ҳамма кўнди. Етти киши бўлиб тўрт қути олдик. Омадимиз келган эканми, ё қурт туттишни соғиниб қолган эканмизми — бирам бўлиб берди, қани энди териб тамом қилолсак? Ҳар қутидан етмиш саккиз килодан пилла чиқса бўладими. Сатторқул дарров районга маълум қилипти, райондан икки киши келиб ҳаммамизни кўрди, ўтқизиб қўйиб сўроқ қилди: суратларингни оламиз дейишди. Кула-кула ўлибмиз. Қумринисо ўлгур «буришган, тиришган башарамизни кўргани ким ҳиқиллаб турган экан» деб қочиб кетди. Ҳеч қайсимиз ҳам олдирмадик. Лекин олиб кетди дейишди.. Колхоз мукофот берди. Ҳа, айтгандай, райондан ҳар қайсимизга бир кўйлақликдан атлас юборишди. Роҳилабуви ўлгур, тикиб кийиб олса бўладими! Қари нарса... Бирам хунук кўринар экан. Мен уришсам, «умримда атлас киймаган эдим, етказганига шукр» дейди. Ҳар хил одам бўлади... Ҳа, айтгандай, бу иккинчиси... бир йилда икки марта қурт тутаётимиз. Мана, бўлар экан, ўғлим, илгари билмас эканмиз. Лекин буниси унча ҳосил бермайди дейишадди.

Агроном алланарсаси алланима бўлди депти. Ҳар қалай колхозга оламжаҳон пилла бердик. Яна берамиз. Анча нарса олдик. Мана, тўртта кўрпа, иккита якандоз қилдим. Қишлигимизни ҳозирдан ғамлаб олдик. Кийим-кечагимиз бўлди. Сенга бир жўра беқасам олиб қўйдим. Уша атлас ҳам турипти.

Сидиқжон пиёлага қараб-қараб тез-тез чой ҳўплар экан:

— Сотмабсиз-да, сотиш керак эди,— деди.

— Зориққанамиз йўқ, болам. Беш-ўн танга пул ҳам орттириб қўйдим. Зориққан вақтимизда колхоз қарашган эди, қарзимизни уздик. Мен айтаман, болам, қўлимдан шунча иш келар экан, даданг ҳаёт вақтида нега «берсанг ейман, урсанг ўламан» деб ўтирган эканман! Сатторқул Обиджонга битта яхши этик берди. Бор, ўғлим, этигингни олиб чиқ, аканг кўрсин.

Обиджон этигини аллақачон олиб чиққан эди, яктагининг этаги билан секин, худди синиб қоладигандай авайлаб артиб акасига узатди ва чироқнинг пилигини кўтариброқ қўйди. Сидиқжон этикни чироққа солиб устини, ичини кўрди. Обиджон унинг остига чертиб кўришини ҳам хоҳлар эди.

Кампир ўзининг тирикчилиги тўғрисида сўзлар экан, Сидиқжон, гарчи онасининг қийналмаганлигига хурсанд бўлса ҳам хижолат тортар, Зуннунхўжанинг уйидан чиқиб кетиши билан бир оз босилган алами тобора авж олар эди.

Хадича хола буни пайқамай, Сидиқжонни чарчаган гумон қилиб, дарров ўрин солиб берди.

5

Сидиқжон оилавий можаросини онасига ҳозирча айгмоқчи эмас эди, буни кайфиятидан ёки бирон гапидан билдириб қўймаслик учун эрталаб чойдан кейин ёр-жўраларини кўриб келиш баҳонаси билан уйдан чиқиб кетди; болалиги ўтган кўча, тор кўчаларни, қумлоқ анҳор бўйларини, сигир боққан жойларини бориб кўрди; бу жойларни ҳазин бир қўшиқни хиргойи қилиб кезар экан, назарида, кўп замондан бери кўкрагида қатма-қат бўлиб ётган дард-ҳасрати шу қўшиқ билан чиқиб кетаётгандай бўлар эди.

У уйга хийла таъби очилиб қайтди. Кун оғиб, супага соя қайтган эди. Сидиқжон супага ~~қўшди~~ ~~қўшди~~ экан, тут-

нинг каллагига қистириб қўйилган ту누ка печкани кўриб қолди.

— Ухў,— деди кулиб,— печка қўйганмидиларинг? Хадича хола ҳам кулди.

— Ҳа, болам, Обиджонинг-да... Сатторқул аканг уйни янги турмуш қилди: оқлатди, дарчанинг ўрнига дераза қурди, печка олиб кирди. Қишлоқ одамига биров бир нарсани бошлаб бермасин! Уни кўриб яна уч-тўрт киши ҳам шундоқ қилди. Обиджонинг шуларга таъсир қяламан деб мени хўп куйдирди-да! Бир кунни қарасам дарчани бузаман деб болта кўтариб келаётпти. Ҳай-ҳайлаб болтани қўлидан зўрға тортиб олдим. Яна бир кунни токчаларни шуваб ташлаймиз деб ўртоқларини бошлаб келипти. Косовни олиб бир қувдим. Қувишга қувдиму, ҳали-ҳали ичим ачийди: бола бечора нима гуноҳ қилипти? Кўрипти, ҳавас қилипти, ёмон нарсани ҳавас қилмапти. Янги турмуш уйни ким ҳавас қилмайди. Печка қураман деди, майли дедим. Қурдик. Қиши билан бекор турди, икки марта овқат пиширдик, холос, бошқа ёққанамиз йўқ. Сатторқул аканг уйни тузаттириб бермоқчи. Майли, ўшанда дераза ҳам қурсин, оқлатсин ҳам, токча жинига ёқмаса шуватиб тошлай қолсин.

Кечқурун Сидиқжонни кўргани болалигидаги ўртоқларидан бири келди. У ўртоқ кўргани эмас, зўр бахтсизликка учраган кишидан кўнгил сўрагани келган одамга ўхшаб гапирар эди. Гап қовушмади. Нимадан гап очилмасин, икки оғиз савол-жавобдан нарига ўтмади.

У кетгандан кейин Сатторқул келди. Сидиқжон уни яқин икки йилдан бери кўрмаган эди. У Сидиқжон билан қўл учиди сўрашиб:

— Хўш,— деди,— ишларинг қалай? Ҳеч келмайсан? Ичкуёв бўл, эвида бўл-да. Ё хотининг қўймайдими? Қўймаса айтмайсанми: сен менинг хотиним бўлсанг, мени хотин оладиган ўғил бола қилиб туққан онам ўша ерда демайсанми?

Сатторқул шундоқ деди-ю, бу мавзуда ортиқ гапиришни истамади шекилли, кампирга мурожаат қилди:

— Сидиқжон борида уйни тузатиб ола қолайлик, ўзи бош бўлсин,— деди.

Кампир ер остидан Сидиқжонга қаради.

— Фурсати бўлса майли...

Сатторқул лабидаги табассумини яшириш учун мўйловини бурар экан:

— Фурсатинг борми, қайнатангдан, Зуннунхўжадан сўраб келганмисан?— деди.

Сидиқжон қизариб кетди. У Сатторқулнинг таъчадашиномига жавобан сўнги вақтларда ўз ҳолатини англаганини, шу сабабли Зуннунхўжа оиласидан буткул чиқиб кетганини, ўтган умрига афсус қилиб ҳаётини бошқатдан бошлашга бел боғлаганини айтмоқчи бўлган эди, лекин бир нарсани андиша қилиб қаяди: «Ҳозир шундоқ десам мени масхара қилиб кулмасмикин?» деб ўйлади, шунинг учун эшитилар-эшитилмас:

— Менинг хўжайиним йўқ,— деб қўя қолди.

— Шундоқми?— деди Сатторқул калака оҳангида, лекин Хадича холанинг «бас, қийнама» деган мазмунда кўз қисишини кўриб, бошқа гапга кўчди.— Мен ҳисоблаб кўрдим, икки юз йнгирма беш сўм чиқим бўлар экан. холос.

— Ҳа, шунчалик гап экану,— деди кампир,— шу вақтгача қилмаганимизни қара-я. Шугина чиқим билан бўлар экан-ку!

— Шу вақтгача чиқимдан кўрқиб қилмай юрганмидингиз?— деди Сатторқул.— Йўқ, гап чиқимда эмас. Шу дарча чолингиз ҳаёт вақтида ҳам қийшиқ эди, шуни тўғрилаб ўрнатгани пул керакмиди? Йўқ, пул керак эмас, кўчириб олиб бошқатдан ўрнатилса бўладиган гап эди.

— Ҳафсаласизлик,— деди кампир.

— Йўқ, холажон, ҳафсаласизлик ҳам эмас. Соҳибжон акам раҳматли ҳафсаласиз одамидилар? Йўқ! Ўрмонжон акамнинг бир гаплари сира-сира эсимдан чиқмайди: ҳамма иллат камбағалчиликда! Уйнинг куйгур бу камбағалчилик одамнинг ёруғ дунёдан бўлган умидини кемириб, зангдай еб ташлар экан. Ёруғ дунёдан умиднинг бўлмагандан кейин, дарчанг қийшиқ турди нима бўлди-ю, тўғри турди нима бўлди. Бунақа нарсалар ҳаммаси дидга, орзу-ҳавасга боғлиқ. Дунёдан умиди бўлмаган одамда дид ҳам, орзу-ҳавас ҳам сувга уриб кетар экан.

— Рост, болам, ҳақ гап.

— Ҳозир ҳам камбағалмиз,— деди Сатторқул давом этиб,— лекин бу камбағалчилик ёруғ дунёдан бўлган умидимизни эмас, ёруғ дунёдан бўлган умидимиз бу камбағалчиликни еб, кемириб ташлаёттипти. Шунинг учун одамларда дид, орзу-ҳавас бош кўтараёттипти. Тинчлик-омонлик бўлса, бир кун келиб, янги дағиллама иморатлар солиб ҳам, ҳозиргидай, «шунчалик гап экан-ку» деймиз... Хўп, гап шу бўлмаса, Сидиқжон, ўзинг бош бўлиб тезроқ битириб олиаглар.

Сатторқул кетди.

У кетгандан кейин Сидиқжон, ортиқ тоқат қилолмай онасига ёрилди, воқеани айтиб:

— Зуннунхўжанинг уйини елкамнинг чуқури кўрсин,— деди.

Бу гапни эшитиб, Хадича холанинг бошидан рўмоли тушиб кетди.

— Ўғлим, жон ўғлим,— деди хўплаган чойини «қилт» этиб ютиб,— нега бундоқ қилдинг? Ўғлингни тирик егим қилма. Боланг туфайли ҳар қанча оғирчилик бўлса устинга ол. Бу қарз болангдан қайтади.

— Мен аввал қарзимни узиб, кейин қарз бермоқчиман.

— Бу нима деганинг?

— Сиздан қарзимни узиб, кейин боламга қарз бермоқчиман.

— Йўқ, болам, мен сендан ўла-ўлгунча розиман. Мен тўғримда энди ташвиш торгмасанг бўлади. Мана, кўп қатори колхозда ишлаб турибман. Колхоз ҳам қатордан қолдирмай қарашиб турипти. Сен кўпроқ ўзинг тўғрингда, ўғлинг тўғрисида ўйла, болам. Сизлар яшайдиган замон энди келди. Мен бўлсам теракнинг учигади оғтобдай гап: ҳозир борман, бирпасдан кейин йўқ.

Шу пайтда тўсатдан кўча эшиги тарақлаб очилди-ю, Зуннунхўжа ҳаллослаганича кириб келди. Сидиқжон бошини қуйи солганича ўтириб қолди. Хадича хола уни қаршилагани югурди. Зуннунхўжа унга эътибор қилмай, ақлдан озган бир қиёфада тўғри Сидиқжоннинг олдига келди.

— Уйимга ўт қўяман! Ўзимни осаман! Ўғлим, жон ўғлим, мен сизни шу умид билан ўғлим деганмидим?

Сидиқжон пойгакка бир оз силжиб, уни тўрга таклиф қилди.

— Қани... юқорига...

— Йўқ, юринг, ўғлим, бас! Бас!..

Сидиқжон унинг кетида турган онасига қаради. Хадича хола «хўп дегин, бор!» деб боши билан қайта-қайта ишора қилди. Сидиқжон ерга қараб:

— Чакки овора бўлибсиз... Сиз овора бўлманг деб «уч талоқ» деган эдим. Йўл йўқ. Шарият йўл бермайди,— деди.

— Йўл бор, ўғлим, шарият йўл беради. Уч талоқ деб ўзига айтганингиз йўқ, менга айтганингиз. Ўзига айтганингиз йўл йўқ эди.

Орага Хадича хола тушди. Ниҳоят, Сидиқжон ҳозир эмас, бир-икки кундан кейин боришга ваъда берди.

Қампирнинг қисташига қарамай, Зуннунхўжа ўтирмади, кетди.

— Болам,— деди Хадича хола узоқ жимликдан сўнг,— борасанми?

Сидиқжон илжайди.

— Кўр ҳассасини бир марта йўқотади!

— Колхозга кирасанми?

Сидиқжон чуқур хўрсинди.

— Сатторқул акам рўйхуш бермаяптилар-да...

Хадича хола хийла ўйланиб тургандан кейин:

— Гап битта Сатторқул акангда эмас, болам,— деди,— сенга ҳозир ҳеч ким ҳам рўйхуш бермас... эски ўртоқларингдан айрилгансан, янги ўртоқ орттиролмадинг... Элдан қолгунча эрдан қолган яхшироқ деб шуни айтса керак-да. Бу колхозни ҳозиргидай колхоз қилгунча одамларнинг эси кетди. Тайёр ошга баковул бўламан десанг ҳамманинг ҳам кўзига хунук кўринасан. Кўзинг кеч очилди, болам, жуда-жуда кеч очилди.

Сукут қилиб қолган Сидиқжон бирдан бошини кўтарди.

— Энди ҳамма умидим Ўрмонжон акамдан. Ўрмонжон акамни қора тортиб бораман. У киши билан кейинги марта кўришганимда менга жуда қаттиқ гаплар гапирганлари эсингизда борми? Агар менга ичлари ачимаса ўша гапларни гапирмас эдилар.

— Майли, ихтиёринг... Ишқилиб пешонанг очилсин.

Сидиқжон онаси кутгандан ҳам ортиқроқ ғайрат қилиб ҳаш-паш дегунча ёғоч, сомон, бўйра, тахта ва бошқа нарсалар ташиб олди ва тезда уста солди. Қора ва қийшиқ дарча ўрнида Сатторқулники сингари қизил деразани кўриб, орзуси ушалган Обиджон унинг остидан нари кетмас, дам-бадам ойнасини артар, ичкаридан ҳовлига худди янги бир оламни томоша қилаётгандай, зўр мароқ билан қарар эди.

Сидиқжон икки кундан кейин сафар ҳозирлигини кўриб, тушга яқин йўлга чиқди. Хадича хола болалик чоғидаги сингари унинг белига нон тугиб берди, пешонасидан ўнди, дуо қилди, ирим қилиб ўзи кузатгани чиқмади.

— Жон болам,— деди ҳовлининг ўртасида туриб,— хат юборгин, бизни хавотир қилма. Шукр, эл қатори эшигимизга номер қоқилган. Ҳар қаердан бир юзу олтиш, учинчи деб хат ташласанг келади.

Аҳмадалининг уйи бир юзу олтмиш саккизинчи. Унга ўғлидан ҳар ҳафта хат келади.

Уни Обиджон қишлоқнинг чиқаверишигача кузатиб қўйди. Обиджон бу можаролардан беҳабар бўлса ҳам, акасининг бу кетиши илгариги кетишларидан эмаслигини сезар эди, шунинг учун хайрлашганда йиғламади.

6

Сидиқжоннинг нияти шу кетишда ҳеч қаерда тўхтамасдан тонг отгунча юриб бўлса ҳам Капсанчиларга бориш, тақдирдан шикоят қилиб Урмонжонга зор-зор йиғлаш, ўшанинг қаноти остида ўз тўпига яна қўшилиш учун тинмай, ишдан ишни фарқ қилмай, жон-дили билан меҳнат қилиш эди. У ярим кечаси Бешсерка қишлоғига кириб борди.

Бешсерка қишлоғи маст уйқуда, фақат аллақаерда трактор тарилларди. Сидиқжон катта йўлдан анча чегда, каттақон пахмоқ бир дарахт остида милтиллаб турган чироққа томон бурилди. Бу — қизил чойхона экан. Самовар ётган, бир чол чойнак-пиёла артар, ҳовуз бўйидаги супада кимдир хуррак отиб ухлар эди. Сидиқжон чолга салом берди. Чол унга қарайман деб қўлидаги чойнакни тушириб юборди. Чойнак синди.

— Қўл майиброқ, ўғлим, қўл майиброқ,— деди чол Сидиқжонни хижолатдан чиқариб,— мана шу ўнг қўл карахт. Унг оёқ ҳам... Келинг, ўғлим. Бемаҳалга қолибсиз?

— Ҳа, Капсанчиларга деб йўлга чиққан эдим. Баҳрободдан келаётиман.

Сидиқжон яна йўлга тушиш нияти борлигини айтмаса ҳам чол бемаҳалда Капсанчиларнинг тўқайдан ўтиш хатарли эканини айтиб, бу кеча шу ерда қолишни, эрта саҳар йўлга чиқишни маслаҳат берди. Сидиқжон ичида хўп суюнса ҳам, ўзини чолнинг сўзини иккита қилмаслик учунгина қолаётган кўрсатишга тиришди: чол ўрин солиб берганда ҳам анчагача бир пой этигини ечмасдан ўйланиб ўтирди.

— Ечинг этигингизни,— деди чол ўзига ўрин солаётиб,— эрталаб барвақт уйғотаман. Бемаҳалда асти йўл юрманг. Сиздай йигитлик чоғимда бошимга бир кулфат тушди. Бувайдадан чиқиб, сиздай, бемаҳалга қолдим. Саҳарга яқин Аччида кетаётган эдим, рўпарамдан йўлбарс чиқиб қолса бўладими! Толнинг тагида отйўлакда ётипти... Сочларим тикка бўлиб, этларим

жмирлашиб кетди. Қайтай десам — қували, ўтиб кетишининг сира ҳисоби йўқ. Туриб қолдим, билмадим, қанча турдим экан. Йўқ, толеимга, нариёқдан арава келиб қолди. Кейин билсам йўлбарс-пўлварс йўқ, оидинда толнинг сояси экан. Қўрқмайман деб бўлмайди, ўғлим, шунақа вақтда одамнинг юраги қинидан чиқиб кетади. Чироқни ўчирайми?

— Майли,— деди Сидиқжон ва анчадан кейин сўради:— Тагингиз бувайдаликмиди? Уша бувайдалик Саидаҳрор эшон ўн бир яшар қизни булғаган, шарманда бўлишдан қўрқиб уни бўғиб ўлдирган экан; бир эшитдикки қочипти деб, бир эшитдикки қўлга тушипти деб, шу нима бўлди экан? Хабарингиз йўқми?

— Саидаҳрор эшон? Саидаброр юзбошининг укаси-ми? Бу воқеадан хабарим йўқ. Бувайдадан чиқиб кетганимга йигирма йилдан ошгандир, кўп ҳам бўлгандир. Ҳали айтдим-ку, Аччида кетаётиб кўзимга йўлбарс кўринди деб, шу кетганимча қайтиб борган эмасман.

— Шунақами?

Чол ечиниб кўрпага кирди, анчадан кейин жавоб берди:

— Ҳа, Бувайданинг суви менга ҳаром бўлган эди. Хотин важдан.

— Хотин важдан? Хотинингиз ёмонмиди?

— Яхши хотин эди,— деди чол хўрсиниб,— бунинг воқеасини айтиб берсам, тонг отгунча ҳам тугамайди. Биров ёзса катта китоб бўлади.

— Яхши хотиндан ҳам одам қочадими?— деди Сидиқжон қизиқиб.

— Замона шум бўлгандан кейин шундоқ бўлар эканда! Расми, ёмон хотиндан қочилади, замон шум бўлса, яхши хотиндан ҳам қочар экан киши. У аввал акамнинг хотини эди. Акам, ҳали айтганим, Саидаброр юзбошининг хизматкори эди. Юзбошининг мол-дунёси бениҳояг кўп, кечалари уйини ўн иккита мерган қўриқлар эди. Уни «чилон»¹ ҳам дейишар эди, билмадим, ўша вақтда нимага «чилон» экан. Кунлардан бир кун мана шу уйини кунпа-кундуз куни — намозгар пайтида ўғри босди. Бу ўғрилар қизик: «Ойда, йилда бир келган меҳмонидан айрилмасин», деб ашула айтишади, «юзбошини ўғри босди, кела бер» деб бақришади. Эрталаб эшитсак қўриқчи мерганлардан биттаси ўлипти. Юзбошини ғалати қилишипти: бир сандиқ тилласи бор экан, олиб

¹ Чилон — русча член, бирон ҳиссадор ширкатнинг аъзоси.

чиқиб олдига қўйишипти, «еганингча егни, қолганини олиб кетамиз» дейишипти. Юзбоши еганича епти, ютолмай қолганидан кейин ўғрилар оғзига зўрлаб тиқишипти.

Сидиқжон кулди.

— Ҳаммасини сизларга тутдим деса ўлар эканми?

— Ундоқ дейдиган одам эмас эди-да. Хулласи ит азобида ўлипти. Эртаси шаҳардан саллот чиқиб кўл одамларни, шулар қатори акамни ҳам ҳайдаб кетди. Қишлоқда «бу одамларни сўроқ қилгани ярим пошшонинг ўзи келар эмиш» деган овоза тарқалди. Бир йил ўтди. Бир куни маҳалламизнинг элликбошиси шаҳарга бориб келиб «аканг осилди, ўз кўзим билан кўрдим», деди. Азасини ўтказдик. Орадан бир-икки ой ўтгандан кейин волидамизга келин «элликбоши менга кўз тиккан, насибам ўшанинг насибасига қўшилган бўлса ўзимни ҳовузга ташлайман» деб йиғлапти. Ростдан ҳам сал вақт ўтмай, элликбоши баралла киши қўйди. Келин совчи хотинларни ҳайдаб юборди. Энди унга ҳам қийинда, ёш умри ўтиб кетаётипти. Волидамиз шундай яхши келинни қўлдан чиқаргани кўзлари қиймади. Акамдан бир қизчаси ҳам бор эди. Нима қилиш керак? Расмимиз қурсин... мен никоҳлаб олдим. Яқин тўрт ойча умр қилдик. Умримда хотин кўрганим ҳам шу... Мен Абдурашид пахтафуруш деган бойнинг аравасини минар эдим. Бир кун пахта ортиб шаҳарга кетаётсам, Учкўприкда бир ошнам учраб «э, аканг тирик экан, шаҳарда кўрдим, келаётипти» деб қолди. Акам — жигарим! Суюнаман! Лекин... унга қайси бетим билан рўпара бўламан!

— Хижолатлик бўлади, лекин акангиз хафа бўлмаса керак эди.

— Ана шу хижолатликни айтинг! Отдан шундай ўзимни ташладиму орқага қайтдим. Уйга ҳам кирмадим. Шу кетганимча кетдим. Ҳали йўлбарс тўғрисида гапирдим-ку, шу ерга келганимда қарасам Аччида кетаётибман. Энди акам нима қилипти денг: Учкўприкка келганда биров «хотинингни уканг никоҳлаб олди, уйга бормаи қўя қол!» деган экан, у ҳам йўлни бошқа ёққа солдириб кетишти. Волидамиз бедом-дарак кетган икки ўғлининг дард-фироқида куйиб, ётиб қолиптилар. Акам шўрлик ўша келишида Сибирдан қочиб келган экан, қўлга тушадиган бўлганида «менинг сибирь бўлишим шунчалик зарур бўлса қуруқ бўлмасин, бир гуноҳ қилай» деб, ушлаб бермоқчи бўлган аминнинг кўкрагига бир калла уриб ўлдирипти.

Сидиқжон ўрнидан туриб ёнбошлади.

— Сиз бу гаплардан беҳабарсиз-да, албатта.

— Ҳа, кейин эшитганман. Ўша йили баҳоргача ҳар қаерда ризқимни териб еб, баҳорда Авлиёотага кетиб қолганман. Акам яна авахта бўлгандан кейин ҳалиги элликбоши мени ҳам «ўлди»га чиқариб, хотинга совчи устига совчи қўяверипти, ахири пўписа ҳам қилипти.

— Шунақа чиройли хотинмиди?

— Энди, эс-ҳуши жойида, қадди-қомати келишган, тан-жони соғ, куч десангиз битта ман-ман деган йигитнинг ишини баҳузур қиладиган хотин эди-да. Элликбоши унинг ҳуснига маҳлиё бўлипти дейсизми, унга беминнат хизматкор керак... Шунақа қилиб, қарасак, элликбоши қўймайдиган, юртнинг оғзи каттаси бўлгандан кейин ҳар нима қилиш қўлидан келади, «Майли, тегсам тега қолай, лекин бир шартим бор: шартим шуки, мен қизимни ўғай отанинг уйига олиб бормаيمان, отасидан қолган ҳовлини сотиб, шунинг пули билан бирон қариндошимга топшираман; агар хўп десалар, тузукроқ пул бериб ҳовлини олсинлар», депти. Бунақа шарт элликбошига албатта хуш ёқади-да! Дарров ҳовлини ўз баҳосидан анча ортиққа олипти. Хотин бошқа нарсаларини ҳам сотиб тап-тайёр бўлиб турган экан, волидамиз билан қизини олиптию бир кечада зим-ғойиб бўлипти-қолипти. Элликбоши у ёққа от чоптирипти, бу ёққа от чоптирипти — йўқ! Хотин ўз қишлоғига — элликбошининг қўли етмайдиган Найманга кетган экан. Найман Қапсанчиларнинг этагида. Орадан яқин икки йил ўтгандан кейин Авлиёотага Бувайдадан бир одам бориб қолди. Ушандан бу воқеаларни эшитиб, келиш ҳаракатига тушдим. У замонда, ўғлим, бизга ўхшаган одамларнинг тўрт танга орттириши қийин эди. То беш-тўрт танга ортириб йўлга чиққунимча яна уч-тўрт ой ўтди. Келдим. Келиб суриштираман, хотин Фармонқул деган бир кишига тегипти. Бу киши Қапсанчилар қишлоғидан экан. Мен Авлиёотага кетмасимдан бурун шу атрофда мардикорчилик қилган эдим. У вақтда ўша Наймандан тўртиб то Мирзаоролгача дарё бўйидаги ерларнинг кўпи Абдуваққос эшон, Шокиржон бойвачча, Абдусамад қорн, Тангриқул ҳожи деган бойларга, бутун қишлоққа дарёдан сув чиқарадиган водокачкалар алланима деган князга қарар эди. Дарё бўйида князнинг каттакон боғи бўлиб, князь ҳар йили баҳорда бола-чақаси, ўн саккизта ити билан келиб, кузакда кетар эди. Мана шу бойларнинг ерларини экадиган деҳқонларни қапсанчилар дейилар

эди. Қишлоқнинг оти ҳам шундан чиққан. Булар очдан ҳам ўлмайдиган, қорни ҳам тўймайдиган қул қатори одамлар эди. Капсанчилар деганининг маъноси шуки, ҳосилдан бойлар ерининг ҳақини, князь сувининг ҳақини олгандан кейин нешона тери тўккан деҳқонга капсан қатори бир нарса қолар эди, холос. Хўш... Нима деёлган эдим?

— Хотин теккан киши капсанчилардан экан.

— Ҳа, Фармонқул капсанчилардан экан. Тўғри уйига боргани истиҳола қилиб, бир болани юбордим. «Мен фалончи бўламан, онамни олиб кетгани келдим» дедим. Такяда ўтириб энди битта чой ичиб бўлган эдим, қотмагина бир йигит келиб: «Қурбон ака сиз бўласизми?» деди. «Ҳа, мен бўламан» деган эдим, сўрашди. Фармонқулнинг ўзи экан, йўқ деганимга қўймасдан ҳовлисига судради. Ҳовлисига судрашидан, «менинг ким эканлигимни билмас экан, хотин яширипти» деб ўйлаган эдим. Йўқ, билар экан: йўлда «энди хафа бўлмайсиз, тақдир шу экан» деди. Ҳовлиси дарё бўйига яқин Қўғазор маҳалласида экан. Мени тўғри уйига бошлаб кирди. Волидамиз бетоб ётган эканлар, мени кўриб ҳушдан кетдилар. Узларига келиб кўзларини очганларидан кейин Фармонқул она-болани холи қўйиб чиқиб кетди. Бўлиб ўтган ҳамма воқеани волидамиз йиғлаб-йиғлаб гапириб бердилар, «энди бўлар иш бўлди, у дунё-бу дунё мени рози қиламан десанг, шу хотинни рози қил», дедилар. Бечора хотиннинг тортган азобларини айтиб берсалар, одамнинг юрак-бағри эзилиб кетади. Хотин шу хилда азоб тортиб, менга уч йил кўз тутипти. Ахир бир куни волидамиз йиғлаб, юзидан-кўзидан ўпиб, «энди бас, қизим, ҳаммамизнинг ҳам иззатимизни жойига қўйдинг, эрга тег», дептилар. Шундан кейин хотин эрга тегипти. Бирпасдан кейин Фармонқул, унинг кетидан хотин қизини етаклаб кирди. У мендан қочмади. Ҳаммамиз ўтирибмиз, қани энди биронтамиздан садо чиқса!.. Хайрият, ҳалиги қиз бор экан — гапга кавшар бўлди... Кеч кирди. Такяга бораё десам Фармонқул қўймади. Шу ерда қолдим. Волидамиз, хотин қизи билан уйда ётишди. Фармонқул икковимиз ташқарида ётдик. Уйқу келмади. Утиб кетган, ҳозир ҳаммамизни ҳам хижолатга қўйган иш тўғрисида Фармонқул узр тариқасида бўлса ҳам гап очармикин деб хавотирда эдим, йўқ, у ҳам шундай хавотирда экан шекилли, капсанчилардан сўз очган эдим, дарров илиб кетди. Кейинги йилларда капсанчилар ерни ташлаб кета берган

экан, бойлар ерларини арзон-арзон ижарага беришипти, шунақа арзон беришиптики, ер талаш бўлиб кетипти. Ижара шартининг яхшилигини айтнинг: ер қанча кўп олинса, шунча арзон ва узоқ муҳлатга берилади; ижара ҳақи ҳам нақд эмас, деҳқон бойларга вексель берадию ерни қанча муҳлат билан олган бўлса қарзни шу муҳлат ичида кам-кам узади. Фармонқул ҳам ҳовлиқиб ўн йил муҳлат билан ер олипти, вексель берипти. Уша йили капсанчилар жуда-жуда хурсанд бўлишипти. Бироқ янаги йилга бу мурувватнинг миси чиқипти: бойлар бу ишни князь билан тил бириктириб қилишган экан. Князь сув пулини уч барабар ошириб юборипти. Капсанчилар ғулу кўтаришган экан, князь «шаҳардан саллот чақираман» деб босипти. Фармонқул шундан ҳасрат қилди, «илгарн ҳам бир нав экан, ерни ташлаб ҳам кета олмайман, Тангриқул ҳожига вексель берганман», деб йиғлагундай бўлди.

Сидиқжон қайнатаси Зуннунхўжанинг «сиз менинг ҳам куёвим, ҳам ўғлимсиз» деганини эслаб, кулиб қўйди.

— Нега куласиз?— деди чол.

— Ҳаммаси бир хил бўлар экан!.. Гапира беринг, ота!..

Чол давом этди:

— Шунақа қилиб, уч кун туриб қолдим. Тўртинчи куни жавоб сўрасам, хотин ҳовлининг пулини олдимга қўйиб, «мана бу омонатингиз, онамни бўлса то тузалмагунларича сизга бермайман», деди. Бечора шунча азоб тортиб бўлса ҳам ҳовлининг пулига тегмаган экан.

Чолнинг товуши ўзгарди. Ўпкаси тўлди шекилли, бирпас тек қолиб, кейин гапирди:

— Пулни олмадим, минг марта розиман, сизга она сутидай ҳалол бўлсин, деб ўзига қайтариб бердим. Волидамининг майлларини сўрасам, у киши: «Мени шу аҳволда қаерга ҳам олиб борасан, аввал бирон бошпана топ; олиб кетганингда ҳам неварамдан узоққа олиб кетмагин», деб кўз ёши қилдилар. Мен Бувайдага олиб кетсам,— ўз қишлоғимиз,— бирон кавак топилар деб ўйлаган эдим. Волидамиз бундоқ деганларидан кейин шу атрофдан бирон иш топишга ҳаракат қилдим. Князнинг уч жойда водокачки бор эди, шулардан бирон тасига одам керак эмасмикин деб конторига борсам, саркори ўзимизнинг бувайдалик чиқиб қолди, арз-ҳол қилсам, «водокачкада сизбон иш йўқ, бирон ҳафта сабр қилсангиз князь келади, отларига қарайди»

ган сиздай бир одам керак», деди. Ўзим отга ишқибоз эдим, хўп дедим. Ун кун деганда князь хотини, бўйч етган икки қизи, оқсочлари, ўн саккизта ити билан келди. Учта оти бор экан, ҳар отларки, юлдузни кўзлайди. Бу отларга ўзим ҳам ишқибоз бўлиб қолдим. Хайр, хизматга кирдим. Қиладиган ишим — отларга қараш, кечқурунлари ҳалиги икки қизни отлиқ саёҳат қилдириш. Князь ўзи гоҳ Тошкентга, гоҳ Андижонга кетиб, узоқ-узоқ туриб қолар эди. Князь мени бир ойча ишлатиб кўриб, энди ойлик тайин қилганда бир куни ярим кечаси Фармонқул келиб «волидангиз сизни йўқлаётиптилар» деди, юрагим жиғ этиб кетди, борсам тилдан қолиптилар, калта-калта нафас олиб шифтга қараб ётиптилар. Тонг отди. Кун ёйилганда узилдилар... Охирги нафасини олиб бошларини шундай менга буриб, хира кўзлари билан бир қарадилар. Шу қарашнинг маъносини ҳали-ҳали билмайман: хайр дедиларми ё бирон илож қил дедиларми?

— Иккови ҳам эмас,— деди Сидиқжон чуқур хўрсиниб,— мен кетдим, энди сенга ким куяди деганлари! Она шундоқ бўлар экан!..

— Ҳа, баракалла, мана бу гап тўғри,— деди чол ва хийла вақт жим қолиб, кейин давом этди:— Шундан кейин бир кўнглим, Авлиёотага қайтиб кета берайми дедим, кўргулик экан, яна қолдим. Оқпошшо от олди, князь учта отдан иккитасини бериб юборди, қолган битта отни коляскага ўргатгин деди. Ҳаром ўлгур от ниҳоятда асов эди, бир тарзи ўргатганимда олиб қочди-ю, коляскани чуқурга тикди, ўзим колясканинг тагида қолдим. Бир кечаю бир кундуз беҳуш бўлиб ётибман. Кўзимни очиб қарасам, Вася Тюминнинг уйида ётибман.

— Ким, кимнинг уйида?— деди Сидиқжон.

— Вася Тюмин. Водокачкаларга қарайдиган, ўшаларни юргизадиган бир рус бор эди. Қапсанчиларнинг етти яшардан етмиш яшаригача ҳамма, ҳамма билар эди. «Олма гули, Вася Тюмин, ёру жўранг омонми» деб унинг номига ашула ҳам чиққан эди. Шунинг уйида уч ҳафта ётдим. Шу йигит менга уч ҳафта қаради, бир бурда нон топса юмшоқ жойини менга бериб боқди... Уч ҳафтадан кейин ўрнимдан турдим. Билмадим нима бўлган экан, шундан кейин бир қўлим билан бир оёғим буткул ишга ярамайдиган бўлиб қолди. Қарасам ишга ярамай қолдим, саркорга учраб «ишлаган ҳақимни беринглар, мен кетаман» десам, саркор «хўжайин инсоф қилиб турганда ҳақ тўғрисида оғиз очманг, коляска

анча пул билан тикланди», деди. Нима дейман? «Замона зўрники». Фармонқул билан, хотини билан хайрлашдим, жиянимнинг пешонасидан ўпдим. Вася Тюминга «хайр энди, ука, бу қилган яхшилигинг у дунёю бу дунё эсимдан чиқмайди», дедим... Вася Тюмин «шу ерда қолинг, ўзим енгил иш топиб бераман» деб кўп қистади. Кўнмадим...

Чол «қилт» этиб ютинди, бир оз жим қолгандан сўнг давом этди:

— Йўлга нон берди... Олти ярим танга пул берди... Қетдим. Уч кун деганда шаҳарга кириб бордим. Шаҳарда шу карахт қўл-оёқ билан беш-ўн кун ҳаммоллик қилиб Авлиёотага жўнадим. Оқпошшо, ундан кейин бошқаси ҳам тахтдан тушгандан кейин, билмадим нима хаёлга бордимۇ қайтиб келдим. Вася Тюминни, Фармонқулни, жиянимни кўрай, волидамининг қабрларини зиёрат қилай деб тўғри Капсанчиларга бордим. Бориб қарасам, учала водокачка ҳам вайрон-валонгор, эгилган-букилган темир-терсаклари занглаб ётипти. Фармонқулнинг уйи теп-текис! Суриштирсам, Фармонқул ҳам, хотини ҳам урушда ўлган экан. Вася Тюмин билан жиянимдан дарак тополмадим.

— Қанақа уруш?— деди Сидиқжон.

— Азизтепа урушини эшитмаганмисиз? Ўша уруш мана шу Капсанчилардан бошланган экан. Асқар қўрбоши деб эшитганингиз борми? Тангриқул ҳожининг куёви оқтовуқлик Асқар понсот шу ерда, шу урушда ўлдирилган экан. Одамларнинг айтишига қараганда, хотини Фармонқул билан баб-баравар юриб босмачилар билан отишипти. Ишонаман! Қирқ йигитга бош бўладиган хотин эди!

— Ҳа, баҳузур ишонса бўлади,— деди Сидиқжон ўйчан,— ўша замонда элликбошини боплаган хотин-да! Фармонқул қизил аскар бўлган эканми?

— Йўқ, ҳукумат ўзимизга ўтиб, князь қочгандан кейин Тангриқул ҳожи водокачкаларга даъвогар бўлипти: «князь водокачкаларни менга сотиб кетди» деб ҳужжат кўрсатипти. Водокачкадаги рабочийлар бу ҳужжатни тан олишмапти: «Князь сени алдапти, водокачка уинки эмас, халқники, пулингни княздан қайтариб ол», дейиштипти. Тангриқул ҳожи илоннинг ёғини еган эди-да, қараса бўлмайдиган — ишни катта қилса, халқ гапининг тагидан хабардор бўлади-ю, бусиз ҳам меҳри баланд бўлган Вася Тюмин ва унинг ёр-жўраларига эргашади, шунинг учун индамапти, кулиб қўяқолипти, лекин ўзига

Ўхшаган мулкдорлар билан бамаслаҳат бошқа йўл тутипти: халқ орасида «халифайи Рум Бухорога келди, Эргаш қўрбоши бориб, мусулмонобод йўлида ғазот қилгани халифадан фотиҳа ва юз минг сарбоз олиб келди» деб гап тарқатипти, Васяни товушини халққа эшиттирмасдан ўлдириш мақсадида халқни қоракалтак қилиб чиқариш пайига тушипти. Орадан уч кун ўтиб, намозжумадан кейин Абдуваққос эшон ваъз айтипти, ғазотга фатво берипти. Тангриқул ҳожи бошлиқ аламон оқкалтак-қоракалтак бўлиб, водокачкага қараб юрипти. Лекин аламон ярим йўлга етмасдан Мелиқўзи деган бир йигит Тангриқул ҳожининг қорнига пичоқ урипти. Шу ерда аламон иккига бўлиниб, неча ҳисса кўпайиб кечгача ур-йиқит бўлипти. Шом пайтида йигирма учта қизил соқчи етиб келипти, лекин булар тўпололни бартараф қилгунча Тангриқул ҳожининг куёви оқтовуқлик Асқар понсот бир юз саксон йигити билан келиб капсанчиларни ўраб олипти. Йигирма учта қизил соқчи бир юз саксон босмачига қарши саҳаргача отишипти. Қизил соқчилардан ўн бир киши, капсанчилардан саккиз кишининг ўлиги қолиб, қолган қизил соқчилар билан капсанчилар саҳарга яқин тўқайга кириб кетишипти. Асқар понсот эрталаб ўн саккиз эркагу бир хотиннинг ўлигини дарёга ташлатипти, эгаси қизил соқчилар билан кетган ҳамма ўйларга ўт қўйдирипти.

— Отряд чақиринмаган экан-да, отряд!— деди Сидиқжон афсусланиб.

— Отряд ўша куни Тангриқул ҳожига жаноза ўқиладиганда етиб келипти. Шу куни намозгаргача Капсанчиларда, ундан кейин бир кечаю бир кундуз Азизтепада уруш бўлиб, Асқар понсот оғзидан ўқ еб ўлипти. Авлиётадан келсам шу... Жияним билан Васядан дарак тополмадим. Бир ёғи булар, қолаверса волидамининг қабрларидан кўнгил узолмай, Капсанчиларда қолиб кетдим. Бир-икки йил ямоқчилик, ундан кейин Абдусамад қорининг самоварида самоварчилик қилдим. Шу орада ер ислоҳоти бошланиб қолди. Комиссиялар қорининг самоварида ишлади. Қорининг ҳам ери кўп экан, сўроққа ҳаммадан бурун кириб: «Ортиқча ҳамма еримни меҳнаткаш чоракорларга, эзилган батрақларга бўлиб бериш учун ишчи-деҳқон ҳукуматига тутдим», деди.

Сидиқжон таажжубланди.

— Уз ихтиёри билан-а?

— Ҳа.

— Бизнинг қишлоқда катта ер эгалари осонликча жон бергани йўқ, бир-иккита одам ҳам ўлди.

— Бу ерда ҳам ҳаммаси ўз ихтиёри билан берилгани дейсиз, битта шу Абдусамад қори шундоқ қилди-да. Шундан кейин қори самоварини ёпиб, менга жавоб берди. Толлиққа бордим. Уша ердаги пахта заводига қоровул бўлиб кирдим. Ундан кейин мана шу ерда МТС ташкил қилинди-ю, бунга ўша пахта заводида ишлайдиган бир йиғит каттакон бўлиб келди. Шу йиғит мени олиб келиб МТСга қарашлик қизил чойхонага қўйди. Ишимдан хурсандман. Энди битта-яримта насибаси қўшилган хотин чиқиб қолса уйлансам деган ўйим ҳам йўқ эмас. Ҳар замон Қапсанчиларга бориб волидамизнинг қабрларини зиёрат қилиб келаман. Қапсанчилар ҳозир ҳаммаси битта колхоз бўлган. Дарёдан сув чиқаришга уриниб ётишпти.

— Жиянингизни бошқа қидирмадингизми?— деди Сидиқжон.

— Хўп қидирдим. Заводда қоровул бўлиб юрган вақтларимда уч марта газетага ҳам бердим. «Ҳанифа Усмоновани кўрган-билган одам бўлса, Толлиқдаги пахта заводига хабар қилсин» деб ёздирдим. Топилмади! Вася Тюмин Ашхот урушида ўлган деб эшитдим.

Шу яқин ўртада хўроз қанот қоқиб жуда ҳафсала билан қичқирди. Бунга аллақердаги жўжахўроз шошиб-пишиб жавоб берди.

— Ана шунақа гаплар,— деди чол,— энди ухласак ҳам бўлар-а?

Сидиқжон бу чоқ қиз боланинг тақдири тўғрисида ўйлар эди, чолнинг гапини эшитмади. Унинг миёнадаги ўй хаёлга, хаёли тушга туташиб кетди.

7

Сидиқжон эрталаб нонуштадан кейин жўнамоқчи бўлган эди, Қурбон ота:

— Бирпас сабр қилсангиз машинага тушиб кетасиз, МТСнинг машиналари Найманга қатнаб туради. Наймангача машинада борсангиз, у ёғи яқин,— деди.

Сидиқжон умрида автомобилга тушмаган, унга тахтиравон, шоферларга эса қарийб Афлотун деб қарагани учун:

— Йўғе!..— деб кулди.

— Нега?

— Энди...

— Бемалол! Узимизга қарашли йигитлар, бирон-тасига айтамыз...

— Машинага ҳеч тушган эмасман,— деди Сидиқжон кулиб.

Қурбон ота энгашиб самоварнинг остига сим тикаётган эди, қаддини ростлаб Сидиқжонга қаради.

— Нима?

— Умримда тушган эмасман.

— Шу чоққача қайси бурчакда моғор босиб ётган эдингиз?

Сидиқжон чолни ўзи сингарни умрида автомобилга тушмаган деб ўйлаган ва шунинг учун ундан бундай гап чиқишини кутмаган бўлса керак, қаттиқ изза тортди, нима дейишини билмай, бошидан дўпписини олиб у ёқ-бу ёғига чертди, тиззасига қўйиб жиягини тортди. Бу гапни олтмишга бориб қолган бир чолдан эшитганлиги унга ниҳоятда нашъа қилди. Шундан кейин автомобилга тушиб кетиш унинг учун бир ҳавас, Қурбон ота қўзғатган хоҳиш эмас, ўз қаддини билган ҳар бир одам боласи кундалик ҳаётдан талаб қиладиган заруратлардан бирига айланди, шундай зўр заруратга айландики, шу кунни Найманга автомобиль чиқмаган эди, пиёда кетмади, кунни Қурбон отага қарашиб ўтказди: кўмир майдалади, хумга сув тўлдирди, ҳатто, бирон таниш-билиш кўриб қолса Зуннунхўжага етказди ва Зуннунхўжа албатта «ўла» дейди деган андишага ҳам бормади, чой ташиди, самоварнинг саҳнини супурди... Қурбон ота, унинг автомобилда кетишга жазм қилганини кўриб, кечқурун МТСдан эртага қачон автомобиль бўлишини билиб келди. Шу муносабат билан яна автомобиль тўғрисида гап чиқиб, Сидиқжон «шу чоққача қайси бурчакда моғор босиб ётганлигини» ва эндиги ниятини батафсил сўзлаб берди.

— Э-э-э,— деди Қурбон ота,— Урмонжон? Урмонжон менинг тутинган ўғлим-ку! Мен Қапсанчиларга онамнинг қабрини зиёрат қилгани борганимда ҳаммавақт ўшаникига тушаман. Кунга бу кун нима? Шанбами? Бугун МТСга келган бўлиши керак.. Келмаган бўлса, энди келади. МТСга келганида мени кўрмасдан кетмайди.

Сидиқжон, бир томондан, Урмонжонга қандай рўпара бўлишини ва гапни нимадан бошлашини билмай юраги пўкиллаб, иккинчи томондан, унинг хуш қабул қилиши умиди билан энтикиб кутар эди. Унинг ҳолатини сезган Қурбон ота МТСга уч марта бориб келди ва ниҳоят, охири боришида «келипти, оти шу ерда» деб келди.

Урмонжон тўсатдан келиб қолди. Унинг келганини на

Қурбон ота пайқади ва на кўз-қулоқ бўлиб турган Сидиқжон. У икки қўлида учтадан олтига чойнак кўтариб ҳовуз бўйидаги чойхўрлар олдига кетаётган Сидиқжонни кўриб, худди кўзига ишонмагандай, туриб қолди. Қурбон ота иккинчи самоварга хумдан сув олиб қуймоқда эди. Сидиқжон ҳовуз бўйидан бўш чойнакларни олиб қайтишда узоқдан Ўрмонжонга бир қарадио, афтидан, танимади. Ўрмонжон соқолини буткул қирдириб ташлагани ва бунинг устига каттакон оқ қалпоқ кийиб олгани учун юзи кичкина ва қоп-қора кўринар эди.

— Янги касб қуллуқ бўлсин, бойвачча!— деди Ўрмонжон.

Сидиқжон Ўрмонжонни товушидан таниди, бир лаҳза гангиб қолди-да, сўнг ўзига келиб, қўлидаги чойнакларни ерга қўя солиб унга томон отилди, лекин унинг қимирламаганини — бир оёғини супанинг четига, бир қўлини белига қўйиб тураверганини кўриб, икки қадам бериди тўхтади. Ўрмонжон қоматини ростлади ва сўрашгани қўл узатар экан:

— Нима қилиб юрибсан бу ёқларда?— деди.

Қурбон ота сада остидаги супага жой қилди. Сидиқжон Ўрмонжонга бутун воқеани айтиб берди ва сўзининг охирида:

— Энди сизнинг этагингизни ушлаганим ушлаган, Ўрмонжон ака,— деб кўзига ёш олгандай бўлди.

Ўрмонжон унга бирон жавоб қилишни хоҳламагандай, ланжроқ бир товуш билан:

— Менинг этагим сенга нима қилиб берар эди, ўз билганингдан қолма,— деди.

Унинг авзойини кузатиб турган Сидиқжон бошини қуйи солди.

— Мен сизни қора тортиб келдим, Ўрмонжон ака. Сиздан бошқа ҳеч кимга гапира олмайман.

Қурбон ота яна чой келтирди ва Сидиқжоннинг афтидан суҳбатнинг мазмунини фаҳмлади-да, Ўрмонжоннинг ёнига чўкка тушиб:

— Ўрмонжон ўғлим, бола бечорага бир ёрдам қилгин, ўтган гапга салават,— деди.

Ўрмонжон кулди.

— Жоним билан. Ҳозирнинг ўзида ёрдам қилишга тайёрман. Мана, сенга биринчи ёрдамим,— деди у Сидиқжоннинг яктагини ушлаб, этигининг қўнжини фикимлаб.— Бу яктагинг эскирса янгиси борми? Башарти, колхозга олишса, ҳали-бери янги яктак, янги этик ололмайсан. Бизнинг колхозчилар бунақа этик қиядиган бўл-

гуича бир-икки қовун пишиғи ўтади... «Қўшчинор»да иш кўп, ош оз. Сен катта охурдан ем еб ўргангансан, чидолмайсан.

Қурбон ота Сидиқжонга қараб «ваҳма қилаётипти» деган мазмунда кўз қисди, бунга ҳам қаноат қилмай:

— Уғлим, Урмонжон, бола бечорани чўчитмагин-да!— деди.

— Йўқ, отахон, билгани яхши. Уй оладиган киши уйни минорада туриб кўрмайди. Колхоз илгари икки юз ўн уч хўжаликдан иборат эди, ҳозир бир юз саксон тўрт хўжалик қолди, бошқалари ҳар ёққа кетиб қолди.

— Гапинг тўғри-ку, лекин колхозларинг дуруст бўлиб келаётипти: дамба қилиб тошқин балосидан қутулдиларинг, ариқ битай деб қолди. Колхоз яхши бўлиб кетишлиги шундан маълум-да!

— Албатта яхши бўлиб кетади. Бунга ҳамма ишонади. Ҳатто ўша қочиб кетганлар ҳам ишонар эди. Улар ишонмаганидан қочиб кетгани йўқ, оғир меҳнатга чидамади. Одамлар колхоз яхши бўлиб кетишлигига ишонмаса, канал ишида шунақа ишлармиди? Айниқса қиш кунлари-я!

Қурбон ота қаҳратон қиш кунларини эслади. Қаттиқ совуқ. Дарё томондан эсанг изғирин бурунни учириб кетай дейди. Уст-боши юпун йигитлар, чоллар қулоқларини рўмол билан боғлаб олиб кетмон уришади, тупроқ кўчиривади; хотинлар замбил кўтаришади, қоп орқалашади. Буларнинг ичида оёғига увада ўраб, сим билан боғлаб олган кишилар ҳам бор эди.

— Рост, ўғлим! Жуда катта бир нарсадан умиди бўлмаган одам бу хилда меҳнат қилмайди. Яхши, йиғлаб-йиғлаб марза олсанг, кулиб-кулиб суғорасан.

Урмонжон бошқа ҳеч нарса демади, МТСда иши бор экан, кириб кетди.

Сидиқжон ўтирган ерида ўтириб қолди. Қурбон ота, Урмонжон ҳали узил-кесил бир гап айтгани йўқ, деб Сидиқжонга тасалли бера бошлади. Орадан ярим соат ўтгандан кейин Урмонжон МТС томондан иккита от етаклаб келди.

— Қани, қайси бирини минасан?— деди у ҳануз сукут қилиб ўтирган Сидиқжонга қараб.

Сидиқжон бирдан бошини кўтарди, аланглаб қолди, Қурбон ота Сидиқжонга «ана, айтмадимми» деган маънода қошини учирди. Сидиқжон югуриб бориб отлардан бирининг жилёвини тутди.

Иккови Қурбон ота билан хайрлашиб жўнади.

Наймандан тортиб то Мирзаоролгача дарё бўйидаги ерларни авваллари чоракор ва батрак бўлиб, кейинчалик катта ер эгаларидан ижарага олиб эккан деҳқонлар дарё бўйидаги қаторасига кетган катта-кичик бешта ҳавзага ўрнашган бўлиб, бу ҳавзаларнинг ҳар бири бир маҳалла, ҳаммаси Капсанчилар қишлоғи деб аталар эди. Бу ерларга дарёдан сув чиқарадиган водокачкаларни босмачилар бузиб ташлагандан кейин капсанчиларнинг бир қисми аста-секин ҳар ёққа кўчиб кетиб қолди. Ер ислоҳотидан кейин бир йил дарё тошиб экинларнинг ярмидан кўпи нобуд бўлди; яна бир йили қаттиқ қурғоқчилик бўлиб, экинлар куйиб кетди. Мана шу йиллари, гарчи ҳукумат ёрдам берган бўлса ҳам, капсанчиларнинг яна бир қисми ҳар томонга кўчиб кетди. Шундай қилиб беш маҳаллалик Капсанчилар қишлоғи Қўшчинор, Бақақуруллоқ, Қўғазордан иборат уч маҳалла бўлиб қолди.

Ер ислоҳоти вақтида ва ундан кейин юзага чиқиб қишлоқ Совети атрофига тўпланган активлар азим бир дарё бўйида осмондан тушадиган томчига зор бўлиб ўтиришни кулгили бир ҳол ҳисоблаб, аввал район ижроия комитетига, ундан кейин область сув хўжалиги бошқармасига ариза беришди.

Қишлоққа район ижроия комитетининг раиси келиб водокачкалардан бирини тиклаш ҳақида мажлис ўтказадиган бўлди. Мажлисга фақат активлар чақирилган бўлса ҳам, сувнинг дарагини эшитиб, бутун қишлоқ келди. Қўғазордаги водокачкадан қолган харобанинг саҳни одамга лиқ тўлди. Раис Капсанчилар қишлоғининг талабига мувофиқ район ҳукумати водокачкалардан бирини тиклашга қарор қилганлигини, асбоб-ускуна келтириш учун Тошкентга одам кетганлигини билдирди. Капсанчилар бу хабарни эшитиб бениҳоя хурсанд бўлишди. Бироқ водокачкалардан қайси бири тикланиши тўғрисида келганда ҳалойиқдан ола чиқди. Капсанчилар уч гуруҳга бўлинди. Ҳар қайси гуруҳ ўз ерига яқин водокачканинг тикланишини хоҳлар, ҳамма ҳам сувнинг бошида бўлишини истар эди.

Тортишув қизиб кетди.

— Бақақуруллоқдаги тикланмайдиган бўлса — ҳеч кераги йўқ!

— Қўшчинордаги водокачка тикланадиган бўлса — тикланмагани яхши!

— Қўғазордаги водокачка тикланадиган бўлса — таги билан қўпориб ташлаймиз!

Раис бошқалардан кўра Бақақуруллоқдаги водокачки тиклаш мувофиқ ва қулайроқ эканини тушунтиришга кўп овора бўлди. Капсанчилар, сиртдан муро-сага келган бўлиб, зиммаларига тушган вазифаларни мумкин қадар тезроқ бажаришга сўз бериб тарқалишди.

Буларнинг зиммаларига тушадиган вазифалар — хумдондан ғишт, Зарбулоқдан қум ташиш ва Бақақуруллоқдан икки томонга қараб кетган ариқларни тузатиш, кўмилиб кетган шохобчаларни қайтадан қозиш, янги ариқлар чиқариш эди.

Икки кундан кейин қишлоқ Советининг раиси Самандаров қишлоқдаги ҳамма от, эшак ва ҳўкизларни навбат билан ишлатиш учун рўйхат қилди. Улов жуда оз эди. Бунинг устига Капсанчилардан улов олиш шу қадар қийин эдики, Самандаров усталар келгунча бу ишлар битмай қолишидан хавфсираб, ҳар кимга алоҳида-алоҳида уқтиришга, ҳатто ялинишга мажбур бўлди. Қўшчинорлик ёки қўғазорлик у ёқда турсин, сувнинг бошида бўладиган бақақуруллоқликлар ҳам ўзи ёки уловининг жонини койитгиси келмас эди. Қўғазорлик Тўлаган ака деган киши ҳатто отининг оёғига миҳ қоқиб оқсатиб қўйибди. Натижада олти-етти кунлик иш йигирма саккиз кунга чўзилди.

Ниҳоят, водокачка қурилишига уста тушди.

Ариқларни тузатиш, қозиш ишида капсанчилар яна ҳам ноаҳилроқ бўлишди. Булардан, айниқса сувнинг бошида бўладиган бақақуруллоқликлардан ҳеч бири ўз еридан сал нарига бирон кетмон уришни хоҳламас, Самандаров хуноб бўлиб бўғилса, «деҳқоннинг бошини бириктиришдан кўра зоғора ундан чап-чап ёпиш осонроқ» деб кулишар эди.

Шундай бўлса ҳам водокачка битгунча ариқлар тайёр бўлди. Водокачкининг очилиш маросими катта тўйга, каттакон сайилга айланиб кетди. Бу сув қишлоқнинг бутун дард-фалокатини, бутун қашшоқлигини ювиб кетаётгандай ҳамма шод-хуррам, ҳамма аҳил, орада ўтган пастбаланд гаплар унутилган эди.

Мана шу кунларда колхозчилик ҳаракати бошланиб кетди.

Капсанчилар Баҳрободда собиқ батрак ва чоракордан ташкил топган бир колхоз борлигини, улар ер-сув, от-улов, асбоб-ускуналарини ўртага солиб шериклик деҳқончилик қилишларини эшитган, лекин бу одамлар нима учун, нима мақсадда шу йўлга кирганларини билишмас, бунга биров чандон қизиққан ҳам эмас. Қолхозлаштириш ҳақида миш-миш гаплар кўпайгандан кейин бунга ҳамма қизиқди, шунинг учун район партия комитетининг секретари Аҳмедов шу тўғрида мажлис ўтказгани келганда Бақақуруллоқдаги водокачка майдонига одам сиғишмай кетди.

Аҳмедов гапни Капсанчилар қишлоғининг тарихидан бошлади, капсанчиларнинг ўтмишидаги ҳаётларини батафсил гапириб берди, сўнгра, ер ислоҳоти тўғрисида гапирди, ўшанда «худо бермаган ерни бандасининг қўлидан олмайман» деб аввал ер олишдан бош тортган Қамбарали акага тегишиб ҳаммани кулдирди. Қамбарали ака қизариб, ер чизиб ўтирар эди.

— Албатта,— деди Аҳмедов,— ер зарурларнинг зарури, лекин қашшоқликдан чиқиш учун ернинг ўзигина кифоя қилмайди. Буни ўзларинг кўриб турибсизлар.

Орқада ўтирган қўғазорлик Тиллабува луқма ташлади:

— Кўриб турибмиз, биримиз икки бўлаётгани йўқ, Ер бўлгани билан худо баракани кўтарса қийин. Ҳали ҳам ўша «бултурги Эшматмиз».

— Биримиз икки бўлмаётипти деганингиз тўғри, отахон,— деди Аҳмедов,— лекин ҳали ҳам «бултурги Эшматмиз» деганингизга қўшилмайман. «Бултурги Эшмат» ердан тиши билан суғуриб олган ҳосилининг деярли ярмини бой акасига берар эди. «Бу йилги Эшмат» шунини бермайди.

Ҳамма гуриллаб унинг сўзини тасдиқлади.

— Энди,— деди Аҳмедов давом этиб,— худо баракани кўтарганлиги масаласига келайлик. Дарҳақиқат, Тангриқул ҳожи ҳар гектар еридан қирқ-қирқ беш путга етказиб пахта олар экан, ҳозир масалан, бизнинг Қамбарали ака худди ўша ернинг ўзидан ўтган йил йигирма икки пут пахта олипти. Энди иккинчи томонга назар ташлайлик. Уша вақтларда экадиган ери ўзига кифоя қиладиган деҳқонлар ҳам бормиди? Албатта бор эди. Худо баракани кўтармаган ўша вақтларда буларнинг

ҳоли қандоқ бўлган эди? А, Фулом ака, ўша вақтларда қанча ҳосил олар эдингиз?

Олдинги сафда ўтирган қоп-қора, озгин, оқ оралаган узун ва жуда сийрак соқоли шабадада ҳилпираб турган Фулом ака бир оқариб, бир қизариб, секин ўрнидан турди.

— Оладиган ҳосилим қарз билан учма-уч келавергандан кейин пахта экишни ташлаб юборган эдим,— деди ва дарров ўтирди.

— Демак,— деди Аҳмедов,— гап худо баракани кўтарганлиги ё туширганлигида эмас, бараканинг ўзи ерни қандай хўжалик эканлигига қараб бўлар экан. Тангриқул ҳожи бақувват хўжалик эди. Фулом ака ел келса йиқиладиган беқувват хўжалик эди. Тангриқул ҳожи катта ҳамёнини — узанги, чоракор-батракларни — жилов қилиб ерни маълум даражада миниб олган эди. Фулом ака ерни мина олмас эди. Тангриқул ҳожи қўлидаги бутун воситалар билан ерни қамчилаб кўпроқ ҳосил беришга мажбур қилар эди, Фулом ака эса ернинг берганини олар эди. Демак, бараканинг сирини нимада экан? Бараканинг сирини кўпроқ ҳосил беришга мажбур қилишда, уни миниб олишда экан. Кўпчилиги янги, эскилари ҳам нимжон бўлган ҳозирги деҳқон хўжалиги ерни миниб ола оладими? Йўқ! Бунинг учун нима қилиш керак? Икки йўл бор: бири — Тангриқул ҳожининг йўли, иккинчиси — мирзаороллик собиқ батрак ва чоракорлар тутган йўл, Тангриқул ҳожи йўли билан борилганда битта Тангриқул ҳожи чиқиши учун Қамбарали акага, Фулом акага ўхшаганлардан йигирма-ўттизтаси «бултурги Эшмат» бўлиши керак. Бунга партия йўл бермайди, мутлақо йўл бермайди! Мирзаороллик собиқ батрак ва чоракорлар тутган йўлдан борилганда ҳали янги, эскилари ҳам нимжон хўжаликлар бирлашиб катта куч ҳолига, саноатимиз бераётган тракторни узанги, илмни жилов қилиб ерни миниб оладиган зўр хўжалик ҳолига келади. Партия ва ҳукумат бунини қўллайди. Мана шунинг оти колхоз бўлади.

Аҳмедов капсанчиларни колхоз тузишга чақириб сўзини тамом қилди. Савол-жавобга ўтилди. Савол ёғилиб кетди. Ҳаммадан кейин, ҳозиргина онасини эмган бузоқдай, лабиниңг икки бурчи оқариб турган, юзи шишинқираган — заҳил бир йигит худди дон тиқилган товуқдай бир товуш чиқариб, қўлини кўтарди.

— Савол!.. Ҳукумат ўзи берган ерни ўзи тортиб олар экан-да?

— Кимдан тортиб олар экан?— деди Аҳмедов.— Тортиб олиб кимга берар экан? Бойларгами? Сизга шу гап-

ни ўргатиб юборган одамга бориб айтинг: Совет ҳукумати ерни сиздан тортиб олгандан кейин асл эгаларига топширган экан, ердан умид қилмас экансиз, денг!

Кулги кўтарилди, қарсақ бўлиб кетди.

Йигит, нима бўлганига тушунолмай, оғзини катта очиб, киприк қоқмай, бақрайиб турар эди.

Олдинги қаторда ўтирган Бўтабой деган ўрта ёшлардаги бир киши баланд овоз билан:

— Нишонбой бу саволинг палағда чиқди, бориб Оқилхонтўрадан бошқа савол олиб келгин!— деди.

Яна кулги кўтарилди.

Музокара бошланди. Биринчи бўлиб сўзга Рўзимат деган ёшгина, лекин бўлиқ бир йигит чиқди.

— Менинг сўзим қисқача. Аҳмедов акам трактор тўғрисида гапирдилар. Мен ҳам шу тўғрида гапириб ўтмоқчиман. Мен баҳорда Қатортолга борган эдим. Жияним ўша ерга тушган. Шу Қатортолда бундан уч йил бурун ташкил қилинган уруғчилик совхози бор. Шу совхознинг директори ислоҳотда ер олган батраклардан биттасига божа бўлар экан. Шу батрак директорнинг олдига бориб «уловим йўқ, божа, шу йил тракторингиз билан еримни ҳайдатиб берсангиз, дурустроқ ҳосил олсам, келаси йил уловлик бўлар эдим», депти. Директор кўнипти, лекин ерни бориб кўрганидан кейин: «Бу бир парча ерни трактор билан ҳайдаш замбарак билан қуён овлашдай гап, қўшнилари кўнса, ҳаммаларинг ерларингни қўшиб яхлит қилинглар, бир кунда ҳайдатиб бераман», депти. Ўн уч хўжалик ерини қўшипти, шулар ичида бизнинг куёв ҳам бор экан. Трактор бир ярим кун ишлаб, тизза бўйи ҳайдаб берипти. Булар бир талай қўриқ ҳам очиб олишипти. Тракторнинг ҳақини ўн уч хўжаликка сочилганда битта отнинг уч кунлик ем-хашағидан арзон тушипти.

— Мана шу нима?— деди Аҳмедов.

— Тракторнинг фойдаси.

— Бундан ташқари?

— Бундан ташқари... деҳқоннинг фойдаси.

— Куртак! Куртак!— деди Аҳмедов.— Мана шундан колхоз кўкариб чиқади. Турмушнинг ўзи деҳқонларни бирлашишга, колхоз бўлишга ундаётипти! Хўш, ундан кейин нима бўлди?

— Ундан кейин мен бу гапни келиб Бўтабой акамга айтдим. Бу киши «иттифоқнома ёздириб районга борсақ бўлар экан» дедилар. Шунинг устига Тиллабувам келиб қолдилар, бу киши: «Қиймат беҳикмат эмас, арзон —

беиллат эмас, бунинг тагида бир иллат бордир, сабр қилайлик», деб ланжлик қилдилар.

— Бир мен айтганим йўқ бу гапни!— деди Тиллабува дўнғиллаб.

Бўтабой ўрнидан туриб чолга қўлини шоп қилди:

— Бир сиз айтмаган бўлсангиз ҳам аввал боши сиз айтдингиз!..

— Тўғри,— деди йигит сўзида давом этиб.— Шундан кейин бу ишга қунт қилмадик. Мен нима демоқчиман? Мен шуни айтмоқчиманки, бирлашсак, колхоз бўлсак, ҳукуматимиз трактор берса, биримиз икки эмас, ўн бўлади, юз бўлади. Шу билан сўзим тамом... Ҳа, айтгандай, бу орада «трактор ерни куйдириб, жирини қуришиб, уч-тўрт йилда гиёҳ унмайдиган қилиб қўяр эмиш», «трактор чўчқанинг ёғи билан юрар эмиш», «гўристондан товуш чиқипти» деган гаплар чиқиб қолди.

— Бунақа гаплар кимдан чиқади?— деди Аҳмедов мийғида кулиб.

Боласини эмизиб ўтирган бир хотин икки-уч бор оғиз ростлаганидан кейин эшитилар-эшитилмас:

— «Гўристондан товуш чиқипти» деган гапни мен Нишонбойдан эшитган эдим,— деди.

Аҳмедов буни эшитиб қолди.

— Нишонбойдан эшитган бўлсангиз эшитгандирсиз, лекин бу гап Нишонбойнинг ўзидан чиққан эмас. Нишонбой курк товуққа ўхшаган нарса: эгаси товуқнинг тухумини бостирадими, ўрдакнинг тухумини бостирадими — унга бари бир — очиб чиқаверади.

Қийқириқ кулги бўлиб кетди.

— Бунақа гап трактор келса зиён қиладиган одамдан чиқади,— деди Аҳмедов давом этиб,— трактор келса, ким зиён қилади? Деҳқон хўжалигининг кучсизлигидан, пулга, от-уловга, асбоб-ускунага муҳтожлигидан фойдаланиб қимирлаб қолган, ер ислоҳотида қирқилган тирноғи ўсган ва ўсаётган, кучсиз хўжаликларни илондай авраб дамига тортаётган одамлар зиён қилади. Қишлоқда шунақа одамлар борми?

Ҳар томондан товушлар эшитилди:

— Топилади.

— Бор!

— Ҳа, баракалла,— деди Аҳмедов,— товуш: гўристондан эмас, мана шулардан чиқаётгани. Булар нонимиз яримга бўлади деб ҳалитдан, ҳали трактор келмасдан бурун ириллаётгани.

Рўзиматдан кейин Тиллабува сўз олди. Ҳамма «балого қолдинг» деган маънода кулиб Рўзиматга қаради.

Тиллабува узун, оппоқ соқолини тутамлаганича энгашиброқ йўрғалаб олдинга чиқди-да, қоматини ростлаб Аҳмедовга қаради.

— Гапинг тўғри, ука, мен бурунги капсанчи эмасман, деҳқонман! Нима вайдан бултурги Эшматман дедим. Бу гапни шу вайдан айтдимки, Шокиржон бойваччанинг ерини экиб ёки ундан ерни ижарага олиб юрган вақтларимда бу одам орттираётган туман бойликни кўриб шўрпешоналигимга бирдан-бир сабаб ерсизлик, сувсизлик деб ўйлар эдим, шунинг учун, ислоҳотда ўзимга теккан ерни белгилаб қозиқ қоққанымда, водокачка қурилишига орқалаб гишт ташиганимда кўп нарсаларни мўлжаллаб қўйган эдим, кўп нарсаларни орзу қилган эдим, лекин, ука, ер олганимдан кейин ҳам ўша мўлжалларим юзага чиқмади, орзуларим ушалмади. Мана шу вайдан мен бултурги Эшматман дедим. Бунинг сабабини мана энди билдим. Бундан чиқдики, бизнинг аҳволимизни сен ўзимиздан яхшироқ билар экансан, бундан чиқдики, бизни рўёбга чиқарадиган йўлни ҳам сен биласан. Агар бизни рўёбга чиқарадиган йўл колхоз йўли бўлса — бошла, ука, этагингни ушлаганимиз ушлаган! Иккинчи сўзим тирноғи ўсганлар, бизни илондай авраб дамига тортаётганлар тўғрисида. Бу тўғрида ҳам сенга қойилман. Ёғочнинг бўшини қурт ейди. Бизни илондай авраб дамига тортаётганлар кимлар — Нуъмон ҳожи, Мирҳомидхўжа, Саидносир, Оқилхонтўра, Мирҳайдар...

— Ҳой, имонсиз чол, Мирҳайдар акани нега қўшасан?— деди кимдир орқадан.

— Нега қўшмас эканман? Мирҳайдар бизни Эшмат қилмаётимми?

Бояги товуш яна қичқирди:

— Мирҳайдар ака кимни Эшмат қилиптилар?

Тиллабува бўйнини чўзиб товуш чиққан томонга қаради, лекин гапирган кишини кўролмади.

— Ҳой, бундоқ ўрнингдан туриб гапирсанг-чи! Нега қочган беданадай писиб чурқиллайсан. Мирҳайдарнинг Тўхлимергандаги шолипоясини ким экади? Бу шолипояни Мирҳайдар Шодиқулдан қанақа қилиб олган, биласанми? Унинг Митондаги боғига ким қарайди? Мирҳайдар Мамадалига қўш ҳўкизини нимага бериб қўйипти? Қани, ҳой Мамадали, гапирсанг-чи, сенга муруват юзасидан берганми?

Орқада тикка турган ёшгина йигит, Мамадали, ўзини одамларнинг орқасига олди.

— Мирҳайдар одамларни Эшмат қилмаганими бу? — деди Тиллабува давом этиб. — Ҳукуматга чап бериб кучсиз хўжаликларнинг баданига зулукдай ёпишиб олган мана шунақа одамларнинг танобини тортиш керак.

Тиллабувадан кейин сўзга чиққанларнинг бири камбағалчиликдан нолиб, яна бири ҳукумат деҳқонни яхши йўлга бошлайди деган қаттиқ ишонч билан колхозга хайрихоҳлик кўрсатди ва ҳаммаси ҳам муштумзўрлар тўғрисида Тиллабуванинг сўзини қувватлади.

Капсанчилар колхоз тузишга қарор қилишди.

Мажлисида ҳамма масала ечилгандай, Аҳмедовда, сўралмаган ва тўлиқ жавоб олинмаган савол қолмагандай бўлган эди, бироқ, орадан икки-уч кун ўтар-ўтмас, ечилмаган масалалар, Аҳмедовдан сўралмаган гаплар чиқа бошлади: водокачкани тиклагани ғишт ва қум ташишда, тайёр сувга ариқ чиқаришда шунчалик ноаҳил бўлган одамлар колхозда аҳил бўлишармикин? Куч-қуввати барабар, бир-бирига жони ачийдиган одамлар бирлашиб колхоз эмас, колхозча бўлишса қандоқ бўлар экан?

3

Январнинг бошларида область партия комитетидан вакил келиб қишлоқ Совети раиси Самандаровнинг уйига тушди. У қоп-қора, қотма, вужуди пай бир йигит бўлиб, афтидан ёшини чамалаш қийин эди. У капсанчиларнинг кайфиятини райкомнинг иккинчи секретари Шодиевдан эшитиб, чеки шу қишлоққа тушганига жуда хурсанд эди. Шодиев унга «колхозга ҳамма бир огиздан қўл кўтарган, муштумзўрга қўлини бигиз қилиб «думини туг» деб турипти, демак, ҳамма тайёр — қўл тегизилса — палахса-палахса кўчиб чиқа беради» деб ишонтирди.

Эртасига камбағал деҳқонларнинг мажлиси чақирилди.

Оппоқ қор. Узоқ-яқинда қарғалар қағиллайди. Қош қорайганда юпун кийинган одамлар қунишиб, дилдирашиб Бақақуруллоқ майдонидаги қизил чойхонага томон кела бошлади. Ёзлик қизил чойхонанинг атрофига чий тутулиб, ҳар ер-ҳар еридан туйнук қўйилган, бу туйнуكلарга газет қоғозлар ёпиштирилган.

Ичкари қоронғи, ғовур. Одам кўп. Қаердадир чақалоқ ингаламоқда. Қаердадир чилим қуриллайди. Мана

шундай мажлис ва байрам кунларидагина ёқиладиган қирқинчи осма чироқ ҳозиргина ёқилган бўлиб, ҳали пилиги кўтарилган эмас. Унинг хира шуъласида президиум столига ёпилган қизил алвон, унинг устидаги бир тахта оқ қоғоз, орқа томондаги деворга ёпиштирилган портрет ва плакатлардан баъзисининг бир бурчи, баъзисининг ярми, столга яқин ўтирган кишиларнинг қоп-қора калласи кўринади.

Самандаров чироқнинг пилигини кўтарди, қаламнинг орқаси билан столни қоқиб говурни босди.

— Уртоқлар! Жим!.. Ҳой, Рисолат, болангни йиғлатмагин, ахир, эмизсанг бўлмайдим!.. Чилим чекилмасин, деган таклиф тушди. Уртоқлар, камбағал деҳқонларнинг колхоз қурилишига бағишланган ялпи мажлисини очик деб эълон қиламан, эълон қилиш билан бирга сўз об-ластан келган вакил ўртоқ Сафаровга...

— Уртоқлар,— деди Сафаров,— мени бу ерга область партия комитети ва темир йўл депосининг ишчилари юборди. Менинг бу ерга келишдан мақсадим меҳнаткаш деҳқонни қашшоқликдан чиқарадиган, деҳқонни тракторга миндириб социализмга олиб борадиган ишда, яъни колхоз тузишда, ҳамма меҳнаткашларнинг қонини сўриб келган муштумзўрни таг-томири билан юлиб ташлашда сиз оға-иниларимга ёрдам беришдир. Мен ҳам деҳқон боласиман. Аслимиз Қудашдан. Отам Одил кўр деган кўқонлик бойнинг Қудашдаги ерини экар эди. Одил кўрни эшитган бўлсаларинг керак: Кўқонда бойлар «хукумат» тузиб, йўқ аскарга аскарбоши керак бўлиб қолганда бу одам Сибирдан қочган каллакесар Эргашни Бачқирдан оқ кигизга ўтқизиб олиб келган. Унинг шаънига ўша вақтда байт ҳам чиққан эди:

Кима дод айлайин аҳли ҳукумат бўлса Одил кўр,
Кўл одам қонига зомин бўлиб бу бирла жоҳил кўр,
Урушни бошлабон, қочди ўзи бўлмай муқобил кўр,
Қочиб билмамки, охир кетди Афғон ичра Кобил кўр.

Бу йигитнинг оғзидан байт чиқишини, айниқса бунақа қизиқ байт чиқишини ҳеч ким кутмаган бўлса керак, ҳамма гуриллаб кулиб юборди.

Мажлистан расмият руҳи, мажлис аҳлига Сафаровни бегонароқ кўрсатиб турган парда кўтарилди.

Сафаров давом этди:

— Отамни мана шу Одил кўрнинг ювиндихўри Пайгамбарқул қўрбоши отиб ташлаган. Мен бу билан нима

демоқчиман. Шунинг айтмоқчи бўламанки, камбағал нон деб бош кўтарса, бой — муштумзўр қон деб тош кўтаради. Буни ер ислоҳоти вақтида, ундан илгари ҳам ўзларинг кўргансизлар, айтиб ўтиришинг ҳожати йўқ. Колхоз нима эканини ўзларинг биласизлар. Райком секретари ўртоқ Аҳмедов бу тўғрида сизлар билан суҳбатлашган экан.

— Биламиз!

— Ёзиламиз!— деган товушлар эшитилди.

— Хўп,— деди Сафаров,— бу тўғрида энди гапирмасак ҳам бўлади. Бу масала ҳал. Энди иккинчи масалага ўтайлик.

Энг орқада ўтирган Бўтабой шошиб-пишиб оғзидаги носни ташлади-ю, қулоғини боғлаган қийиқчасининг учи билан мўйловини артиб қўлини кўтарди ва:

— Мумкинми...— деб ўрнидан турди,— мен шунинг айтмоқчи бўламанки, ўртоқ Сафаров ҳақ гапни гапирдилар. Камбағал бош кўтарса бой тош кўтаради. Колхоз камбағалнинг фойдаси бўлмаса муштумзўр бунчалик типирчилаб қолмас эди. Хўроздан, «тонг отишини нимадан биласан» деб сўралса, «ёрқанотнинг чийиллаганидан биламан» деган экан. Мен колхозга биринчи бўлиб ёзиламан...

Унинг ёнида ўтирган Қамбарали секин қўлини кўтарди.

— Мумкинми... Сўраганнинг айби йўқ... «Колхоз социализмга олиб боради» дедингиз, социализмга ҳамма ни олиб борадими ёинки хоҳлаган бориб, хоҳламаган қола берадими?

Бўтабой шовқин солиб ўрнидан турди:

— Вой, беғуворе, социализмни хўп тушунган экансиз!— деди ва социализм нима эканини тушунтира кетди, лекин ўзи ҳам аниқ-равшан бир сўз айтолмай, гапни чайнай бошлади. Сафаров тез-тез луқма ташлаб, мисол қистириб унга ёрдам берди.

— Бошқа савол йўқми?— деди Сафаров.— Бошқа савол бўлмаса, иккинчи масалага ўтамиз. Биз муштумзўрларнинг ерини, асбоб-ускунасини, иш ҳайвонларини олиб колхозга беришимиз ва ўзини бу ердан бадарға қилишимиз керак.

Мажлис бир лаҳза жим қолди-ю, кейин ундан-бундан товушлар чиқа бошлади:

— Отанга раҳмат!

— Ҳайдалсин!

— Мол-мулки ҳам тортиб олинсин!

— Хўп,— деди Сафаров,— бўлмаса шундоқ жазога лойиқ муштумзўрларни ном-баном айтайлик. Қани, ёзинг, ўртоқ Самандаров! Биринчи... ким?

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Сафаров яна қайтиб сўрагандан кейин бир неча киши Нуъмон ҳожининг номи-ни айтди.

— Биринчи Нуъмон ҳожи Қаландаров. Кимда ким Нуъмон ҳожи Қаландаровнинг хўжалиги тугатилсин, ўзи бу ердан бадарға қилинсин деса, қўлини кўтарсин.

Ҳамма баравар қўл кўтарди.

— Иккинчи... ким?

Яна жимлик чўкди. Бўтабойнинг зардаси қайнаб кетди.

— Ҳой, халойиқ, нимадан қўрқасан!— деди ўтирган ерида қўлини пахса қилиб.

Орқадан кимдир:

— Қўрқмасангиз ўзингиз айтинг!— деб дўнғиллади. Бўтабой ўрнидан турди.

— Нимадан қўрқаман? Ёз! Мирҳомидхўжани ёз! Са-дносир, Оқилхонтўра, Мирҳайдар, Абдумалик...

Шу онда чироқ шарақлаганича бориб шипга урилдию, ерга тушиб чилпарчин бўлди ва бирданига иккита ўқ чиқди. Халойиқ бир лаҳза жим қолди, кейин, бирданига ўзини эшикка урди. Эшик қулади, қамиш девор ўпирилди. Чақалоқнинг биғиллагани, хотин кишининг фарёди эшитилди. Нимадир қарсиллаб синди. Кимдир ўкирди. Кимдир сўкинди. Ерга тушган чироқ бир-икки лопиллади-ю, аввал кўк, кейин қизғиш аланга кўтарилди. Сафаровнинг кўзи деворнинг тагида бир-бирини пийпа-лаётган икки кишига тушди. Бунинг бири бояги Бўтабой ака эди. Сафаров югуриб бориб, уни бўғаётган йўғон кишининг елкасига бир тепди. Йўғон киши ўрнидан тура солиб Сафаровга ташланди. Сафаров икки қадам орқага чекинди, кейин гавдасининг бутун оғирлигини олдинга ташлаб, муштининг қирраси билан унинг кекирдагига туширди. Йўғон киши чалқанча йиқилди ва сўйилган товукдай питирлаб, суяк тиқилган ятдай хириллай бошлади. Бўтабой ака ерда ётган қўштиғ милтиқни олиб қўндоғи билан унинг калласига солмоқчи бўлган эди. Сафаров тутиб қолди.

— Урманг!

Бу орада ташқаридан товушлар эшитила башлади:

— Ушла!

— Оқилхонтўра!

— Тўхта, отиласан!

Сўнгги товуш Самандаровнинг товуши эди.

Сафаров супадаги кигизни тортиб аланганинг устини қоплади-да, югуриб ташқарига чиқди. Оппоқ қорда одамларнинг қораси елиб-югурар эди. Самандаров тўп-пончадан осмонга ўқ узди. Одамлар орасидан чиқиб дарё томонга югуриб кетаётган кимдир қоқиниб йиқилди...

Ҳаял ўтмай бир нечта чироқ пайдо бўлди. Ҳамма қизил чойхонага кирди. Бўтабой ака қўштиғ милтиқни кўтариб, худди соқчидай ғоз турар, Мирҳайдар унинг оёғи остида дам-бадам ўқчиб ётар эди. Бир неча киши қўл-оёғи боғланган Оқилхонтўрани судраб олиб кирди. Шу онда кимдир:

— Тиллабува!— деб қичқириб юборди.

Ҳамма ўша томонга юзланди. Чироқ тутилди. Тиллабува мукка тушиб ётар, унинг ўнг томонга қайрилиб чиққан узун, оппоқ соқолига бўйнидан оқиб тушаётган кон буғланиб турар эди. Оқилхонтўра Бўтабойни мўлжаллаб отган ўқ Тиллабувага теккан экан.

4

Мажлис эртасига кечқурун давом этди. Мажлисида рўйхатдаги камбағал деҳқонларнинг ҳаммаси ҳозир бўлди. Рўзимат, ҳеч ким буюрмаган бўлса ҳам, эшик олдида узун сўйил кўтариб турар ва чойхонага кирадиган ҳар бир кишини бир тўхтатиб, кейин киргизар эди.

Колхозга кириш тўғрисида мажлисгача йигирма тўққиз камбағалдан ариза тушган эди, мажлис бошланиши олдидан яна ўн саккиз кишидан ариза тушди.

Мажлис жуда тез тугади. Самандаров колхозга кириш учун ариза берганларни номма-ном айтиб мажлисдан ўтказди, кейин, хўжалиги тугатилиши керак бўлган муштумзўрларнинг рўйхатини ўқиди. Булар: Мирҳайдар, Оқилхонтўра, Абдумалик, Мирҳомидхўжа, Саидносир, Шокиржон бойвачча, Нуъмон ҳожилардан иборат эди. Мажлис рўйхатни бир оғиздан тасдиқлади ва шу билан бирга, муштумзўрлар мол-мулкини яшираётганини, отуловини сўяётганини айтиб, бу ишни тезроқ ўтказишни қишлоқ Советидан талаб қилди. Активлардан учта кўмакчи группа ташкил қилинди.

Эртасига муштумзўр хўжаликларни тугатиш учун юриш бошланди.

Сафаров бошлиқ Рўзимат, Қамбарали акалардан иборат группа Мирҳомидхўжанинг уйига борди. Унинг

ховлиси, ташқаридан қаралганда Қўшчинордаги бошқа уйлардан чандон фарқ қилмаса ҳам, Қапсанчиларда шундоқ ҳовли бўлишини сира кўз олдига келтирмаган Сафаровни ҳайратда қолдирди: баланд ғишт пойдеворлик тўрт уй, даҳлиз, деворига толгул ва бўйни узун офтобанинг сурати солинган баланд айвон, ошхона; сон-саноксиз мевали дарахтлар, ток, бир томонда отхона, бир томонда оғил, омбор... Қишда шундоқ чиройли кўринган бу ҳовли ёзда қандоқ бўлса экан!

Мирҳомидхўжа уларни кўпдан кутилган азиз меҳмонлардай таъзим-тавозе билан қарши олиб, даҳлизга, ундан чап томондаги уйга бошлади. Бу уйдаги сандал атрофига шоҳи ва атлас кўрпачалар тўшалган, катта-катта парқу ёстиқлар қўйилган, дастурхон турли-туман қанд-қурс, мева-чева, анвойи мураббо, гижда, чап-чап, патир, бўғирсоқлар билан зеб берилган, қисқаси, мезбон меҳмон кутиш санъатини хўп ўрнига қўйишга зўр берганлиги кўриниб турар эди.

— Қани, қани ўтирсинлар... Бир пиёла чойимиз бор...

Қамбарали калишини ечаётиб Рўзиматга қараган эди, Рўзимат қовоғини солди. Қамбарали ечган бир пой калишини дарров кийиб олди. Рўзимат ер остидан Сафаровга қараб «қани, бошлайлик» демоқчи бўлди. Сафаров гап бошлашни имо билан унинг ўзига ҳавола қилди. Рўзимат томоғини бир-икки қириб олгандан кейин:

— Биз чой ичгани келганимиз йўқ!— деди.— Бўлади-ган гап шуки, камбағаллар мажлис қилиб сизнинг хўжалигингизни тугатишга, ўзингизни Қапсанчилар қишлоғидан бадарға қилишга қўл кўтаришди.

Бу гап кутилмаган бўлмаса ҳам, Мирҳомидхўжанинг ёшига номуносиб равишда таранг ва тиниқ қизил юзи оқаришди, оқ оралаган чўққи соқоли хиёл титради. У ҳаяжонини яшириш учун, уйқусизликдан қизарган ва ёшланиб турган кўзларини бош бармоғининг орқаси билан артар экан:

— Шундоқми?— деди ва илжайишга ҳаракат қилди.— Ҳай-ҳай, кўп яхши, кўп яхши! Бурунчилар «югурганники эмас, буюрганники» дейишган. Биз елдик, югурдик, уй-жой, рўзғор қилдик, бизга насиб қилмаган экан, буюрганга насиб қилсин. Кўп яхши. Сўзимиз шу... Нима десаларинг, нима қилсаларинг қуллуқ қиламиз. Муштумзўр десаларинг ҳам қуллуқ, ҳайдаймиз десаларинг ҳам қуллуқ. Биз шу вақтгача ҳукуматдан фақат адолат кўрдик. Ҳеч қайси замонда ҳукумат бундоқ кам-

бағалпарвар бұлған эмас. Биздан лозимки, бундоқ кам-бағалпарвар ҳукуматнинг адолатига тан бериб унинг раъйини қайтармасак... Шундоқ қилдик ҳам: одамлар қасд қилиб қўл кўтарса, биз паст бўлиб қўл қовуштирдик; одамлар молини яширса, биз... мана, кўриб туриб-сизлар, бир дона гугурт чўпини ҳам остонадан ташқарига чиқармадик.

Рўзиматга қараб ўзини сипо тутишга тиришиб, қовоғини очмаган Қамбарали Мирҳомидхўжанинг сўзига жон-дили билан қулоқ солар экан, сиполикни эсидан чиқариб қўйди, ҳатто Мирҳомидхўжага дилсўзлик важдан чуқур уф тортди. Сафаров ичида кулди-ю, Мирҳомидхўжадан:

— Бу иморат отангиздан қолган бўлса керак?— деб сўради.

— Йўқ,— деди Мирҳомидхўжа,— бу ер бир чордевор эди, агар эшитган бўлсалар, Асқар понсот деган қонхўр босмачи ўт қўйган уйлардан эди. Биз ўша вақтда муҳтож бўлган бева-бечораларни йиғиб ош бериш мақсадида бир бостирма солдик.

— Очлик йилими?

— Балли. Ҳукуматимизнинг даврида яхшилик ерда қолмас экан, шу одамлар кейинчалик бизга қарашиб шунчалик жой бўлди...

— Ўша очлик йили солганмисиз?

— Балли.

— Ўша бева-бечораларни ишлатганмисиз?

— Биз ишлатмадик, ўзлари... Отамиздан қолган унча-мунча харжимиз бор эди.

— Демак, бу иморатни ўша очлик йили солган экансиз-да?

— Бева-бечораларга бошпана бўлсин деб солган эдик.

Иморат тўғрисида қайта-қайта савол беришдан ва буни очлик йили солинганлигини таъкидлашдан Сафаровнинг муроди Қамбарали акага: «Кўрдиларингми» дейиш эди. Қамбарали буни дарров фаҳмлаб яна қовоғини солиб олди.

Мирҳомидхўжа яна гап бошлаган эди, Рўзимат деразанинг тубига ўтириб дафтарини очиб:

— Энди иш бошлаймиз, амаки,— деди,— биз бутун хўжалигингизни хатга оламиз. Хатга тушган нарсаларингиз колхозга ўтади. Эртага кечгача уйни бўшатиб қўясиз.

Мирҳомидхўжа таъзим қилди.

— Хўп, хўп, жоним билан.

Бу уйдаги ҳамма нарса хатга олингандан кейин ташқарига чиқилди.

— Отхонага,— деди Сафаров.

Сафаров билан Рўзмат отхонага кетаётганда Мирҳомидхўжа Қамбаралини секин туртди.

— Сиз оғилни кўриб турасизми?

— Майли.

Иккови оғилга кирди. Оғилда тўрт хўкиз, икки сизир, икки бузоқ бор эди. Мирҳомидхўжа оғилнинг эшигини секин ёпди-да, имо билан Қамбаралини бир чеккага чақирди. Қамбарали ҳайрон бўлиб турар эди.

— Берироқ келинг,— деди Мирҳомидхўжа пичирлаб ва рўмолчага тугилган бир нарсани қўйнидан олди.— Ҳи-ҳи... Шунини шаҳарлик меҳмон билан бўлишиб олинглари, лекин сиздан мен яна қарздор. Яна қарздор! Ана у бола ҳали ёш, унга билдирмай қўяқолинглари.

Мирҳомид шу гапни айтиб, тугунчани Қамбарали аканинг қўлига тутқизди. Тугунча хийла оғир эди. Қамбарали ака бир тугунчага, бир Мирҳомидхўжага қараб, гаранг бир аҳволда:

— Нима бу?— деб сўради.

— Қўйнингизга солиб қўя беринг, кейин кўрасиз.

Қамбарали ака тугунни ечди, бир даста нуқул юз сўмлик пулни кўриб кайфи учиб кетди.

— Қўйнингизга солинг, солинг!— деди Мирҳомид пичирлаб.

Шу онда ташқаридан Рўзиматнинг «жийрон от қани?» деган товуши эшитилди. Афтидан, Сафаров иккови оғилга томон келмоқда эди. Мирҳомидхўжа шошиб Қамбарали аканинг қўлидан пулни олди-да, унинг қўлига тикди. Эшик очилиб Сафаров кирди. Мирҳомидхўжа югуриб бориб говмиш сизирни устундан ечар экан:

— Ҳи-ҳи... Уч маҳал соғилар эди... Ҳи...— деб Сафаровга қаради.

Сафаров Қамбарали аканинг авзойидаги ўзгаришни кўриб:

— Ҳа?— деди.

Қамбарали ака қўйнидан бояги пулни чиқариб унга узатди.

Сафаров дарров фаҳмлади. Мирҳомидхўжа сизирнинг устига қўлини ташлаб, илжайиб турар эди.

— Неча пул бердингиз?— деди Сафаров хиёл табассум қилиб. Унинг табассум қилганини кўриб Мирҳомидхўжанинг жони кирди.

— Бешта, ука, бешта... ҳи-ҳи-ҳи...

— Қамбарали аканинг баҳоси беш минг сўм деб сизга ким айтган эди?

— Ҳи-ҳи-ҳи... Қолганига биз қарздор...

— Қамбарали акани сотиб олгани кучингиз етмаса керак. Милтиқ билан бўлмади, энди пул билан раҳна солмоқчимисизлар?

— Э-э, ука,— деди Мирҳомидхўжа ранги ўчиб,— мен... мен пора деб берганим йўқ, наҳотки шундоқ десагиз...

— Нима деб бердингиз?

— Ахир... Ҳамма нарсани нима деб хатлаётисизлар, шуларни оласизларми, ахир. Шулар қатори... бисотимда шу пул бор экан, бераётиман-да.

Қамбаралининг жони чиқиб кетди ва уни чапараста қилиб сўкиб ташлади.

— Икковларинг бўлишиб олинглар демадингизми?— деди бўғилиб.

— Ҳи-ҳи-ҳи... Тушунмапсиз. Мен ундоқ деганим йўқ.

— Хўп,— деди Сафаров,— Рўзимат, мана бу пулни ҳам дафтарга ёзиб қўй!

— Ёзсин, ёзсин,— деди Мирҳомидхўжа,— мен буни ҳам дафтарга ёзиш кераклигини билмабман.

Сафаров пулни Рўзиматга берди.

Мирҳомидхўжа уйнинг зинасига ўтириб хийла вақтгача сукут қилди, кейин бошини кўтариб: «Хўп, хўп, яхши, кўп яхши», деди, лекин бу гапни ўзига гапирдими, буларга айтдими — билиб бўлмас эди. Мирҳомидхўжанинг хўжалигини хатлаш кечгача давом этди.

5

Сафаров соат бешларда Рўзимат билан Қамбарали акага жавоб бериб, сельсоветга қайтиб келди. У эшикдан кирганда даҳлизда ўтирган уч киши барабар ўрнидан туриб салом берди. Сафаров буларни ҳеч кўрмаган эди. Ичкарида Самандаровнинг олдида яна икки киши ўтирган экан. Сафаров булар билан ҳам саломлашди-да, титилиб, пружиналари кўриниб ётган диванга ўтириб папирос чекди. Самандаров столнинг тортмасидан бир нечта қоғоз олиб, илжайганича, унинг ёнига бориб ўтирди-да, русчалаб:

— Муз кўчди, ўртоқ Сафаров, ўрта деҳқон қимирлаб қолди,— деди ва қўлидаги қоғозларни унга берди.— Беш кишидан ариза...

— Бу яхши гап,— деди Сафаров ҳам русчалаб ва араб алифбесининг қадимги имлосида ёзилган аризалардан бирини ўқиди.

«Қапсанчилар қишлоғининг қишлоқ шўроларига ариза.

Қапсанчилар қишлоғига қарашли Қўғазор маҳалласида тургувчи менким Муҳиддин Муҳаммадсолиҳ ўғли-дирман, бераман ушбу аризани шул хусусдаким, меҳнаткашлар даврида кўзим очилиб ишчи-деҳқон ҳукумати бошлаган колхоз йўлини ихтиёр қилдим ва умид қиламанки, мени бир нафар ҳўкиз ва бир нафар эчки ва бир нафар эшак ва ўн икки нафар товуқ ҳамроҳлигида колхозга олсалар, деб ўз ихтиёрим билан бармоғим босдим. Муҳиддин Муҳаммадсолиҳ ўғли гинвор ойинда».

— Ким ўзи бу?— деди Сафаров энсаси қотиб.

Самандаров жавоб бергунча бўлмай ўтирганлардан бири ирғиб ўрнидан турди-ю, даҳлизнинг эшигини очиб қаттиқ шивирларди:

— Муйдин, кир, аризанг чиқди!

Кўса, озғин, кенг гуппи тўн ва қундузсиз телпак кийган бир киши кирди ва бастига ярашмаган йўғон товуш билан:

— Муйдин Мамасолиҳ ўғли мен бўламан,— деди.

Сафаровнинг чеҳраси очилиб кетди.

— Э, сизми? Аризани ким ёзиб берди?

— Қорига ёздирган эдим. Нима эди, нобопроқ ёзилиптими? Гап аризада эмас, мулла, колхозга кирамиз дедик, кирамиз.

Сафаров кулди.

— Шундоқми? Қани, бу ёққа ўтиринг-чи. Ўзингизга тинч экансиз-ку, нега колхозга кирадиган бўлиб қолдингиз?

Муҳиддин ака диваннинг бир четига ўтирди.

— Энди, мулла, ўзингга тинч экансан дейсиз-ку, лекин бунақа тинчликдан юз тилла қарз яхши. Жўжабирдай жонман, ҳаммаси «бер, ейман» дейди. Бу ёқда ҳўкиз, эшак... Булар ҳам «бер, ейман» дейди. Ер ўрик эмаски, ўзи гуллаб, ўзи пишса. Ҳосил олиш учун, саломатлик бўлса, билакнинг кучидан ташқари асбоб керак, гўнг керак... Шуларнинг ҳаммаси пул билан бўлади. Кўп ер эккани кучим етмайди, оз ер эксам ўзидан чиққанини ўзига чаплаб қараб тура бераман. Энди ташвишнинг кўплигини айтинг: искартдан ортиқроқ ёмғир ёрса «экиндан айрилиб қоламанми» деб жонимни ҳовучлаб нуқул қурбақа ўлдираман; ҳўкиз икки марта устма-уст

бўкирса «ўлиб қолса нима қиламан» деб кечаси билан жинчироқ кўтариб чиқаман. Нима, мен дунёга жинчи-роқ кўтаргани-ю, бақа ўлдиргани келганманми? Касал бўлиб қолсам нима бўлади? Бирон офат келиб қолса нима бўлади? Бола-чақа пўстакнинг жунини ейдими? Қўлтиғимга ким киради? Акам бўлмаса, укам бўлмаса... Колхознинг йўриғи бошқа экан, буни райкомимиз ўртоқ Аҳмедов тушунтириб бердилар. Мана шуларни хўп ўйладиму, мен сизга айтсам, ариза ташлашга жазм қилдим, ташладим.

Сафаров завқ билан тиззасига уриб ўрнидан туриб кетди.

— Эртадан кейин бўладиган мажлисимизда биринчи сўз сизники, Муйдин ака, биринчи сўзни сизга берамиз!

— А?— деди Муҳиддин ака чўчиб.— Нима дейман?

— Мана шу гапларни айтиб берасиз.

— Мен шу ёшга кириб кўпчилик ичида «самоварчи, чой!» деёлган одам эмасман. Гапимни сизларга гапирдим, бу ёғини ўзларинг бир нима қиласизлар.

— Ўзингиз гапиринг. Ўрганинг.

— Э, мулла,— деди Муҳиддин ака,— ўрганиб нима қиламан, гап ўрганиб ваъз айлармидим!

— Ҳа, колхозга киргандан кейин унча-мунча ваъз айтишни ҳам билиш керак бўлади. Бусиз иш битмайди.

— Мен ҳамма ишни кетмон билан битираман.

— Шу чоққача ҳамма ишни кетмон билан битира олмаяпсиз-ку?

Муҳиддин ака нима дейишини билмай туриб-туриб, ниҳоят Аҳмедовнинг гапини эслади:

— Шу чоққача мен ерга қул эдим,— деди.

Сўзга Самандаров аралашди.

— Энди-чи?

— Энди,— деди Муҳиддин ака илжайиб,— кўп қатори хўжайин бўламан.

— Ҳа, баракалла,— деди Сафаров,— ерга хўжайин бўласиз, колхозга, катта хўжаликка хўжайин бўласиз, Хўжайин бўлгандан кейин киши ўз хўжалигининг кам-кўсти, унинг ривожини тўғрисида ўйлайди, жон куйдиради, маслаҳат солади, маслаҳат олади, гап уқтиради, ўргатади, ўрганеди, тортишади... Шуларнинг ҳаммасига лаб-даҳан керакми? Керак! Зарур! Кетмон чопишу даромад олишдан бошқасини билмайдиган, колхознинг ҳамма ишига куйиб-пишиб бош қўшмайдиган колхозчининг яхши отдан нима фарқи қолади? Бордию колхознинг бирон раҳбари бирон иш қилмоқчи бўлиб қолди-да,

бу ишнинг номаъқуллигини, бундан колхозга фойда бўлмаслигини фақат сиз билдингиз, шу нарса кўпчиликнинг ўртасига ташланганда, мажлисга қўйилганда нима қиласиз, гапиришни билмайман деб индамай ўтира берасизми?

Муҳиддин ака, «фақат сиз билдингиз» деган гап хуш ёқиб, илжайди.

— Кам-кам ўрганамиз-да, мулла, кам-кам...

— Қачон?

Муҳиддин ака телпагининг орқасидан қўлини тикиб бошини қашлади ва илжайиб:

— Майли, гапирсам гапира қолай,— деди.

Муҳиддин ака аризаси «дарров чиққанлиги» ва бундан ташқари яна алланимадан хурсанд бўлиб, кўнгли тўлиб чиқиб кетди. Бошқалар ҳам кўзғалди.

Сафаров уларни кузатиб қайтди ва аризаларни бир-ма-бир кўздан кечирди.

— Қори дегани ким ўзи?

— Шу ерлик бир деҳқон,— деди Самандаров.

— Деҳқонга ўхшамайди-ку?

Самандаров столнинг тортмасидан бир нима қидирап экан:

— Мен шу одам тўғрисида сиз билан гапиришмоқчи эдим,— деди,— у ҳам ариза берган. Мана, аризаси. Ўзи ер ислохотидан бурун унча-бунча ери бўлган, унча-мунча одам ишлатган киши. Ислохотда ҳамма ортиқча ерини ўз ихтиёри билан комиссияларга топширган, «ортиқча ҳамма еримни меҳнаткаш чоракорларга, эзилган батрақларга бўлиб бериш учун ишчи-деҳқон ҳукуматига тутдим» деган, худди шундоқ деган.

Сафаров кулди.

— Ишчи-деҳқон ҳукуматига тутмасдан бошқа чораси ҳам бор эканми?

— Ҳозир шундоқ деймиз-да, бошқа ер эгалари кечалари болта кўтариб одам овлаб юрган бир вақтда бу одамнинг шундоқ деб чиқиши катта гап эди.

— Ҳозир нима иш қилади?

— Деҳқон. Ушандан бери ҳалол деҳқончилик қилади. Ўртадан кўра пастроқ, пастдан кўра юқорироқ хўжалиги бор.

— Колхозга олиш керак демоқчимисиз?

— Олмасликка ҳеч қандай асос йўқ. Мен бошқа нарса демоқчиман: ишнинг кўзини биладиган одам, пйшиқ, хат-саводи бор, ҳозир колхозга раис топишдан ҳам кўра секретарь топиш қийинроқ, шу одамни секретарь

ликка тавсия қилсак демоқчиман. Нима маслаҳат бера-
сиз?

Сафаров ўрнидан турди, нари-бери юрди, папирос
чекди ва Самандаров ҳануз жавоб кутиб турганини кў-
риб:

— Бу тўғрида икковимиздан ҳам кўра колхозчилар-
нинг ўзларидан яхшироқ маслаҳат чиқади,— деди.

— Секретарликка бир саводли одам керакми, йўқми?

— Колхозга саводли одам кўп керак. Уқигани имко-
нияти бўлган йигитлардан камда беш-олти кишини
ўқишга юбориш чорасини кўриш тўғрисида ўйлайлик.

Самандаров, бу гап Сафаровга ёқмаганини кўриб,
бошқа мавзуга кўчди: эртага қилинадиган ишлар, эрта-
индин райондан келадиган агитаторлар тўғрисида га-
пирди.

6

Шундай қилиб, ўртаҳол деб аталган деҳқонларнинг
кўпчилиги — бири «ҳукуматимиз деҳқоннинг зиёнига иш
тутмайди» деган ишонч билан, бири-бирига эргашиб,
бири таваккал қилиб, баъзи бирлари эса «ҳукуматнинг
авзойи шу бўлса, бари бир қўймайди» деб колхозга
кирди. Ишнинг бундай силлиқ боришидан ўзида йўқ
хурсанд бўлган Самандаров елиб-югуриб, Сафаров айт-
моқчи, «янги туғилган колхоз хўжалигини йўрғакламоқ-
да» эди.

Сельсовет Найманга кўчиб, унинг биноси колхозга
идора қилинди. Идоранинг бутун жиҳози битта стол, уч-
та скамейка, битта ёғоч сандиқдан иборат эди.

Умумлаштирилган жониворлар Нуъмон ҳожининг
каттакон қўрасига жойлаштирилди.

Туғадиган товуқларнинг тухуми, соғин сигир ва эч-
киларнинг сути тўғрисидаги майда-чуйда гапларни эъти-
борга олинмаганда ҳамма апоқ-чапоқ эди.

Водокачкалардан бирини тиклашда, тайёр сувга ариқ
чиқаришда ўшанчалик ноаҳил бўлган капсанчилар ҳо-
зир бунчалик иттифоқ бўлиб қолганларига ўзлари ҳам
ҳайрон эди. Колхозга правление сайлаш масаласида
уларнинг эски савдолари бир қўзғаган бўлса ҳам, узоқ-
қа чўзилмади. Правлениега тавсия қилинган рўйхатга
Қўшчинордан уч киши кирган экан, қўғазорликлар бу-
ларнинг ҳаммасига қарши туришди. Булардан бирининг
«акаси, ўлиб кетган бўлса ҳам, Абдуваққос эшоннинг
муридларидан бўлган» экан». Булар Қўғазордан одам

кўрсатишди. Бақақуруллоқликлар буларга қарши чиқишди. Булар, гарчи ўз номзодларини кўрсатишмасам ҳам, правлениенинг кўпчилиги бақақуруллоқликлардан бўлишини хоҳлаганликлари кўриниб турар эди. Ҳар қалай бу масала ортиқча тортишувга сабаб бўлмади. Раисликка Бўтабой ака сайланди.

Иш шу хилда борса, кайфият шу бўлса, ҳадемай Қапсанчиларда биронта ҳам якка хўжалик қолмаслиги муқаррар эди.

Бироқ шу кунларда Хўжақишлоқда колхозга қарши бир тўполон чиқди-ю, бу тўполонда муштумзўрларгина эмас, ҳатто айрим камбағал деҳқонлар ҳам қатнашганлиги колхозга киришдан чўчиб турган одамларнинг юрагига ғулғула солиб қўйди. Бунинг устига «бориб-бориб хотинлар ҳам ўртада бўлармиш, ҳамма дошқозондан овқат еб, бир кўрпада ётармиш», «колхозга кирмаганларнинг мол-ҳоли, бутун рўзғори тортиб олинар эмиш» деган гаплар тарқалди. Шундан кейин якка хўжаликларнинг кўпи бисотида бор жониворлардан кўзи қийганини сўйиб, қўзи қиймаганини шаҳарга ҳайдай бошлади. Хўжақишлоқдаги фитна, хотинлар ва тирикчилик тўғрисидаги миш-мишлар, якка хўжаликларнинг бу қилмиши колхозчилардан бир қисмини ўйлантириб қўйди.

Бир куни кечаси Сафаров, колхоз идорасида агитаторлар билан суҳбат ўтказганидан кейин, Бўтабой ака билан Найманга — селсоветга борди. Самандаров қошининг бири паст ва бири баланд, ниманидир диққат билан ўқир, унинг қаршисида курсида Тўлаган ака ерга қараб ўтирар эди. Сафаров кирганда Тўлаган ака ўрнидан туришини ҳам, турмаслигини ҳам билмагандай бир ҳаракат қилди. Самандаров хатдан бошини кўтармади. Сафаров иккаласининг авзойини кўриб бирон дилсиёҳлик рўй берганини сезди-ю, беихтиёр оёқ учида юриб бориб диванга ўтирди. Бўтабой ака тикка туриб қолди. Самандаров хатни ўқиб бўлди, унинг устига кафтини қўйиб Тўлаган акага қаради-да, сохталиги билиниб турган мулойимлик билан:

— Хўш, Тўлаган ака, нега?— деб сўради.

Тўлаган ака жавоб бермади.

— Мумкинми?— деди Сафаров хатга қўл чўзиб.

Самандаров хатни унга узатди. Бу хат ариза бўлиб, Тўлаган ака колхозга кириш тўғрисида берган аризасининг қайтарилишини сўрар эди. Сафаров аризани икки буклаб столга қўяр экан:

— Хўш, нега? Миш-мишларга ишондингизми?— деди.

Тўлаган ака яна жавоб бермади. Самандаровнинг қони қайнаб кетди.

— Мундай гапирсангиз-чи, забон борми?!

Тўлаган ака бошини кўтариб бунга бир хўмрайди-ю, уйнинг бурчагига қараб дўнғиллади:

— Аризадаги гапимдан бўлак гапим йўқ.

— Аввал боши нега ариза бердингиз?

Тўлаган ака бир неча марта оғиз ростлаганидан кейин, ҳамон уйнинг бурчагига қараганича жавоб берди:

— Муҳиддин «бирга кирайлик» деб қистай берганидан кейин юзидан ўтолмадим.

— Муҳиддин аризасини қайтариб олаётгани йўқ-ку!

— Қайтариб олмаса майли. Ҳар кимнинг гўри бошқа. Мен қайтариб оламан.

Самандаров дўққа ўтди:

— Хўжақншлоқда хўжалар, уларнинг думлари колхозни бузишипти, сиз ҳам ўшаларга эргашмоқчимисиз! Хўжаларга дум бўлмоқчимисиз?

— Мен хўжа-пўжани билмайман. Дум эмиш, хўжа келиб менга дум бўлсин.

Самандаров кулиб юбормаслик учун лунжини шиширди ва жаҳл билан столнинг тортмасини тортиб унинг аризасини қидирган бўлди.

Сафаров «гапиринг» деб Бўтабой акага ишора қилди.

— Менга қара, ҳой, Тўлаган,— деди Бўтабой ака унинг елкасига қўлини ташлаб,— яхши иш қилмаётибсан. Ифвогарларнинг ифвосига, муштумзўрларнинг қутқусига учмагин. Бир вақти келиб пушаймон бўласан.

Самандаров ҳамон столнинг тортмасини титкилар экан:

— Буми, бунда калла бўлса экан, пушаймон бўлса! Бу ўшанда ҳам пушаймон бўлмайди, «пешонам шўр экан, толеим йўқ экан» дейди қўяди!— деди ва бир қоғозни олиб унинг олдига ташлади.— Ана, олинг!..

Сафаров кўз ва қош ишораси билан Самандаровга «эвида! Бу гаплар, бу муомала ортиқча» дегандай қилди. Тўлаган ака ўрнидан турди, қоғозни олиб, у ёқ-бу ёғига қаради-да:

— Шуни олиб борсам отим билан сигиримни берадими?— деди.

— Менга қаранг, Тўлаган ака,— деди Сафаров мулокимлик билан.— Сигирингиз, отингиз турипти, биров еб

қўймайди. Ҳўланг, Ҳўлаб иш қилинг. Етти Ҳўлаб бир кес деганлар. Кейинги пушаймон асқотмайди.

— Сизга от ҳам йўқ, сигир ҳам йўқ,— деди Самандаров Сафаровга кўз қисиб.

Тўлаган ака унга бақрайиб қараганича секин курсига Ҳўтирди.

— Ие!.. Зўрликми? Зўрлик экан-да!.. Йўқ, ука, меҳнаткашга зўрлик қилинадиган замон аллақачон Ҳўтиб кетган. Ҳозир унақа закун йўқ.

— Меҳнаткаш Ҳўз фойдасини билмаса, зўрлаб билдиришга закун топамиз.

— Мен Ҳўз фойдамни жуда яхши биламан.

— Қачондан бери?— деди Бўтабой ака,— водокачкани тиклагани ғишт, қум ташиш керак бўлганида отнинг туёғига миҳ қоқиб, оқсатиб қўйган ким эди? А, ким эди? Сен эдинг! Водокачканинг тикланиши кимга фойда эди? Сенга фойда эди! Шуми Ҳўз фойдангни билганинг? Қани, гапир тилинг бўлса!

Тўлаган ака нима дейишини билмай қолганини кўриб Сафаров беш-олти букланган аризани унинг қўлидан олди.

— Шундоқ бўлсин, Тўлаган ака, яна бир Ҳўланг. Аризани қайтариб олиш қочмайди. Хўпми?

Тўлаган ака индамасдан чиқиб кетди. Унинг бу ҳаракатини зарда қилди деб ҳам бўлмас эди, инсофга келди деб ҳам.

Самандаров унинг орқасидан қараб Ҳўланиб қолди. Бўтабой ака унинг кетидан чиқди. Сафаров тугаган папироснинг чўғидан иккинчисини тутатиб олиб, нари-бери юрди.

Тўлаган аканинг аризасини, оти билан сигирини қайтариб бериш эртага яна бир неча ариза тушувига йўл очиш, қайтариб бермаслик эса «колхозга берилган мол қўлдан кетар экан» деган гап тарқалишига сабаб бўлиш деган сўз, бунинг ҳар иккиси ҳам колхозлаштириш ишини орқага суриши, хийлагина орқага суриши мўмкин эди. Буни Сафаров ҳам, Самандаров ҳам яхши тушунар, уларнинг ҳар иккаласи ҳам шу тўғрида Ҳўлар эди.

— Хўш, натижа эътибори билан нима бўлди энди,— деди Самандаров кулимсираб.

Сафаров папирос найчасининг ивиган жойини тиши билан узиб пуфлаб ташлади-да, Ҳўчан жавоб берди:

— Натижа эътибори билан... Шундоқ вақтларда қандоқ қилиш кераклигини райкомдан сўраш керак,— деди.

Кейинги уч-тўрт кун ичида колхоздан чиқиш ҳақида яна иккита ариза тушди. Сафаров бу масала ва ишда учраётган бошқа қийинчиликлар тўғрисида гаплашиш, йўл-йўриқ олиш учун районга бормоқчи бўлиб турганда райкомнинг иккинчи секретари Шодиев келиб қолди. У Капсанчиларда ниҳояти уч-тўрт соатгина турди, бунинг ҳам ярмидан кўпини, негадир, дала айланиб ўтказди, кечқурун колхоз идорасида Сафаров, Самандаров ва Бўтабой акалар билан суҳбатлашди, лекин бу суҳбатда аҳвол билан танишиш учун буларнинг сўзини, фикр-мулоҳазаларини тинглашдан кўра кўпроқ ўзи гапирди, «кўпи билан бир ой ичида биронта ҳам якка хўжалик қолмаслиги, ҳамма юз процент колхоз бўлиши керак» деди. Самандаров ер остидан Сафаровга қаради. Сафаров бу қарашнинг маъносига дарров тушунди-ю, колхоздан чиқиш ҳақида аризалар тушганини айтиб, уларнинг мол-ҳоллари тўғрисида йўл-йўриқ сўрамоқчи бўлган эди, Шодиев бақириб берди: «Демак, тушунтирмаб-сизлар! Демак, тушунтириш керак! Колхоздан чиққан ҳар бир деҳқон учун партия билети билан жавоб бера-сизлар!» деди.

Шодиев кетди. Сафаров секретарнинг бу келиб кетишидан, хусусан унинг сўзларидан қаттиқ норози бўлса ҳам, руҳи бир оз тушган Самандаровнинг руҳини яна туширмаслик, ҳайрон бўлиб қолган Бўтабой акани гаранг қилмаслик учун ўзининг кайфиятини уларга билдирмади; аксинча, тушунтириш масаласида секретарнинг гапларини қувватлади.

Эртасига яна иккита, индинига яна битта ариза тушди. Бу аризаларни худди биров йиғиб туриб, колхоз нураётганини кўрсатиш учун жўрттага биттадан, иккитадан бераётганга ўхшар эди.

Ҳар куни бир кўнгилсиз ҳодиса рўй бера бошлади. Бир кеча колхознинг қўрасига иккита ўғри тушиб, қоровулнинг оёқ-қўлини боғлаб, оғзига тўппи тиқиб, учта сигир, иккита от, тўртта қўйни ҳайдаб кетди. Райондан келган терговчи уч кун овора бўлиб жинойтчиларнинг изини тополмади. Якка хўжаликлар ҳадеб мол сўя бергандан кейин Самандаров Сафаровдан бемаслаҳат, бунга қарши маъмурий чора кўрмоқчи бўлган эди, бу чора ҳали кўрилмасдан туриб акс натижа берди: якка хўжаликлар, «демак, бари бир олар экан» деб яшириқча яна кўпроқ сўядиган бўлишди. Қўғазорлик

Маткарим деган кишининг ўгли агитаторларни уйга киргизмаган экан, Рўзимат уни «ҳозир районга олиб бориб тегишли жойга топшираман» деб судрапти, йигит ортиқча қўрслик қилиб қўл кўтарган экан, Рўзимат уни тутиб олиб роса урипти. Бу воқеа катта жанжалга сабаб бўлиб, прокурор аралашди. Фулом ака колхоз тугайли хотини билан қўйди-чиқди бўлипти. Қўшчинорлик Неъматилла бува деган бир чол чорвоғидаги уч туп тоқ, беш туп ўрик, шу бу йил мевага кирган бир талай шафтоли, олча, беҳини кесиб ўтин қилипти. Бу одамнинг дарахтга қўл ургани Сафаровни катта ташвишга солди. Сафаров Неъматилла бувани чақиртириб аввал яхши гапирди, чол ўжарлик қилгандан кейин пўписа қилди. Чол ҳам бўш келмади: «Кесган бўлсам ўз қўлим билан эккан дарахтимни кесдим. Колхозга дарахт керак бўлса ўзи экиб олсин!» деб эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетди.

Якка хўжаликларнинг бу хилдаги қийиқлиги, колхоздан чиқиш тўғрисида ариза берганларнинг хархашаси натижасида юзага келган аҳвол колхозчилардан кўпига таъсир қилмай колмади.

Булар бир-бири билан худди жуда чарчаган, тинчсини ололмагандан жуда ҳам хуноб бўлган одамлардай гаплашар эди.

Буларнинг ҳаммаси, албатта, ёмон, хунук, ҳар бири бир хавф, лекин Сафаровнинг назарида булардан ҳам ёмонроқ, хунукроқ нарса, булардан ҳам каттароқ хавф—кўкламни қўлдан бериб қўйиш эди. Агар кўклам қўлдан берилса колхозчи кузда икки қўлини бурнига тикиб қола берса...

Сафаров колхозга ўн қўллаб ёпишган активларни йиғиб, агар кўклам қўлдан берилса, бунинг оқибати нима бўлишини очиқ айтди ва одамларнинг авзойига зеҳн солди. Одамларнинг руҳи тетик эди. Бўтабой ака сўз олди.

— Ўртоқ Сафаров айтган гапларни ҳаммамиз ўқдик. Тўғри, чоршанба кун далага қўш чиқиши керак. Лекин, ҳақиқатга қараганда, уловимиз кам. Бу ҳам майли, бир эви бўлар, зўр келса, бу ёғи ҳукуматчилик — район ёрдам берар, мени хавотирга солган нарса шуки, ҳозир якка хўжаликларгина эмас, ҳатто ўзимизнинг колхозчилар ҳам колхоз эрта-индин бузилса керак деган фикрда бўлиб турипти.

Самандаров луқма ташлади:

— Шу ерда ўтирганлар ҳам колхозчи! Менимча, булардан ҳеч бири бундай фикрда эмас.

Ундан-бундан:

— Тўғри!— деган товушлар чиқди.

— Йўқ, мен ҳаммаси демоқчи эмасман, баъзи бирлари,— деди Бўтабой ака ва гапини йўқотиб қўйди.— Тушунтиришимиз керак. Мана, ахир маслаҳат қилайлик... ҳар қандай бўлганда ҳам кўкламни қўлдан бермаслигимиз керак. Аввал боши ўзимизнинг колхозчиларга тушунтиришимиз керак. Сўзим шу. Бошқа сўзим бўлса эсимга келгандан кейин айтаман.

Бўтабой ака ўтирди.

Маткарим аканинг ўғлини тутиб олиб урганидан бери ўз қилмишидан хижолат бўлиб мажлисда кўзга кўринмай бир чеккада ерга қараб ўтирадиган бўлиб қолган Рўзимат Бўтабой аканинг сўзи давомида бир неча марта бурнини жийрди. Ҳаммага зеҳн солиб ўтирган Сафаров бун пайқаган экан. Бўтабой акадан кейин ўшанга сўз берди. Рўзимат, аввал, сўзлашдан бош тортди, кейин қизариб, ўрнидан турди-да, ерга қараб:

— Бўтабой акамга қарши гапирсам ҳам майлигами?— деди.

— Мажлисда катта-кичик деган гап бўлмайди, гап келганда отангни ҳам аяма!— деди Сафаров.

— Галирсам шуки,— деди Рўзимат кулимсираб.— Бўтабой акамнинг лабига учуқ тошмаганига ҳайронман. Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр... Бизга бош бўлиб турган одам шунақа деб ўтирса бошқалардан нима деб ўпкалаймиз! Колхозни «бузилади» деб четда қараб турган одамлар тузганмас, тузамиз деб бел боғлаган одамлар тузган. Бу киши «тушунтириш керак» дейдилар, тўғри, лекин «гапни айтгин уққанга, жонни жонга суққанга; гапни айтиб нетарсан, онаси бемаҳал туққанга!» Сиз куйиб-пишиб гапириб турганингизда сизгири маъраб қолса сизга эмас, сизгирига қарайдиган одамга гап таъсир қиладими!

Қаҳқаҳа кўтарилди. Рўзимат ўзи кулмас, одамларнинг кулганига тушуна олмагандай, ҳайрон бўлиб турар эди.

— Сенинг ўзинг ҳамма нарсага дарров тушуна қолганмисан?— деди Сафаров кулги ёшини артиб.

— Тўғри, ўзим ҳам дарров тушунган эмасман. Мен уқтиришнинг кераги йўқ деётганим йўқ, бу гапни айтмайман. Мен уқтириш билан бирга, колхозга жон-жаҳдимиз билан ёпишганлигимизни, колхоз бузилмаслигини кўрсатишимиз ҳам керак, демоқчиман. Бўтабой акам «уловимиз кам» дедилар. Тўғри. Лекин биз колхозга

жон-жаҳдимиз билан ёпишган бўлсак, колхозни бузилгани қўймаймиз десак, шу оз улов билан далага чиқиб мана шу оз улов билан кўкламни қойил қилишимиз керак. Шундоқ қилмасак колхозга жон-жаҳдимиз билан ёпишганимиз қаёқда қолди.

Қамбарали ака ирғиб ўрнидан турди.

— Камол топ, ука. Қўнглиннга келмасин-ку, Бўтабой, ақл ёшда эмас, бошда деган одам билиб айтган... Рўзимат, ука, шу яхши гапиннга яна битта гапни қистириб ўткнн... Шошма, ўзим айта қолай. Тўғри, беш-ўн кун қаттиқчиликни устимизга олиб шу оз улов билан кўкламни енгиб олсак, кўп одамларнинг кўзи очилиб кетади. Лекин яна битта гап бор: буларнинг кўзини далага қўш чиққанда очамиз деб қараб ўтираммизми? Далада ҳозир иш йўқми?

— Иш топилади!

— Қиламиз десак иш кўп!— деган товушлар чиқди.

Қамбарали ака ўтирди. Рўзимат ҳам ўтирди. Сафаров бурчакда пешонасини тириштириб ўтирган Болтабойга қаради.

— Қани, Болтабой, сиз нима дейсиз?

Болтабой дарров ўрнидан турди, қоп-қора мўйловини бураб, кулимсиради.

— Уртоқ Сафаров «гап келганда отангни ҳам аяма», дедилар. Агар бемалол бўлса мен ҳам... Бетга айтганининг заҳри йўқ. Биз Бўтабой акани раис қилганимизда, ҳозир колхоз янги кўчиб кириляётган ҳовли, бу киши эпчил келин бўлиб бу ҳовлини саранжом-сарийшта қилиб туради деб ўйлаган эдик. Лекин шу шундоқ бўлаётгани йўқ. Муштумзўрлардан олинган ғалланинг ярмидан кўпи Шокиржон бойваччанинг отхонасида захлаб ётипти. Жой йўқми? Бор, Мирҳайдарнинг уйи бўш, кўча эшигини биров кўчириб кетипти. Қўйлар Қўғазорда, қўй ейдиган янтоқ Бақақуруллоқда — бечоралар баъзан оч қолар экан; ҳаммаси тузсираган бўлса керак, кирсангиз қўлингизни ялайди. Жоди йўқ — сигирларга поя бутун ташланади. Отлар бўлса колхоз отхонасига киргандан бери қашлағич кўргани йўқ, таги камдан-кам тозаланади. Колхозга ўтган уйлардан биронтасининг томи куралмайди. Мана, мана шу ерни олайлик, бу ерни колхознинг идораси деб қўйибмиз, ким айтади бу ерни шунча одам кириб чиқадиган жой деб? Қаранг, бу ерда хомут нима қилади? Хум нима қилади? Қиламан десанг далада ҳам, қишлоқнинг ўзида ҳам иш кўп. Биз қачон саранжомимизни оламиз, колхозга ҳамма кир-

гандан кейинми? Шунга қараб ўтирамизми? Йўқ, бошқаларга қараш керакмас, бошқалар бизга қарасин, кўрсин, ўйласин...

Мажлис қизиб кетди. Қатнашувчиларнинг кўпчилиги озми-кўпми, яхшими-ёмонми, ишқилиб гапирди. Сафаров шунча одам гапиришини сира кутмаган эди. Булардан бири бўғилиб: «Шунча гап-сўз, шунча ҳаракатдан кейин колхоз бузиладиган бўлса қишлоқдан кўчиб кетаман», деб ҳаммани кулдирди. Мажлис эртадан бошлаб далага чиқишга қарор қилди ва колхоз хўжалигидаги камчиликларни тездан бартараф қилишни Бўтабой акага топширди. Бу ерда ҳозир бўлган кишиларнинг ҳар бири ўзи билан бирга бир неча кишини ишга олиб чиқишга сўз берди.

Далага биринчи кун эллик икки, иккинчи кун етмиш тўққиз, учинчи кун бир юзу йигирма олти, ундан кейин юз элликка яқин одам чиқди. Буларнинг ичида колхоздан чиқмоқчи бўлиб ариза берганлардан ҳам уч киши бўлиб, бири Тўлаган ака эди.

Бу ҳол бирмунча одамларда ҳақиқатан колхозга ишонч пайдо қилди, бирмунча одамларни гангитиб қўйди, баъзиларнинг эса гашига тегди.

Сал кунда колхоз хўжалиги бир қадар тартибга тушгандай бўлди. Бўтабой аканинг назарида, одамлар кўкламни «миниб олишга» бел боғлагандай кўринди.

Бироқ, далага қўш чиқиб, орадан уч-тўрт кун ўтар ўтмас Бўтабой аканинг бутун умиди пучга чиқадиган кўриниб қолди: одамлар бригадирнинг сўзига қулоқ солмайди, баъзилар далага фақат «хўжакўрсин» учун чиқади...

Бўтабой дала айланиб юриб Тўлаганни кўриб қолди. У колхознинг энг яхши қўш хўкизи билан ўз ерини ҳайдамоқда эди.

— Ҳа, охун?— деди Бўтабой ака.— Сен Тарновбошидаги ерни ҳайдашинг керак эди-ку, бу ерда нима қилиб турибсан?

Тўлаган ака бошини кўтармасдан:

— Тарновбошида нима қиламан? Тарновбошида менинг ерим йўқ,— деди.

— Ахир, биз сени ҳали колхоздан чиқарганимиз йўқ-ку!

— Сенинг чиқаришингга қараб қўш маҳалини ўтказиб юборайми?

Бўтабой ака уни чапараста қилиб сўкиб кетди.

— Кимни сўкаётибсан!— деди Тўлаган ака дўғайиб

ва ўнг қўлини чопонининг енгидан суғуриб шудгордан чиқди.— Қани, бу ёққа туш!

Бўтабой дарров отдан тушди.

— Нима дейсан, урасанми?

— Раис бўлсанг колхозингга раиссан, менга раис эмассан! Нега сўкасан?

— Сен хумларни ҳар қанча сўксам яна бўйнимда қарз қолади. Сенга ўхшаган ёт унсурлар бутун қишлоқни... булғатиб юборди.

— Қим ёт унсур?— деди Тўлаган яна дўғайиб.

— Ўзинг ёт унсур бўлмасанг ҳам, қилигинг ёт унсурнинг қилиғи.

— Кирмайман колхозингга, осмон қўлингга бўлса устимга ташлаб юбор!

Тўлаган енгини кийиб шудгорга кириб кетди.

— Кўраман кирмаганингни,— деди Бўтабой отланаётиб,— шу қилганингга сеними... бошим омон бўлса товукдай қийқиллатиб олиб кираман! Хўкизларни ҳозир жойига элтиб қўй!

— Отим билан сигиримни бер, хўкизингни ол.

Бўтабой сўкиб-сўкиб жўнаб кетди.

8

Сталиннинг «Муваффақиятлар олдида эсанкираш» деган мақоласи чиққанлиги ҳақидаги хабар Қалсанчилар қишлоғига шу кун кечқурун етиб келди. Бирпасда бутун қишлоқни миш-миш тутиб кетди. Эшикларнинг олдида, чорраҳаларда, қўшни деворига қўйилган шотиларда, ҳовлиларда дув-дув гап: «Масквадан районга «колхоз керакмас» деб газет келипти»; «Сталин каттакон газет юбориб «Ғаламисларнинг жазасини бериш керак» деган эмиш»; «районда катта мажлис бўлар эмиш»; «моллар эгаларига қайтарилар эмиш»...

Бўтабой даладан қоронғи тушганда қайтди, бу гапларни аввал хотинидан, сўнгра, ҳовлиқиб келган Қамбаралидан эшитиб ишонмади ва икковини ҳам сўкиб берди. Сафаров билан Самандаров бугун эрталаб районга кетган эди, шундоқ бўлса ҳам Бўтабой колхоз идорасига борди. Идоранинг ҳовлисида ўн чоқли одам нима тўғридадир босинқи товуш билан сўзлашиб турар эди. Булар ҳам миш-мишлар тўғрисида сўзлашаётган экан, Бўтабой энди қўрқиб кетди, лекин буларнинг кўнглига баттар ғулғула солмаслик учун сир бой бермади.

«Бордию рост бўлса! Ҳаммаси эмас, ярми рост бўл-

ганда ҳам жуда хунук гап-ку! Йўқ, буткул ёлғондир. Ёлғон бўлмаса ҳам эртага чатоқ бўлади: бунинг ёлғонлиги маълум бўлгунча далада иш тўхтаб қолади. Ё Сафаров билан Самандаров шунинг ҳидини билиб районга кетган эканми?»

Бўтабой ўйлаб ўйига етолмади. У «нима бўлса эртага биларман» деб ётди, лекин ухлай олмади — кўкрагининг аллақаерида бир нима чирс-чирс узилаётгандай бўлиб кўзи очилиб кетар эди, ўрнидан турди, ташқарига чиқди. Ҳаммаёқ жимжит. Аллақаерда мов бўлган мушуклар вағиллаб бутун қишлоқни бошига кўтармоқда. Бўтабой қайтиб ўйига кирди, чироқни ёқмоқчи бўлганида кўнглидан «бордию иккови эртага ҳам келмаса нима бўлади» деган гап ўтди. У ҳар эҳтимолга қарши Самандаровнинг уйдан бир хабар олишга, агар келмаган бўлса районга боришга жазм қилиб пиёда Найманга борди. Бемаҳалда эшик тақиллашидан хавотир олган Самандаровнинг хотини «кимсиз, товушингиз Бўтабой аканинг товушига ўхшайди-ку, улар районга эмас, у томонга — станцияга кетишган» деган гаплар билан уни қарийб ярим соат овора қилганидан кейин эшикни очди ва «Ҳали келишгани йўқ, ўзим ҳам хавотир бўлиб ўтирибман» деди. Бўтабой қайтди ва от олгани отхонага борди. Отбоқар ҳам хийла вақтгача эшикни очмай сўроқ қилди, ниҳоят, фонусни ёқиб эшикни очди ва фонусни, негадир аввал унинг қорнига, кейин юзига тутиб:

— Йўл бўлсин?— деди.

— Районга, районга!— деди Бўтабой шошиб,— бўла-кол...

Отбоқар фонусни яна унинг юзига тутди.

— Шунақа қилиб колхоз синдими энди?

— Нега синади?

— Нега ҳаммаларинг ташлаб қочаётибсизлар бўл-маса?

— Ким қочибди?

— Сафаров билан Самандаров эрталаб қочган экан, мана ҳозир сиз...

Бўтабойнинг жиғибийрони чиқиб кетди.

— Қайси унсур айтди сенга бу гапни?! Ким айтди?

Ким айтган бўлса эрталаб менга кўрсатиб берасан! Қани, кўрсатиб бермагин-чи! Сен ҳали унсурларнинг гапини кўтариб юрадиган бўлганмисан!..

Отбоқар фонусини ерга қўйиб югурганича отхонага кирди ва ҳаял ўтмай бир отни етаклаб чиқди-да, ўз гуноҳини шу билан ювмоқчи бўлгандай, яхшилаб эгар-

лаб берди. Бўтабой индамасдан отни миниб жўнади. Отбоқар фонусини дарров ўчириб унинг кетидан қараб қолди.

Кўройдин. Бўтабой, бировнинг кўзига кўриниб яна бирон миш-мишга сабаб бўлмаслик мақсадида қишлоқни четлаб, тўқайнинг этагидаги сўқмоқдан юрди, лекин бир оз юриб Қўшчинорнинг тепасига келганида бу йўлдан юрганига пушаймон бўлди: тўқай томон ниҳоятда қоронғи, ваҳимали — ҳар бир дарахт, ҳар бир бута остида биров писиб ётгандай туюлар эди. У узун пичоғини қинидан суғуриб, тўқай томонга дам-бадам кўз қирини ташлаб борди, бир оз юргандан кейин ўзининг кўрқоқлигидан ўзи хижолат бўлди: наҳот, кап-катта, шунча одамга бош бўлиб турган киши шунчалик кўрқоқ бўлса! У пичоғини қинига солди, қоматини ростлади, йўталди, отининг бошини тортиб тўқайга рўйирост қаради. Бута ёки дарахт остида писиб ётган шарпа узоқда қолгандай туюлди. Бўтабой яна юрди, хийла ергача тўқайга қараб борди, шундан кейин дадил бўлиб тўқайдан кўзини олган эди, шарпа яна қимирлагандай, кўлапка сингари кетидан эргашиб кетаётгандай бўлди. «Хаёл мени аҳмоқ қилаётпти,— деди ичида,— бунинг жаззаси тўқайга буткул қарамаслик». Бироқ тўқайга қарамаслик мумкин эмас, ҳарчанд қилса ҳам кўзининг қири тўшар эди. У жаҳл билан бурилиб эгарга чап сонини қўйди-да, қишлоққа томон қарб ўтириб олди ва ҳеч нарсадан кўрқмаётганлигини кимгадир писанда қилгандай, отни ўз майлига қўйиб берди. От ҳам, эгасининг дилини билгандай, битта-битта қадам ташлаб, сўлигини шиқирлатиб борар эди. Бўтабой бўлмағур хаёлларни бошидан чиқариш учун қишлоққа қараб кимнинг уйи қаерда эканини билишга уринди: «Мана бу Нуъмон ҳожининг айвони, ана, қари тути ҳам кўриниб турипти. Ана у қорайиб турган кимнинг эшиги бўлса экан? Уйнинг эшигимми, ўпирилган сағананинг тешигимми? Бу уй мунча ҳам ўпирилган соғанага ўхшамаса! Ундоқ десам, бу уйларнинг қайси бири уйга ўхшайди? Ҳаммаси ҳам эски, ўпирилган, қийшайган, чўккан сағана, гўр... Кечаси узоқдан қишлоқ кўҳна бир қабристонга ўхшаб кўринар экан-ку! Вой-вўй, қишлоғимиз шунақа хароб, шунақа хунукми!..»

Бўтабой қишлоқдан юзини секин ўгирди, эгарга тўғри ўтириб, отга беихтиёр қамчи босди. От йўртди. Ваҳимали тўқай, ундан ҳам ваҳималироқ қишлоқ манзараси орқада қолди. Сўқмоқ катта йўлга туташган жойдан

бепоён дала бошланар эди. Бир оздан кейин, кўройдинда қоп-қорайиб ётган даладан илониши оўлиб кетган оқиш йўлнинг уфқида бир нима «йилт» этди, сўнгра, бир неча қора нуқта кўринди. Булар отлиқлар эди. Булардан бир қисми ўнг томонга — Азизтепа томонга бурилди, қолганлари йўлда давом этди. Бўтабой буларнинг ичида Сафаров билан Самандаров борлигига қаттиқ ишонч билан отнинг бошини тортди ва кутиб турди. Анчадан кейин одамларнинг ўзаро нима тўғрисидадир баҳслашиб келаётган товуши эшитилди. Булар ҳам Бўтабойни кўришди шекилли, кимдир: «Ким у?» деб қичқирди. Бўтабой «ошна» деб жавоб берди. Бешта отлиқ етиб келди. Буларнинг ичида, дарҳақиқат, Сафаров билан Самандаров ҳам бор экан. Қолган уч кишини Бўтабой танимади. Булардан бири, нимча пўстин, қулоқлик телпак кийган новча, жуда ҳам йўғон бир киши олдинда Сафаров билан ёнма-ён келар эди.

— Ҳа, Бўтабой ака, йўл бўлсин?— деди Самандаров.

— Шундай... Сизларни кутиб олай деб чиққан эдим. Бемаҳалга қолдиларинг.

Бўтабой буларни олдинга ўтказиб орқадан юрди ва Самандаровга ёндашиб, ундан секин:

— Тинчликми?— деб сўради.

— Тинчлик,— деди Самандаров.

— Газет чиққани ростми?

— Рост.

— Энди нима бўлади?

— Нима бўлар эди, одамларнинг сараги саракка, ҳозирча пучаги пучакка чиқади, колхоз мустаҳкам бўлади.

Бўтабойга «колхоз мустаҳкам бўлади» деган гапнинг ўзи кифоя қилди. У эркин нафас олди-ю, олдинда, бояги йўғон одам гап уқтириб кетаётган Сафаровга халал бермаслик учун бошқа гап сўрамади. Зотан, бошқа гапнинг кераги ҳам йўқ эди.

— Мақола вақтида чиқди,— деди Сафаров,— айни вақтида чиқди. Энди иккинчи саволингизга жавоб берай... Иккита мисол: картошка билан калош масаласини олайлик... Йўқ, ҳайрон бўлманг, ҳозир тушунтириб бераман. Картошка янги келган вақтда одамлар экканми, еганми? Йўқ, узоқ вақт еган эмас. Картошка масаласида ташвиқот, игво, синфий кураш тўғрисида сўз бўлиши мумкинми? Йўқ, чунки картошка ҳеч кимнинг, ҳеч қайси табақанинг думини босган эмас. Энди калош масаласини олайлик. Калош янги келганда одамлар кий-

ганми? Қийган, лекин сал вақт ўтгандан кейин киймай қўйган. Нега? Калошнинг тагида «бисмиллоси» бор эмиш! Калош масаласида ташвиқот, игво, кураш тўғрисида гапириш мумкинмиди? Мумкин, чунки калош козушдўз косибларнинг ва вофурушларнинг бозорини касод қилган эди.

Бўтабой Самандаровни тутиб секин шивирлади:

— Нега ўртоқ Сафаровга ҳозир картошка билан калошнинг гами тушиб қолди?

Самандаров «қулоқ солинг» деб ишора қилди.

— Мана,— деди Сафаров давом этиб,— мана шундан хулоса чиқариб олишингиз мумкин. Биз учун колхоз ҳам янгилик, колхоз масаласида картошка билан калош бирлашди, дейиш мумкин.

Йўғон киши, худди ғозга ўхшаб, «ғат-ғат-ғат» қилиб кулди.

Найманга яқинлашганда, учала нотаниш отлиқ хайрлашиб, Бешсерка томонга бурилди. Булар кетгандан кейин Бўтабой то Самандаровнинг уйига келгунча, ҳамма миш-мишларни, ҳатто отбоқарнинг шубҳасини ҳам айтиб берди. Сафаров билан Самандаров қотиб-қотиб кулишди.

Самандаровнинг хотини ҳануз ухламаган экан, буларнинг кулгисини эшитиб эрининг беғамлигидан, бепарволигидан фиғони чиқиб, вайсаб юриб чой қўйди, дастурхон ёзди. Бўтабой бетоқатлик билан уни овутган бўлиб бир неча оғиз сўз айтди-ю, кейин Сафаровга қараб илжайди.

— Қани, эшитайлик...

Сафаров Самандаровга ишора қилди. У хуржундан бир даста газетани олиб Бўтабой аканинг ёнига ўтирди ва ўртоқ Сталиннинг «Муваффақиятлар олдида эсанкираш» деган мақоласини ўқишга киришди. Бўтабой тин олмай, гоҳ бош чайқаб, гоҳ қошини кериб, гоҳ «Ая! Уҳ-ўҳ-ўҳ!» деб қулоқ солди.

— Қалай?— деди Сафаров ўқиш тамом бўлгандан кейин.

Бўтабой ўйлаб туриб:

— Бизнинг қишлоқдан ҳам маълумот борган эканда, а?— деди.

Сафаров кулди ва эртага қилинадиган ишлар тўғрисида гапирди.

— Эртага, турган гап, далага одам чиқмайди. Бизнинг вазифамиз бу мақслани халққа, биринчи навбатда колхозчиларнинг қулоғига етказиш, ундан кейин кечроқ

бўлса ҳам, кеч бўлса ҳам далага одам чиқариш. Оз бўлса ҳам одам чиқиши шарт! Газеталар кун чиқмасдан агитаторларнинг қўлига тегсин. Ундан кейин соат тўққизга бутун колхозчиларни йиғиш керак. Газетани ўқиймиз, ҳамма гапни очиқчасига гаплашамиз.

Бўтабой газетадан бир неча нусхасини қўйнига тиқиб Қапсанчиларга жўнади. У йўлакай, самоварчини уйғотиб, эртага мажлис бўлишини айтди ва чойхонани «гулдай қилиб» қўйишини буюрди, сўнгра, отни қўйгани отхонага борди. Отбоқар уни кўриб ҳайрон бўлди-ю, лекин, ҳайрон бўлганини билдирмасликка тиришди.

— Хўш,— деди Бўтабой,— сен ҳали ёт унсурларнинг иғвосини тарқатадиган бўлиб қолдингми!.. Хўп, мен сен билан кейин гаплашаман. Ҳозир отлан, мана бу газеталарни ҳамма агитаторларга етказ!

Бўтабой қўйнидаги газеталарни олиб отбоқарга берди ва қайтиб кетар экан, дарвоза олдига борганида қайрилиб:

— Бирон кишини уйғот, отхонага қараб турсин!— деди.

Бир неча минутдан кейин отбоқар чиқиб кетди.

9

Эртасига кун ёйилгунча газета бутун қишлоқни айланиб чиқди. Ёш-қари, эркак-аёл ҳамма кўчада, ҳамма бу гапларга ўзича, ўзи ёки ўз тўпининг тилини узун қиладиган бир маъно беришга ҳаракат қилар эди.

Колхозчиларнинг соат тўққизга чақирилган мажлиси соат саккиздан сал ўтгандаёқ бошланди. Якка хўжаликлар ва колхоздан чиқиш тўғрисида ариза берганликлар учун мажлисга қатнашишдан ўзларини озод ҳисоблаган кишилар бу мажлис ва унинг белгиланган вақтдан олдин бошланганига ҳам ўзларича маъно беришди. Халқ мажлис бўлаётган қизил чойхона атрофида айланиб қолди.

Қизил чойхонага одам сиғишмас эди. Ўртоқ Сталиннинг мақоласини Сафаров ўқиди. Ичкаридагию ташқаридаги одамлар жим туриб қулоқ солишди. Мақола ўқилиб бўлгандан кейин қизғин музокара бошланиб кетди: баъзи одамлар «якка хўжалик бўлсанг сенга кун йўқ, деб бизни колхозга киргани мажбур қилишди» деган мазмунда гапириб, колхозни тарқатишни, муштумзўрлардан олинган нарсаларни ҳаммага бўлиб беришни талаб қилишди. Агитаторлар, активлар буларга қарши

Ғайриб, деҳқон колхозга кириб аҳил бўлиб ишлагандagina пешонаси очилади, дейишди.

Сафаров сўзга чиқди. Яна ҳамма унинг сўзига жим туриб қулоқ солди.

Сафаров ниҳоятда осуда, баъзан деҳқонларнинг колхозга қарши гапирган гапларига ҳеч парво қилмагандай кўринар эди. У коллективлаштиришда йўл қўйилган хатоларни эътироф қилди, бундан кейин колхозга кириш-кирмаслик ҳар кимнинг ўз ихтиёрида эканини айтди-да, деҳқонларни колхозга киришга, уни мустақкамлашга, дастлабки қийинчиликлардан қўрқмасликка чақирди.

— Уртоқ Ленин деҳқонларга қашшоқлик ва жаҳолатдан чиқиш учун бирдан-бир йўлни кўрсатиб берди,— деди у сўзининг охирида,— бу йўл колхоз йўли, социализмга олиб борадиган йўл. Колхоз бўлади, ўсади, мустақкамланади. Колхозга бугун қия қараган одамлар эртага колхозчи бўлишига аминман.

Мажлис тугагандан кейин ҳамма қизил чойхонадан чиқаётган одамларнинг авзойига зеҳн солди, бироқ буларнинг авзойидан қайсиси колхозда қолмоқчи, қайсиси чиқмоқчи эканини билиш қийин эди. Ҳамма чиқиб бўлгандан кейин Бўтабой баланд овоз билан бригадирларни чақирди, гарчи буларнинг қаерда ва нима иш қилиши маълум бўлса ҳам, ҳаммасига топшириқ берди. Бригадирлар ҳам бу имонинг маъносига дарров тушуниб, қўл остиларидаги одамларни баланд овоз билан чақириб йиғишди, ҳаял ўтмай уловларини чойхонанинг олдидан ҳайдаб далага намоёншкорона чиқиб кетишди. Бироқ бу тadbирлар халойиққа Бўтабой кўзда тутганча таъсир қилмади, чунки одам оз, кунда чиқаётган одамларнинг ярмидан ҳам оз эди.

Бўтабой кунй бўйи бригададан бригадага чопиб, иш устида бировдан хуноб бўлиб ва бировни хуноб қилиб, ҳориб-толиб кечқурун сельсоветга келди. Сафаров уни хунук бир хабар билан қарши олди: колхоздан чиқиш тўғрисида яна ўттиз саккизта ариза тушибди. Бўтабой хат билмаса ҳам, столдаги қоғозларга кўз югуртирар экан, секин курсига ўтирди.

Шу чоқ эшик очилиб кимнингдир ғайритабiiй «ҳа-ҳа-ўҳў!» деб йўталган товуши эшитилди-ю, Тўлаган кириб келди. Бўтабой бу йўталнинг маъносига дарров тушунди, ранги оқариб, йўтални эшитмаган ва Тўлаганни кўрмаган бўлиб деразадан ташқарига қаради. Бу йўтал Сафаровга ҳам тегиб кетди. У ғаши келиб бир нима

демоқчи бўлди-ю, ниманидир мулоҳаза қилиб айтмади ва хатдан бошини кўтарамай:

— Ғалати йўтал чиқарибсизми, Тўлаган ака?— деди.

— Таъбим-да. Подшо одам эканман!— деди Тўлаган ва ўзини гурс этиб диванга ташлади, узун кекирди, нос отди, лабида қолган юқини пуфлаб, кафтини тиззасига артди.— Энди, ўттоқ Шапаюп, шигиймиз билан отимижни бешаларинг ҳам бўлар...

— Хўп, берамиз.

Жимлик чўкди. Тўлаган анчадан кейин носни тилининг устига олиб қаттиқ пуркади. Нос сочилиб, унинг бир неча донаси сакраб-сакраб стол тагига кириб кетди. Бўтабой ҳарчанд ўзини босишга тиришса ҳам бўлмади — бошқа бирон қаттиқроқ сўз айтиб юбормаслик учун:

— Бу ерга нос туфланмасин!— деди.

Тўлаган унинг сўзига жавоб беришни ҳам лозим кўрмади.

— Ер тўғрисида янги гаплар чиқиб турипти, бу қанақа бўлди?— деди.

— Қанақа гап экан?— деди Сафаров.

— Бизга бошқа жойдан ер берилар эмиш...

— Тўғри,— деди Сафаров бошини кўтариб,— ерингиз колхоз ерига суқилиб кирган бўлса бошқа жойдан беришга мажбурмиз.

— Мен бошқа жойдан бериладиган ерни хоҳламасам-чи.

— Хоҳлаган жойингиздан берамиз-да.

— Уни ҳам хоҳламасам-чи.

— Узингиз ўйлаб кўринг, Тўлаган ака, колхознинг ери парча-парча бўлса...

Бўтабой тоқат қилолмади:

— Ер ҳукуматники, ҳукумат қаердан беришни хоҳласа ўша ердан беради!

Тўлаган ялт этиб унга қаради.

— Қанақа ҳукумат?

Бўтабой унга тик қаради.

— Ишчи-деҳқон ҳукумати!

— Ишчи-деҳқон ҳукумати? Ҳукумат ишчи-деҳқонникими, ахир? Ҳукумат ишчи-деҳқонники бўлса, ўша деҳқон мен бўламан! Мен бўламан!

Бўтабой нима дейишини билмай, ёрдам кутиб, Сафаровга кўз қирини ташлади. Сафаров буни фаҳмлаб Тўлаган акага қаради ва жуда совуққонлик билан:

— Қаерда ўтирибсиз, Тўлаган ака?— деди.

Бўтабойни мот қилганига мағрур бўлган Тўлаган керилиб:

— Сельсоветда ўтирибман, нима эди?— деди.

— Сельсовет ўша ишчи-деҳқон ҳукуматининг қишлоқдаги вакилими?

— Вакили бўлса зўрлик қиладими?

— Йўқ, ундоқ демоқчи эмасман. Сиз «ҳукумат ишчи-деҳқонники, ўша деҳқон мен бўламан» дедингиз. Тўғри, мен биламан, сиз «ўша деҳқон»сиз, лекин сельсоветга кириб келишингизни, қилиқларингизни, ўтиришингизни кўрган, гапларингизни эшитган киши, сизни «ўша деҳқон» дермикин?

Тўлаган бирдан ҳовридан тушди, тушдигина эмас, гаранг бўлиб қолди.

— Нима, мен... нима дедим? Нима қилдим?

— Майли, ҳеч нима деганим йўқ, ҳеч нима қилганим йўқ десангиз ўзингиз биласиз... Ёшлик чоғимда мен бир ҳикоя эшитган эдим: хон бир бегуноҳ одамни, ғазабига олиб, тошбўрон қилдирипти, «тош отмаган одам қолмасин» деб ўзи тепасида турипти. Оломоннинг ичида ўша одамнинг укаси ҳам бор экан. Ука — жигар, тош отай деса жигарчилик, отмай деса хон турипти, ниҳоят, тўнидан увада юлиб олиб отипти. Шунча тош текканда «вой» демаган бояги одам укаси отган увада текканда «дод» деган экан. Шунақа, Тўлаган ака, душман отган тошдан жигар отган увада қаттиқ тегади!

Тўлаган ерга қараб жим қолди. Унинг чакка томирлари бўртди, бурнининг учи йилтиради.

— Нос чекишни ўрганибсану қаерга туфлашни ўрганмабсан-да?— деди Бўтабой одатдагидан йўғонроқ товуш билан. Сафаров унга «бас, гапирманг» деб ишора қилди.

Тўлаган чурқ этмай хийла вақтгача ерга қараб ўтирганидан кейин бошини кўтариб:

— Жаҳл келганда ақл қочади,— деди.

— Нимага жаҳлингиз келди?— деди Сафаров кулимсираб.

— Бўтабой мени сўкди, «товуқдай қийқиллатиб бўлса ҳам колхозга олиб кираман» деди...

Сафаров Бўтабой акага қаради. У шошиб:

— Тўғри,— деди,— шундоқ деганман, лекин ичимдан чиқариб айтганим йўқ, ўртоқ Шодиев юз процент бўлсин деганлари учун айтганман. Ҳамма қатори мен ҳам хато қилганман...

— Сен хато қилган бўлсанг, мен ҳам хато қилдим, ора очиқ,— деди Тўлаган қистаб келаётган кулгидан лаби пирпираб.

Бўтабой кулиб юборди ва:

— Хўп, ора очиқ... ярашдикми энди?— деб қўл узатди.

Тўлаган ирғиб ўрнидан туриб уни қучоқлади.

— Ярашдик!. Мендан кўпроқ ўтди шекилли... Уртоқ Сафаров, мендан ўтди, сизнинг олдингизда беадабчилик қилдим.

— Хўп, узр сўрамай қўяқол,— деди Бўтабой.— Колхозда қоласанми?

— Йўқ энди, ўртоқ, қўй, кирсак кейинроқ кирармиз...

— Кейинроқ кирсанг олмаймиз-да, майлими?

— Оларсан...

— Йўқ, олмаймиз!

— Хайр, олмасанг... ота-бобомиз, ахир... умрнинг кўпи ўтиб ози қолган, бу ёғини ҳам бир бало қилиб ўтказарман.

Тўлаган оти билан сигири қачон ва қаердан берилишини сўрамасдан, қўлини кўксига қўйганича ёнбош юриб чиқиб кетди.

Бўтабой колхоздан чиқиш тўғрисида яна ўттиз саккизта ариза тушганидан катта ташвишга қолиб, Тўлаган тўғрисида ортиқ гапирмади.

— Уртоқ Сафаров,— деди анчадан кейин.— Уттиз саккиз кишининг кўпи от-уловлик ўрта деҳқон бўлса керак, булар уловни қайтариб оладиган бўлса, кўкламни қўлдан бериб қўймасмиканми?

Сафаров кулди.

— Яна ваҳимами?

— Йўқ, мен... шуларнинг от-уловини кузга яқин қайтарсакмикан дейман-да.

Сафаров кулди.

— Биттасининг «ўша деҳқон мен бўламан» деб келгани камлик қилдими? Урта деҳқонни ранжитиб бўлмайди. Ҳа, нега тағин бўшашиб кетдингиз? Буларнинг уловини қайтариб берадиган бўлсак, муштумзўрларнинг улови қолади-ку, ахир! Демак, ишлаш мумкин. Эҳтимол кетмон билан ер ағдаришга ҳам тўғри келар. Майли,— деди Сафаров бир оз ўйланиб туриб,— ҳукумат ёрдам беради. Янги йилга районда машина-трактор станцияси ташкил қилинади деб эшитдим. Бу йил қийинчилик бўлса, янаги йил... Ишқилиб, бу йил тизгинни қўлдан бермасангиз бўлгани... Хўп, бу тўғрида эртага правле-

нида гаплашамиз. Бориб ухланг, кўзларингиз қизариб кетипти.

Бўтабой уф тортиб ўриндан турди.

10

Ери колхоз ерига суқилиб кирган якка хўжаликлар бошда жириллаб, арзу дод қилиб у ёқ-бу ёққа югуришган бўлса ҳам, кўкламнинг қизғин пайтини ўтказиб юбормаслик учун бошқа жойдан ер олишга рози бўлишди.

Майда жониворларнинг ҳаммаси ва соғин сигирлар эгаларига қайтарилди, йўқолган ёки ўлган жониворларнинг товони «колхозга пул тушганда» тўланадиган бўлди. Уловнинг бир қисми қайтарилди, бир қисми «катта мажлисдан» кейин бериладиган бўлди, лекин бу қанақа мажлис эканини, қачон бўлишини, бу гап кимдан чиққанини ҳеч ким билмас эди. Бу ҳақда Бўтабой акадан сўрашса у: «Ҳозир мажлиснинг мавридими, одамлар нима билан банд эканини кўриб турибсизларку», деб жавоб берад эди.

Колхозда кўпроқ қўшчинорликлар қолгани учун колхозга «Қўшчинор» ном бўлиб қолди.

Колхоз тинчишга тинчидию, лекин кўклам иши ниҳоятда судралди. Колхозга улов билан кирган кишиларнинг кўпчилиги нима иш қилиш ёки нима иш қилинганлигига эмас, ўз уловининг қаерда ва кимнинг қўлида ишлаётганлигига қизиқар, илож тополса уни ўз қўлига олиб мумкин қадар камроқ ишлатишни хоҳлар эди. Баъзи одамларнинг қўли ишда бўлса ҳам, хаёли ўз ерида. Бригадирларнинг сўзига деярли ҳеч ким қулоқ солмайди. Баъзи одамлар деҳқончиликда кўпдан ва ҳаммага маълум бўлган нарсалар тўғрисида ҳам маслаҳат қилгани идорага боришади, идорада ҳеч ким бўлмаса, куни бўйи кутиб ўтиришдан ҳам тойишмайди.

Ер бир нав ҳайдалди, экин бир нав экилди, лекин шундоқ бўлса ҳам, ҳосил экинни ёзда қандоқ парвариш қилинишига ҳам боғлиқ бўлгани учун одамларнинг кўнгли тўқ эди.

Июннинг ўрталарида Сафаров кетадиган бўлди. Шу муносабат билан Бўтабой аканинг уйда кичикроқ зиёфат берилиб, Сафаровнинг шаънига кўп яхши гаплар айтилди, бешикдан чиққан колхозни вояга етказиш тўғрисида кўп ваъдалар берилди. Сафаров бундан кейин биринчи навбатда қилинадиган ишлар, ҳозир ишда мавжуд бўлган камчиликлар ва буларнинг сабаблари тўғ-

рисиди гапириб активлардан кўпининг, шу жумладан Бўтабой аканинг ҳам камчиликларини қаттиқ танқид қилди. Активлар уни зўр миннатдорлик билан кузатиб қўйишди.

Бу кунларда Бўтабой ота-онаси узоқ сафарга кетиб, бутун рўзғор ўзига қолган ёш йигитчадай бўлиб қолди: бир томондан рўзғор масъулиятини сезиб юраги орқасига ўрса, иккинчи томондан шундай масъулиятни бўйнига олишга қодир одам бўлганига гурурланиб оёқ босгани жой тополмас эди. Ҳадемай масъулият ҳиссини гурур енгди: Бўтабой ҳеч кимни ўзига тенг кўрмайдиган, агар биров бирон нотўғри ҳаракатини айтса, бунинг ҳақ эканлигини ўзи билиб турса ҳам, обрўни қўлдан бермаслик учун уни оёқ ости қилишга тиришадиган бўлиб қолди. Оқибат правление аъзолари четга чиқиб қола бошлади, бригадирларнинг бригада аъзолари орасида бўлган унча-мунча обрўни ҳам ер билан яксон бўла борди. Натижада раиснинг иши кундан-кун оғирлаша кетди. У кечаю кундуз тинмас, отбоқарнинг ишидан тортиб, баъзан, адашиб, сельсоветнинг ишигача аралашар, шунча зўр беришига қарамай, экин парваришининг кўнгилдагидай бўлмаётганидан бўғилиб одамлар билан уришар, бақирар, баъзан «менинг ўрнимда бирон бегайратроқ одам бўлганда колхознинг аҳволи нима кечар эди экан?» деб ўзига-ўзи савол бериб қўяр эди.

Мана шу кунларнинг бирида районда колхоз раисларининг мажлиси бўлиб, район ижроия комитетнинг раиси Мавлонбеков колхозларни ташкилий-хўжалик жиҳатдан мустақамлашда навбатдаги вазифалар, деган мавзуда доклад қилди. У оёққа босиб дадил қадамлар билан олға бораётган колхозларнинг тажрибаларини умумлаштирди, ҳали қаддини ростлай олмаган бирмунча колхозларнинг ишидаги камчиликларни таҳлил қилиб, сабабларини очиб берди. Музокарага чиққанлардан бир-икки киши сўз ҳали қаддини ростлай олмаган колхозлар тўғрисида кетганда «Қўшчинор» колхозини ҳам тилга олди. Бу Бўтабойга жуда-жуда малол келди. У энг кейинда шумшайиб ўтирди, сўзга ҳам чиқмади. Буни Аҳмедов пайқаган экан, мажлисдан кейин уни кабинетга таклиф қилди. Бўтабой бу таклифни «сени ноҳақ танқид қилишди» деган маънода тушунди-да, кабинетга кира солиб ўзининг қанчалик ҳаракат, ғайрат, қанчалик жонкўярлик қилаётганини танқид қилган одамлар «Қўшчинор»даги шароитдан беҳабар экани тўғрисида кўйиб-пишиб узоқ гапирди. Аҳмедов унинг сўзини бирон

марта ҳам бўлмасдан тек ўтириб тинглади. Бўтабой колхоз ишидаги камчиликлар тўғрисида гапириб, учинчи бригада бошлиғи Болтабойни бригадирликдан бекор қилмоқчи эканини айтди.

— Тўнг, қайсар одам, менинг обрўйимни тўкаётпти!— деди.

Аҳмедов хиёл табассум қилди ва қора, қалин сочларини бармоқлари билан секин-секин тарар экан:

— Болтабой Раҳимовми? Илгари дуруст эди, шекилли?— деди.

— Дуруст эди, лекин ҳозир бузилди!

— Шундоқми?— деди Аҳмедов ва келиб диванга, Бўтабойнинг ёнига ўтирди.— Нега бузилди экан, суриштирмадингизми?

Бўтабой нима дейишини билмай қолди ва Аҳмедовнинг жавоб кутиб турганини кўриб:

— Билмадим...— деди.

Аҳмедов кулди.

— Ана холос... Раис — правлениенинг боши, бригадир — правлениенинг қўли; бош қўлининг оғриганини билмаса... бу қандоқ бўлди? Бошқа бригадирлар-чи, бошқалари бузилгани йўқмикин?

Бўтабой бошқа ҳамма «қўллар»дан хабардор эканини писанда қилиш учун дадил:

— Бошқалари яхши, ҳаммаси яхши!— деди.

— Хўп, Болтабой обрўйингизни тўкаётган бўлса, уни бригадирликдан бекор қилиш билан иш ўнғарилса... ўзларинг биласизлар. Лекин Бўтабой ака, масалага кенгроқ, нафсониятга унча берилмай, холисроқ қараш керак бўлар. Сиз мажлисда тажанг бўлиб ўтириб кўп нарсаларни эшитмаган, эшитган гапларингиздан кўпининг моҳиятига ақл югуртириб кўрмаган бўлишингиз мумкин. Жаҳл келганда ақл қочади...

Бўтабой бир оз хижолат бўлиб илжайди.

— Тўғри, баъзи гаплар қаттиқ ботган бўлиши мумкин...

Аҳмедов унинг сўзини бўлди:

— Гап биров яхши, биров ёмон эканлиги тўғрисида эмас, колхоз янги даврга кирганлиги, янги даврнинг янги талаблари тўғрисида кетаётпти. Биз мана шуни тушунмасак, шу талабларни кўрмасак, шунга қараб оёқ олмасак обрў орттира олмаймиз. Обрўмиз бўлмагандан кейин обрў тўғрисида мана бунақа ташвиш тортиб ўтиришнинг ҳам маъноси қолмайди. Кўнглингизга келмасин, мен Болтабойни ёқламоқчи эмасман, правление-

нинг, колхозчиларнинг раъйи шу бўлса бунга на сиз қарши чиқа оласиз, на мен, Шу муносабат билан шуни айтишим керакки, ҳозирги янги шароит биздан одамлар билан ишлашни, яна ҳам кўпроқ ишлашни талаб қилади. Бунинг учун одамларимизнинг ҳаммасини, ҳар бирини ҳар томонлама яхши билишимиз керак. Буларни билмасак, ҳар қайсисини ўзига лойиқ, ўзига муносиб жойга қўя олмаймиз, ўстира олмаймиз, кўтара олмаймиз. Унда ўзимизга зўр келади, ҳамма ишга ўзимиз қўл уришга мажбур бўламиз, баъзан бақирамиз, лекин ишимиз ривож топмайди...

Сукут қилиб ўтирган Бўтабойнинг пешонаси йилтиради, қулоқлари қизарди. Аҳмедов янги даврнинг янги талаблари деб айтган нарсаларининг бирмунчаси ҳақиқатан янги вазифалар бўлса ҳам, кўпчилиги «Қўшчинор»нинг ишида бўлган кечаги, бугунги ва бугун хаспўшлангани билан эртага қалқиб юзага чиқадиган камчилик ва хатоликлар эди.

— Ҳақиқатда тўғри, ўртоқ Аҳмедов,— деди Бўтабой ҳамон сукут қилганича бош бармоғининг орқаси билан бурнининг икки ёнини артиб,— камчилик ва хатоларимиз кўп. Бир томондан ўқимаганлик бўлса, иккинчи томондан ўзингиз биласиз...

Аҳмедов унинг сўзини бўлди:

— Важ кўрсатмайлик, Бўтабой ака,— деди кулиб,— агар шуларни хато ва камчилик деб билсак, важ кўрсатмайлик! Бу хато ва камчиликларнинг сабаблари тўғрисида гапирсангиз йўриғи бошқа эди. Тўғри, саводингиз йўқ, ўқимагансиз. Нега ўқимагансиз деялмайман, лекин нега, нима учун ўқимаётисиз дейишим мумкин. Бунга нима важ кўрсатасиз? Кўрдингизми, кўрсатаётган важингизнинг ўзи важга муҳтож...

Бўтабой кулиб юборди.

— Ҳамма гапингиз ҳақ, ўртоқ Аҳмедов...

Аҳмедов ўрнидан туриб ўйни бир айланиб келди-да, Бўтабойнинг қаршисида тўхтади.

— Мана шу тўғриларда сиз ҳам бир ўйланг, одамларингиз билан гаплашинг, мен ҳам ўйлай, одамлар билан гаплашай, ана ундан кейин яна бир гурунглашайлик. Хўпми?

Бўтабой нимадандир таъби очилиб, нимадандир кўнглига ғашлик тушиб чиқиб кетди.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, Бўтабой келиб колхознинг ишини яхшилаш тўғрисида нималар қилмоқчи эканини Аҳмедовга батафсил сўзлаб берди. Аҳмедов бу тадбир-

ларнинг ҳаммасини маъқуллади ва ўзининг ҳам мўлжал ва таклифларини айтди. У чоралардан бир чора тарзида Бўтабойга ёрдам учун «Қўшчинор»га бир кишини юбориш мўлжали борлигини ҳам яширмади. Бу гапни эшитиб Бўтабой бир оз бўшашиди. Аҳмедов бунни пайқаб:

— Бу одамга қандай вазифа беришни ўзларингга ҳавола қиламиз, лекин ҳосилот кенгашига раис қилсаларинг куймайсизлар,— деди.

Аҳмедов бу гапни чин кўнглидан айтаётганини билса ҳам Бўтабой хотиржам бўлиш учун яна:

— Раис бўлиб борса қандай бўлади?— деб сўради.

Бўтабой бу саволни нима учун берганини билиб Аҳмедов қошини чимирди ва жавоб беришни лозим кўрмай, бошқа гапга ўтди. У Қўшчинорга юбормоқчи бўлган одами ким эканини айтиб, унинг тўғрисида батафсил сўзлаб берди.

Бу одам Баҳрободда ер ислохотидан кейинроқ собиқ батраклардан ташкил топган «Қизил қўшчи» колхозининг раиси бўлиб, колхознинг ҳозир «Қўшчинор» бошдан кечираётган гўдаклик чоғларини кўрган, уни балоғатга етказишда аччиқ-чучукни татиб, тажрибали бўлиб қолган Ўрмонжон Омонов эди.

11

Даромад тақсимотидан кейин Ўрмонжон бола-чақаси билан кўчиб келди ва Қўғазордаги собиқ водокачка харобасини Бўтабойнинг ёрдами билан ўзига уй қилиб олди.

Колхоз правлениеси Ўрмонжонни ҳосилот кенгашининг раиси қилиб тайинлади, уни правление составига киритди ва бу қарорни колхозчиларнинг умумий мажлисига киритмоқчи бўлди.

Ўрмонжон бир неча кунни дала айланиб, одамлар билан танишиб, идора ишларига разм солиб ўтказди. Идоранинг бутун иши колхозчиларнинг номлари, қорамол ва уларнинг сонни, омбордан кимга нима берилгани ёзилган битта дафтар, йигирматага яқин турли-туман плакат, ярим қоп ҳар хил китоб ва газеталардан иборат эди. Раис саводсиз бўлгани учун ҳамма ёзув-чизув ишлари унга аввал «холис» қарашиб юрган ва кейинчалик ўз-ўзидан секретарь бўлиб қолган Абдусамадқорининг қўлида эди.

Абдусамадқори эртадан кечгача идорада ўтирар, иш билан келган колхозчиларга кўпинча раис, баъзан правление номидан жавоб-муомала қилар эди.

Урмонжон келиб ишга тушган кундан бошлаб қори унинг ти жига киришга ҳаракат қилди. Урмонжон борида биров бирон тўғрида мурожаат қилса қори илжайиб дарров Урмонжонга қарар ва «буни фақат Урмонжон акам биладилар» ёки «Урмонжон акам турганларида мендан сўрайсизми» дер, бундай вақтларда Урмонжон: «Сиз-чи, билмайсизми» деса «ҳи-ҳи, сизни райком юборган, партия аъзосига ҳамма нарса аён бўлади» деб қўяр эди. У секин ва майин товуш билан гапирар, ҳеч ким билан баҳслашмас, мушукка ўхшаб мулойим қадам босар эди.

Бир куни қори идорада йўқ вақтида Урмонжон Бўтабойдан сўради:

— Бу одам колхозга қачондан бери секретарь?

Бўтабой ака кулди.

— Узим ҳам билмайман, Урмонжон! Колхоз ташкил бўлгандан кейин менга ёзув-чизув ишига қарашиб юрган эди, бориб-бориб ўз-ўзидан секретарь бўлиб қолди. Правлениедан ўтган эмас, шундай бўлса ҳам, ишлаб юрипти. Ишчан, жуда-жуда ишчан одам. Ишнинг кўзини биледи. Колхознинг бутун ҳисоб-китоб ишларини шу эплаб турипти.

— Шундоқми,— деди Урмонжон кулимсираб,— лекин идора ишида унинг ишчанлигини кўрмадим. Колхознинг ҳисоб-китоб ишлари ҳам сиз ўйлаганчалик яхшига ўхшамайди. Бундан ташқари қорингиз алла-нечук... шилқимроқ!

— Ҳали сиз янги одамсиз,— деди Бўтабой ерга қараб,— қорини билмайсиз.

Урмонжон индамади, лекин шундан кейин идора ишига аралашадиган бўлди.

Урмонжон қариялар билан ўтказган бир суҳбатида алланимадан гап чиқди-ю, кимдир ер ислохотидан бурун бўлган дарё тошқини ҳақида гапирди. Бу тошқинда олти минг танобдан ортиқроқ экинни сув босган, агар Балиқчидан ўн саккизта қайиқ ўз вақтида етиб келмаганда талай одам ўладиган бўлган экан. Бир чол герман урушидан бурун бўлган тошқинда князнинг чўчқаларидан иккитаси, капсанчилардан саккиз киши фарқ бўлиб ўлганини ҳикоя қилди. Шу хилдаги тошқинлар вабо йили, оқпошшо Мингтепа қишлоғини тўпга тутган йили ва ундан илгарилари ҳам бўлган экан. Урмонжон бу йилларни аниқроқ суриштириб қараса, тошқин тахминан ҳар ўн-ўн икки йилда бир мартаба бўлар экан. Бу янги туғилган қўзичоқдай зўрға оёқ узра турган кол-

хоз учун катта хавф туғдирар эди. Урмонжон бу гапни Бўтабойга айтди. Бўтабой шуни Урмонжондан бурунроқ билмаганига ичида афсусланди-ю, индамади, эртасига қиём вақтигача юриб Қўғазордан Қўшчиноргача бутун дарё бўйини кўздан кечирди. Қўшчинордан бир ярим километр юқорида бири юз эллик, иккинчиси яқин юз қадам келадиган иккита даҳана бўлиб, тошқин суви шу ерлардан ўтар экан. Бу даҳаналарга дамба қилиш керак эди. Бўтабой бу масалани дарров правлениега қўйди. Тошқин хавфидан қутулиш учун дамба қилиш зарурлигини ҳамма бир оғиздан таъкидлади, лекин бу ишни қачон бошлаш масаласига келганда Урмонжон Бўтабойнинг бетўхтов бошлаш керак, деган фикрига қарши чиқди:

— Ҳозир тошқин, дамба тўғрисида оғиз очиб бўлмайди. Колхоз шу аҳволда кета берса кузда ҳам айтиб бўлмайди. Колхознинг бу йилги даромад тақсимотидан оладигани ҳозирдан маълум. Бу даромад билан колхозчи тўймайди. Қорни тўқ бўлмаган колхозчига узоқдаги думбадан кўра яқиндаги ўпка яхшироқ кўринади. Агар биз ҳозир колхозчига дамбада ишлайсан десак, колхозчи бу ишни қўйиб балиқ овлайди. Менимча, биз ҳозир колхозни бир қадар оёққа бостириш тўғрисида ўйлаб, ундан кейин дамба масаласини қўйишимиз керак. Шошиш керакмас, чунки бу йил тошқин хавфи йўқ.

Бўтабой шундай ташаббуси йўққа чиқаётганини кўриб асабийлашди.

— Тошқин хавфи бу йил бўлмаса, янаги йил... ишқилиб борми? Дамба қилиш керакми, йўқми?

— Мен бу билан дамба масаласини кун тартибидан чиқариб ташлаш керак демоқчи эмасман. Дамба масаласи — асосий масала. Мен бу ишни нимадан бошлаш кераклиги тўғрисида гапираётибман. Агар лозим кўрсангиз мулоҳазаларимни кенгроқ айтиб бераман.

Урмонжон бир дамбагина эмас, умуман шундай ишларни бошлаш учун замин тайёрлаш, бунинг учун эса биринчи навбатда жорий қилиш керак бўлган тадбирлар тўғрисида гапирди, колхоз ва колхозчининг иқтисодини кўтариш чораларига кўпроқ аҳамият берди. Бу чоралардан бири водокачкага яқин, сувнинг бошида бўлган Бақақуруллоқнинг ҳамма ерига пахта экиш эди. Бу таклиф ҳаммага, ҳатто уни бирон гапда илтириш пайига тушиб ўтирган Бўтабойга ҳам маъқул бўлди. Сўнгра, Урмонжон Капсанчилар қишлоғи асосан кўп йиллардан бери пахта экмагани, капсанчиларнинг кўп-

чилиги пахтани билмагани учун бу экинни унча-мунча биладиган одамлардан терма бригадалар тузишни, бу бригадаларга тажрибали қарияларни бригадир қилиб тайинлашни таклиф қилди ва бригадирликка ярайдиган мўсафидларни ном-баном айтиб берди.

Ўрмонжоннинг бу гапларини, айниқса тажрибакор чолларни ном-баном айтганини кўриб Бўтабой ичида зил кетди, «бу чолларни-ку, мен бундан яхшироқ билар эдим, нучук шунга фаросатим етмапти...»

Правление аъзоларининг ҳар бири ҳам шунни кўнглидан ўтказди.

Дамба масаласи кейинга қолди.

Бақақуруллоққа буткул пахта экиш масаласи правлениенинг навбатдаги мажлисида атрофлича муҳокама қилингандан кейин колхозчиларнинг умумий мажлисига олиб чиқилди. Колхозчилар бу таклифни жуда хурсанд бўлиб қарши олишди. Бригадирликка мўлжалланган мўсафидлардан Зокир ота правлениенинг бу ташаббусини: «Шу яқин ўртада правлениедан биттаю бирагай гап чиқди» деб таърифлади.

Одамларда ғайрат ва ташаббус яшнаб кетди.

Қарахтроқ бўлиб ётган «Қўшчинор» колхозида ҳаёт қайнай бошлади.

Бўтабой ака бу кунларда ўзини ҳали от минишни дурустроқ билмай туриб жуда учар отда улоққа кирган кишидай сеза бошлади. Шунинг учун у ҳар ишга ўн қўллаб ёпишадиган, янгидан-янги ишлар бошлашга ва ҳар бир бошланган ишнинг, ўзи айтмоқчи, ёнбошига олгандан кейин бетўхтов отишга ҳаракат қиладиган бўлиб қолди. У баъзан, ўнг келиб қолганда, Ўрмонжондан бирон қадам олдинда юришга интилар, шунинг орқасида баъзан ножўя қадам ҳам босиб кўяр эди.

12

Ўрмонжон бригада ва звено бошлиқларидан хоҳлаган кишиларни ҳар ҳафта икки мартаба қизил чойхонага йиғиб ўқита бошлаган эди. Одамлар ҳарф таниб сал-пал ўқийдиган бўлгандан кейин, Ўрмонжон правлениенинг олдига ҳамма бригада ва ҳамма звено бошлиқларини ўқишга мажбур қилиш масаласини қўйди. Правление унинг таклифини маъқул кўриб қарор чиқарди ва бу қарорнинг обрўсини кўтариш учун ўқишга правлениенинг ҳамма аъзоси, жумладан, Бўтабойнинг ўзи ҳам қатнаша бошлади. Бўтабой бригада ва звено

Бошлиқлари, ўқишга ихтиёрый равишда қатнашаётган баъзи колхозчилар олдида обрўни қўлдан бермаслик учун жуда астойдил ўқиб баъзан кечалари Урмонжоннинг уйига бориб қўшимча дарс ҳам ола бошлади. Кўн ўтмай у дурустгина ўқийдиган ва унча-мунча ёзадиган бўлиб қолди. Ким билади, ўқиш унга жуда ҳам осон кўриндими ёки ўқиш-ёзиш жуда маъқул келиб қолиб, бу неъматдан бошқалар маҳрум эканини ҳазм қилолмадими, ишқилиб нима бўлди-ю, ҳеч ким билан кенгашмай, ҳеч кимга айтмай бир кунни правлениенинг эшигига шундай бир эълоннома қоқиб қўйди:

«Колхозчиларга!!!

Илмсизлик синфий душманларга хизмат қилиб келгани учун ўқимаган колхозчига аванс йўқ. Кузда даромад тақсмоти ҳам қўл қўйишни билмаган колхозчига берилмайди. Қаршиларга умумий мажлисда чора кўрилади. Уқиш Бақақуруллоқда, қизил чойхонада бўлади. Дафтар, қалам бепул, самоварчидан сўраб олинсин.

Колхоз правление раиси: *Бўтабой Бўронбоев*».

Бу эълоннома кўпчилик ёшлар учун кутилмаган, фавқулодда бир нарса бўлмади-ку, лекин ёши бир жойга борган, айниқса кексаларнинг қаттиқ норозилигига сабаб бўлди. Уқиш буларнинг назарида, оппоқ соқолларини силкилатиб «тут минди» ўйнашдай кўринди. Қўғазорлик Қаримқулбува билан Неъматилла акалар икки кун ишга чиқишмади. Бақақуруллоқлик Зокир ота биринчи кунни ўқишга ёғоч от миниб, орқасига неварасининг сумкасини осиб келди...

Урмонжон районга кетгани учун бу воқеадан беҳабар эди, райондан келгач, бу эълонномани ўқиб аввал хит бўлди, кейин кулгиси қистади. У Бўтабойга ҳозир бундай талаб қўйиб бўлмаслигини, бунинг учун аввал замин тайёрлаш кераклигини тушунтирмоқчи бўлган эди, Бўтабой «менинг ташаббусимни бўғаётибсан» деган мазмунда киноя қилиб хафа бўлди.

Бир томондан раиснинг обрўсини сақлаш, иккинчи томондан бу тадбирдан қаттиқ норози бўлган одамларга бунинг моҳиятини ётиғи билан тушунтириш керак бўлиб қолди. Урмонжон бунга хийлагина вақт ва меҳнат сарф қилди. Бўтабой буни кўриб Урмонжон олдида ўз қилмишидан қаттиқ хижолат тортди, унга узр айтишни кам билиб, бирон иш билан ўзини оқлашни кўнглига тугиб қўйди,

Пахта терими бошланган кунлар эди. Дарсдан кейин Бўтабой пахта теримида яхши ишлаётган хотин-қизлардан бирмунчасини гапга солиб суҳбат ўтказди. Суҳбат хийла кеч тамом бўлди. Бўтабой уйига кетди.

Ойдин кеча. Бўтабой Бақақуруллоқдан чиқиб, Қўшчинорга юқоридан — катта йўлдан кетди. Ҳаво соф, салқин. Сўл томонда Бақақуруллоқнинг паст-баланд уйлари, қоп-қорайиб турган яккам-дуккам дарахтлардан нари азим дарё оқаришиб кўринади. Унда очилган пахтадан чинор бўлиб кетган тўқ-яшил пахтазор. Унинг этаги тобора қорайиб, узоқдаги тўқайга туташиб кетган. Бугунги ишдан, дарсдан, эпчил теримчилар билан ўтказилган суҳбатдан, қолаверса, мана бу тунги манзарадан вақти хуш бўлган Бўтабой аллақандай шўх бир куйни хиргойи қилиб борар эди.

Қўшчинорга тушиладиган муюлишда Абдусамадқори учраб қолди. У, одатдагича, йўл кенг бўлса ҳам дарров четланди.

— Хўш,— деди Бўтабой,— бугун ўқишга бормадингиз?

Қори битта-иккита оқ оралаган чўққи соқолининг учини ушлаб илжайди.

— Хўп ажойибсиз-да. Бўтабой ака, ажойибсиз! Одам ҳайрон қолади... Дарров пайқабсиз-да. Мен пайқамасмикинсиз деган эдим. Ҳи-ҳи... бугун шундоқ бўлиб қолди,— деди ва тегишди,— аввал менга етиб олишсин, ундан кейин бирга ўқийлик-да. Йўқ-йўқ, ҳазил.

— Бу гапингиз нотўғри, қори, сизнинг илмингиз эскича илм. Қолхозга янгича илм керак. Кўнглингизга келмасин-ку, извошга эшак қўшиб бўлмайди.

— Тўғри! Албатта, албатта... Бугун узрли иш чиқиб қолди. Шаҳардан божамиз совға-салом билан келган эди, шуни кузатиш лозим бўлиб қолди. Келинойимга ўша совғадан насиба олиб келган эдим.

— Ҳим...— деди Бўтабой ўнғайсизланиб,— шунақами... Қани, юринг, уйга кирайлик.

Қори дарров эргашди. Хийла ергача жим боришди. Бу ўнғайсиз жимликни қори бузди:

— Божамиз сиз билан кўришишни орзу қилган эдилару фурсатлари бўлмади. Кўпдан-кўп салом айтдилар.

— Саломат бўлсинлар... У киши шаҳарда нима иш қиладилар?

— У кишини танийсиз, яхши танисангиз керак. Область ижроия комитетида секретарь. Икки йил бўлди.

— Э-э, Жавдот Наимми?

— Ҳа, баракалла.

— Бундоқ демайсизми! Область ижроия комитетида секретарь денг! Айтмадингизми, колхозимизга қарашиб юборинг, демадингизми?

Қори гавдасига номуносиб ингичка бир товуш чиқариб кулди:

— Ҳай-ҳай, мендан гап қоладими, Бўтабой ака... Колхознинг фойдаси деганда осмондаги қушнинг оғзидаги донни оламан!

Бўтабой пастаккина эшикдан энгашиб кирар экан, тандирнинг олдидаги кундага боғлаб қўйилган каттакон бўрдоқи қўйни кўриб қолди. Қўй унга қараб шикоятмуз маъради.

— Ие,— деди Бўтабой ва қорини айвондаги сўрига таклиф қилди.— Совғани жуда катта қилиб юборибсизку. Божангиз қўй совға қилиб келган эканми?

— Йўқ, у киши келинингизга икки жуфт атлас олиб келган эканлар. Келинингиз шундан биттасини опам кийсинлар, деди. У шундоқ дегандан кейин мен ҳам, «совға деган тоқ бўлмайти» деб шу қўйни... Хўжақишлоқда бир ошнам билан шериклик тўртта қўй боқиб юрган эдик, иттифоқо шу бугун ўша қўйларнинг иккитасини бериб юборипти. Шу атлас билан жуфт бўлсин деб шунинг биттасини етаклаб кела қолдим.

Қўй яна маъради. Бўтабойнинг назарида, жуда қаттиқ маъради, унинг товушини бутун қишлоқ эшитгандай бўлди. Бўтабой атласни хотинидан сўраб олди, ойдинга солиб унинг у ёқ-бу ёғига қаради.

— Саккиз тепкилик,— деди қори атласнинг қатига бармоғини тиқиб.

— Хўп, бу нарсаларни олсак сиздан неча пул қарздор бўламиз?— деди Бўтабой узоқ жим қолгандан кейин.

Қори бу саволдан қаттиқ ранжиди.

— Ҳа, шуми ҳали, Бўтабой ака, орамизда пулдан ҳам каттароқ нарса — меҳру оқибат бор эди-ку...

Қўй яна боягидан ҳам қаттиқроқ маъради. Бўтабой ичидан тўлқинланиб келаётган титроқни босишга зўр бериб бир оз жим қолди, сўнг, мумкин қадар мулойимлик билан сўз бошлади:

— Менга қаранг, қори, агар ҳақиқатан шундоқ деб билсангиз мен сизга битта яхшилик қилай... Ҳа, айтгандай, агар ёмонликка олсам ҳозир уриб башарангизни дабдала қилар эдим! Яхшилик қилақолай. Бу атласни хотинингизга қайтариб беринг, ўзи кийсин, раиснинг

хотини умрида атлас киймаган экан, ҳали ҳозир киймоқчи ҳам эмас экан денг, бу бир. Иккинчидан, бу қўйни олиб бориб шериги билан яна бир-икки ой боқинг, йиғим-теримни олганимиздан кейин тўй қилмоқчимиз, шунда ўз қўлингиз билан сўйиб берасиз. Учинчидан, ҳозирдан бошлаб сиз секретарликдан бекор бўлдингиз. Тўртинчидан, сизга ўзингизга ўхшаган қирови тўкилмаган одамлардан иккитасини қўшиб бераман, уювларинг Қўғазорнинг юқорисидаги тўқайдан ўтин қиласизлар. Неча саржин ўтин қилишни кейин айтаман. Тушундингизми? Тушунмаган бўлсангиз эртага идорада тушунтириб қўяман! Безбет!..

Қори орага бўлак гап сиғмаслигини сезиб секин ўрnidан турди, атласни бир чеккасидан кўтариб, қўйни етаклаб чиқиб кетди.

— Латта жинниси!— деб бақирди Бўтабой бутун аламини хотинидан олмоқчи бўлиб,— латтанинг учини кўрсатса ўзингни томдан ташлайсан.

Хотин ҳам бўш келмади:

— Мен қаёқдан биламан унинг нима ниятда олиб келганини? Қўрқмай-нетмай, ҳеч нарсани андиша қилмай шунча катта «совға» олиб келган бўлса, бундан чиқдики, кичикроқ «совға»ларни едириб этингизни ўлдириб юрган экан-да!

Хотинининг бу гапи Бўтабойнинг жон-жонидан ўтиб кетди, лекин бундаги кучли мантиқ тилини боғладию ҳеч нарса деялмади. У қори билан шу кунгача бўлган бутун муомала ва муносабатларини хаёлидан кечириб, бундан, хотини айтмоқчи «этни ўлдирадиган» бирон нарса топишга уринди. Бироқ бундай ҳодиса бўлган эмас эди. Модомики шундоқ экан, қори шундоқ қилишга нечук журъат қилди? Нимага суянди? Бўтабой бир вақтлар қори хусусида Урмонжон билан келиша олмаганини, орада ўтган бу гапларни бир оз бўрттириброқ, мақтаниброқ бир-икки одамга айтганини, бу гаплар қорининг қулоғига яна ҳам шишиброқ етганини хаёлига ҳам келтирмас эди...

13

Бўтабой диққат бўлиб кўчага чиқди. Ой уфқдан салгина юқорида юпқа бўлут орасидан хира нур сочмоқда, ҳаммаёқ жимжит. Тун сукунатини фақат водокачканинг тапиллашигина бўзмоқда. Узоқда от кишнади. Урмонжон районга кетган эди, ўша келаётиптими? Бўтабой

катта йўлга чиқди. Хира ойдинда қоп-қора ҳайкалдай бўлиб бир отлиқ кўринди. Дарҳақиқат, Ўрмонжон экан. У Бўтабойни кўриб дарров отдан тушди.

— Ҳа, Бўтабой ака, бемаҳалда нима қилиб юриб-сиз? Тинчликми?

— Тинчлик,— деди Бўтабой ва отнинг жоловини унинг қўлидан олди,— жуда кечга қолдингиз?

— Ўртоқ Аҳмедовдан салом... хушxabар олиб келдим.

Бўтабой уни уйига бошлади.

— Қандоқ хушxabар экан?

Ўрмонжон чўнтагидан бир нусха газета чиқариб унинг қўлига берди. Ҳовлига киришди. Бўтабой Ўрмонжонни сўрига таклиф қилди ва пастлатиб қўйилган осма чироғнинг пилигини кўтариб газетани кўздан кечирди. Унинг диққати қизил қалам билан белги қўйилган «Тошқин» сарлавҳали бир мақолага жалб бўлди.

— Ҳа, мана шу,— деди Ўрмонжон,— ўқинг. Менга беринг, ўзим ўқиб бера қолай.

Бўтабой бермади, туртинмасликка тиришиб ўзи ўқиди. Мақола ўн-ўн икки йилда бир бўладиган тошқинда «Қўшчинор» колхозининг қарийб ярим ерини, унга қўшни колхозларнинг еридан анчагина қисмини сув босиб кетиши, бундан келадиган зарарлар ҳақида гапириб, бу офатдан қутулиш йўлини кўрсатар ва «Қўшчинор», «Қизил ғайрат», «Коммуна» колхозларини бу офатга қарши курашга чақирар эди.

Бўтабой суюнганидан Ўрмонжонни қучоқлаб олди.

— Агар шу колхозлар ҳам бош қўшадиган бўлса дамба йигирма-йигирма беш кунлик иш! Йиғим-теримни олганимиздан кейин бошласак совуқ тушмай битирамиз.

— Тўғри, лекин ўртоқ Аҳмедов бу неча кунлик иш экани, буни қачон бошлаш яхшироқ бўлиши тўғрисида бевосита кетмон урадиган, тупроқ орқалайдиган одамлар билан маслаҳат қилинглр, деди.

— Албатта! Умумий мажлис қиламиз, ўртага сола-миз.

— Эртага аввал бу масалани правленеда бир гаплашиб олсагу индинга умумий мажлис чақира қолсак.

— Яхши, гаплашамиз. Умумий мажлисда кичкинагина бир докладча қилишни ўзингизга топширамиз,— деди Бўтабой «докладни ўзинг қиласан» дермикин деган умидда.

Урмонжон ўйлаб туриб жавоб берди:

— Агар доклад қилиш лозим бўлса бунни Зокир ота бошлиқ чолларга топшираамиз. Хўп, эртага гаплашамиз. Мен борай. Чарчаганга ўхшайман.

Бўтабой уни кузатиб чиқар экан, эшик олдига бо-ришганда, бир неча мартаба оғиз ростлагандан кейин, ниҳоят:

— Қорини секретарликдан бекор қилдим,— деди.

Урмонжон бирдан тўхтаб унга ўгирилди.

— Нега? Нима учун?

Бўтабой бундай саволни кутмаган бўлса керак, гангиб қолди.

— Илми эски...

— Илми эски эканлиги шу бугун маълум бўлдимми?

Бўтабой бунинг сабабини ҳарчанд айтмоқчи бўлса ҳам, хотинининг гапи қулоғидан кетмай, сира тили айланмади.

Урмонжон кетди.

Бўтабой бу гапни унга эртасига ҳам айтмади, вақт ўтган сайин айтиш ноқулай бўлаверди.

Абдусамадқори бир неча кун Бўтабой бу гапни ош-кора қилишидан хавфсираб юрди, бироқ ҳеч гап чиқмаганидан кейин, «демак, Бўтабой Урмонжондан ҳадик олганидан шундоқ қилган экан» деган қарорга келди. Оғир ишда ўзи озган ва уйидаги икки қўйи семирган сайин унинг Урмонжонга қарши юрагидаги адовати ўт ола борди.

Газетадаги мақолага бағишланган колхозчиларнинг умумий мажлисида Зокир ота доклад қилди. Унинг доклади ва музокарага тайёрланган чолларнинг сўзларидан тошқин манзараси, бу офатнинг бутун оқибатлари ҳам-манинг кўз олдида гавдаланди қолди. Булардан кейин Урмонжон сўзга чиқди. У тошқин, дамба тўғрисида эмас, колхоз олдида турган катта ишлар, колхознинг яқин келажаги тўғрисида гапирди. Унинг сўзидан кейин тошқин балоси колхознинг порлоқ эртасига соя солиб турган бир фалокат, дамба эса колхоз олдида турган катта ишларнинг боши бўлиб қолди. Бутун колхозчилар бир оғиздан «бажарамиз» дейишди.

Бир неча кундан кейин дамбадан манфаатдор бўлган колхозларнинг вакиллари кенгашиб амалий тадбирлар белгилашди.

Иш сентябрнинг охирларида бошланиб, даромад тақсимотига яқин тугади. Кўпроқ оғирлик «Қўшчинор» устига тушди.

Даромад тақсимотида ҳар бир меҳнат кунига яқин бир килодан бугдой, бир сўму қирқ етти тийиндан пул тушди. Утган йили меҳнат кунига ярим килога етар-етмас бугдой, йигирма уч тийиндан пул олган капсанчилар бу йилги даромадни кўриб бутун орзулари ушалгандай бўлди.

Бироқ район ижроия комитети билан район партия комитети колхозчиларни бундан ҳам яхшироқ турмуш кечириш йўлига бошлади: шу атрофдаги ўн бир колхознинг сувга муҳтожлигини назарда тутиб, дарёдан канал чиқаришга қарор қилди. Канал ўн етти километр узунликда бўлиб, Яккабоғдан чиқарилиши ва Шўртепанинг пастроғидан яна дарёга ташлаши керак эди.

Каналдан сув ичадиган ўн бир колхоз бу қарорни муҳокама қилиб, кўкламда қийналиб қолмаслик учун об-ҳаво имконият берганича бу ишни асосан қишда қилишга қарор қилди. Ун биринчи январь кунни трассага икки минг киши чиқиб, иш бошланиб кетди. Бу иш оғир, ниҳоятда оғир эди. Мана шу кунларда «Қўшчинор»дан бир талай одам кетиб қолди.

Ўрмонжон Қурбон отанинг сўзига жавоб бериб «колхоз илгари икки юзу ўн хўжаликдан иборат эди, ҳозир бир юзу саксон тўрт хўжалик қолди» деганда мана шу кунларни кўзда тутган эди.

УЧИНЧИ БОБ

1

Қурбон ота билан хайрлашиб жўналгандан кейин Сидиқжон хийла ергача, худди тўсатдан уйғонгандай, гаранг бир аҳволда борди.

Ўрмонжон йўл бўйи гапирмади, фақат бир жойга келганда, қора варақ ва шўр босган ердан илонизи бўлиб ўтиб, тўқайга кириб кетган тупроқтепани қамчинининг сопи билан кўрсатиб:

— Канал!— деди.

Илгари канал тўғрисида гап бўлганда Сидиқжон уни бирон тегирмон сув элтадиган ариқ деб ўйлаган эди, тупроқни кўриб:

— Э-ҳе,— деди,— каттакон анҳор-ку.

Ирғай, туронғу, ёввойи жийда, тол, дўлана сингари бута ва дарахтлардан иборат тўқайни оралаб анча юрилгач, ҳеч қутилмаган ерда Ўрмонжон:

— Келдик,— деб отдан тушди ва ҳайрон бўлиб турган Сидиқжонга қараб кулимсиради,— келдик!

— Қаерга келдик?

— Қишлоққа. Колхозга.

— Қишлоққа? Қишлоққа ўхшамайди-ку?

— Ҳа, ўхшамайди. Узимиз ўхшатамиз-да!

Отни боғлаб каттагина бир майдонга чиқишди. Майдоннинг ўртасидан арава йўли ўтган, йўлнинг у юзиде кекса қайрағочнинг остида ташландиқ темир йўл бекатининг харобасига ўхшаган кичкина ғиштин иморат турар эди. Унинг ўпирилиб тушган жойлари синиқ пишиқ ғишт, гувалак билан тикланган, олдинга томон нишаб томига йиртиқ-ямоқ толь парчалари ёпилиб, устига тош, ғишт бостирилиб қўйилган, одатдагидан хийла баланд деразасининг икки кўзиде ойна бор, қолганларига қоғоз ёпиштирилган, тахта қоқилган.

Урмонжон Сидиқжонни уйнинг ёнбошига омонатгина ўрнатилган эшикка бошлади. Уйнинг орқаси ҳам бир замонлар шунинг сингари уй бўлса керак, лекин бузилгандан кейин олди деворни олиб ташлаб айвон қилинбди.

— Қани, ўтир,— деди Урмонжон арқон каравотни узун столга яқинроқ суриб.

Сидиқжон каравотга ўтирар экан, айвондан пастдаги қамишзорга, унинг нариги томонида оқаришиб турган дарёга, сўнгра, айвоннинг у ёқ-бу ёғига қараб:

— Бу ер илгари нима бўлган экан?— деб сўради.

— Илгари водокачка бўлган экан.

— Ҳа, князнинг водокачкасими? Қурбон ота гапириб берган эдилар. Бечора капсанчилар дейман, ер ўзларига қарашли бўлганда шу ариқни ўша вақтда чиқаришса ҳам бўлар экан.

Урмонжон Сидиқжоннинг дилига ёруғлик солиб биринчи мартаба кулди.

— Гап ерда эмас, Сидиқжон, гап ерда бўлса ислохотдан кейин нега чиқаришмапти? Бир боғ жўхориюя аравага ўқ бўлмайди, лекин битта қайрағоч бўлади. Бунақа катта ишни фақат катта хўжалик — колхоз қила олади.

Уйдан Урмонжоннинг хотини — тўлагина, хийла ҳусндор жувон чиқиб Сидиқжон билан кўришди-да, қайтиб бир лаган тут билан нон олиб чиқди ва буларни столга қўяр экан:

— Меҳмон келган эди,— деди.

— Қанақа меҳмон?

— Шаҳардан. Агроном экан.

— Агроном?— деди Урмонжон ўрнидан туриб.—

Қани?

— Бўтабой ака бошлаб келган эди, бирга чиқиб кетишди. Идорага боришгандир.

— Сидиқжон, айбга буюрмайсан, ука, мен ҳозир келаман.

Урмонжон шошиб чиқиб кетди ва бирон соатдан кейин озғин, сочи ўнг томонга жуда ҳафсала билан таралган, оқ шим ва оқ кўйлак кийган ёшгина бир йигит билан кириб келди. Йигит Сидиқжонга: «Агроном Иброҳимов», деб қўл берди ва Урмонжон суриб берган курсига ўтириб ўзини елпиди. Сидиқжон агроном нима иш қилишини аниқ билмас, лекин, негадир, агроном деганда кўз олдига ўзбекчани чала биладиган хушчақчақ рус чол келар эди, шунинг учун таажжублангандай йигитга бир-икки қараб қўйди. Иброҳимов тутнинг яхши-яхшисини, худди нозик бир жониворни ушлаётгандай, эҳтиёт билан териб оғзига солар экан, тўхтаб қолган гапни давом эттирди:

— Шунақа, Урмонжон ака, мақсадим илмим етганча, қўлимдан келганча сизларга хизмат қилиш, ундан кейин Тошкентга бориб яна ўқиш. Тошкентда зўр олимлар кўп. Менинг домлам Иван Петровични бутун иттифоқ билади. У кишини ўртоқ Аҳмедов жуда яхши билар эканлар.

— Ҳали келмасдан кетиш ғамидасиз-ку...— деди Урмонжон кулимсираб.

— Йўқ, Урмонжон ака, менинг гапимни тўғри тушунинг. Колхоз қишлоғи тобора билимдонроқ агрономни талаб қила беради. Мен шу маънода гапираётиман. Мен қаерга келганимни, қандай шароитда, қандай ишлар қилиш кераклигимни яхши биладиман. Ўртоқ Аҳмедов бу қишлоқнинг тарихини, кейинги бир йил ичида қилинган ишларни, «Қўшчинор»нинг келажагини гапириб берди. Мен бу ерга очиқ кўз билан келдим. Мен бу ерга фақат агроном сифатида эмас, балки... мен аввал коммунист, ундан кейин агрономман. Ўртоқ Аҳмедов сен борсанг колхозда учта коммунист бўласизлар, деган эди. Учинчиси ким?

— Эҳсон Қаримов. Пахтакор бригаданинг бошлиғи. Бу йигит колхоз секретари бўлиб келган эди, ўзи далага чиқаман, деди. Секретарликка Зиёдахон деган бир аёлни тайёрлаётимиз.

— Ҳозир бир центнер пахта неча меҳнат кунига тушади?

Ўрмонжон буни ҳеч қачон ҳисоблаб кўрмаган бўлса керак, жавоб бера олмай илжайди.

— Куч кўп кетади, лекин экинлар ичида бундан сердаромади йўқ,— деди.

— Биладан, сердаромад, лекин меҳнат талаб қилади. Гап мана шунда. Агар шу сердаромадлигига меҳнатни оз талаб қилса эди! Уртоқ Аҳмедов «Иттифоқ» колхозида ўтган йил бир центнер пахта йигирма бир меҳнат кунига тушди, деди. Йигирма бир меҳнат куни. Агар шу колхозда бир центнер пахта бир меҳнат кунига тушса, қандоқ бўлар эди?— деди Иброҳимов Сидиқжонга қараб.

Сидиқжон бу саволга жавоб кутиб Ўрмонжонга қаради.

— Унда одамларнинг итялоғи тилладан бўлар эди,— деди Ўрмонжон.

— Ҳа, тилладан бўлиши керак-да, бўлмаса колхоздан нима фойда? Ҳамма гап шундаки колхоз бир центнер пахтани бир меҳнат кунига тушириши мумкин, мумкингина эмас, партия ва ҳукумат шундай қилмоқчи, шундай қилмоқчигина эмас, қилаётипти. Сталинграднинг трактори, Чирчиқнинг маъдан ўғити, илмга сарф қилинаётган миллион-миллион пул... шуларнинг ҳаммаси ўша йигирма бирни бирга тушириш учун!

Иброҳимов оёғини ёзгани ўрнидан турди ва айвоннинг дамига бориб қамишзор ва дарёнинг у томонидаги жўм-кўк далаларга, узоқдаги каптаранг тоғларга қаради. Бир оз жимликдан сўнг, Ўрмонжон чуқур нафас олиб Сидиқжоннинг елкасига қўлини ташлади.

— Ана шунақа гаплар, Сидиқжон, шунақа гаплар. Йигирма бирни бир қилишимиз керак, бир!— деди ва ўрнидан турди.— Энди, меҳмонлар айбга буюрмайсизлар, менинг қиладиган ишим, борадиган ерим кўп. Сизлар овқатлангач, дам олинглар, қолган гапни овқатдан кейин гаплашамиз.

— Бирга борамиз,— деди Сидиқжон ўрнидан туриб.

— Қаёққа?

— Айланиб келарман.

— Бизнесинг қишлоқда айлангулик, томоша қилгулик жой йўқ. Мен билан юришингдан фойда ҳам йўқ. Мана, ўртоқ Иброҳимов билан гаплашиб ўтиринглар.

Ўрмонжон чиқиб кетди. У кетгандан кейин Сидиқжон отаси бегона уйга ташлаб кетган ёш боладай

мунгайиб қолди. Иброҳимов бунн кўриб уни гапга солишга ҳаракат қилди, ундан-бундан гапирди, турли ҳазил-мутойиба қилди. Ҳадемай Сидиқжоннинг қулфидили очилиб кетди. Ярим соат ўтар-ўтмас орадаги беғоналик пардаси кўтарилди-ю, Сидиқжон саргузаштини қисқача сўзлаб берди.

— Яхши қилибсиз, лекин болангиз бор экан,— деди Иброҳимов.— Ҳозир қизиқ устида билинмас-ку, кейин чидолмассиз. Болангизнинг бир мартаба «дада» деганини эшитсангиз ҳар қанақа кек эсдан чиқади. Ёш боланинг тили ҳар қанақа кўнгилни эритади.

Сидиқжон ўйлаб туриб жавоб берди:

— Отасининг уйдан чиқиб кетса бола туфайли ярашсам эҳтимол эди, лекин шариятда йўл йўқ. Уч талоқ қилганман.

Иброҳимов кулди.

— Ҳали ҳам шарият деб юрибсизми! Ярашадиган бўлсангиз шарият йўл топиб беради. Шариятнинг йўли кўп, биттаси берк бўлса ўнтаси очиқ. «Худонинг арши қимирлашга қимирлайди-ю, лекин йиқилмайди» деган латифани эшитганмисиз?

Сидиқжон «худонинг арши» деб эшитган, «арш» деганда ҳеч нарсани тасаввур қилмаса ҳам эти живирлашиб кетар эди.

— Йўқ, мулла,— деди беихтиёр қўлини қовуштириб.

— Худо ҳам ҳамма пошшоларга ўхшаган, тахтада ўтиради. Уша тахтни арши аъло дейишади... Бир шаҳарда бир бузуқ хотин бор экан. Шу хотин қариганда қиёмат ваҳмига тушиб аъламнинг олдига борипти: «Аълам почча, киши зино қилса нима бўлади?» деб сўрапти. «Ҳай-ҳай, асти гапирма,— депти аълам,— зино шундоқ ёмон гуноҳки, бир кун зино қилинса уч кун худонинг арши қимирлайди!»

— Уҳў!— деди Сидиқжон кўзларини катта очиб.

— Бу гапни эшитиб хотин йиғлапти: «Вой, аълам почча, энди нима қиламан, менинг зино қилмаган куним йўқ эди-ку», депти. Хотин шундоқ деган экан, аълам салласини улоқтириб ташлаб, ҳалиги хотинга тармашипти... Хотин: «Вой, аълам почча, ҳозир ўзингиз худонинг арши қимирлайди демадингизми?» деса, аълам: «Қимирлашга қимирлайди-ю, лекин, бари бир йиқилмайди» деган экан.

Сидиқжон шундай қаттиқ кулдики, бурчакда кулча бўлиб ётган мушук шошиб ўрнидан турди ва Сидиқжонга қараб «миёв» деди.

— Ана шунақа,— деди Иброҳимов,— шарият ўзи йўл топиб беради. Йўлни хотинингизнинг ўзи топиб келиб, сизни опқочиб кетса нима дейсиз?

— Опқочиб кетади-я, опқочиб кетади!— деди Сидиқжон кўкрагини кериб.— У занғар билан кейинчалик ҳам ярашмайман, мулла. Эҳе... эрнинг юз-хотирини қилмайдиган хотин пирига ҳам дўст бўлмайди. Онам бечора, денг, мулла, ўзи жуда кам борар эди, ҳар борганда бир нарса олиб борар эди. Бир борганида ҳеч нарса тополмай нима олиб борипти денг — йигирматача эски арава мих! Қаранг, шўрлик... Ўзи ҳам, онаси ҳам бир оғиз гапирмаса, бир мартагина қовоғини очиб қарамаса-я!.. Шуларни ўйласам кўнглим муз-муз бўлиб кетади. Шунга шунча йил чидаганимга ҳайронман. Вой-вўй, ақлимга куйдирги чиққан эканми дейман-а!

Иброҳимов димоғида кулди.

— Дунё шу, одамлар шунақа деб ўйлагансиз-да.

— Шунақадир-да,— деди Сидиқжон ўзини-ўзи калака қилган бир оҳангда,— одамни ғафлат босса шундоқ бўлар экан.

Ўрмонжон овқатга келмади. Хотини узр тариқасида эридан нолиб дастурхон ёзди.

— У киши шунақа... Ишлари чиқиб қолса районга ҳам кетиб қолаверадилар. Бир куни ош буюрдилар. «Бир соатда тайёр бўлсин», дедилар. Ошни дамлаб ҳали ўтирибман, ҳали ўтирибман — қани... Тўғон участкасига кетиб қолган эканлар, эртасига кечқурун келдилар.

— «Қўшчинор» тўғон участкасида ишлаётипти-ми?— деди Иброҳимов.

— Ҳа. Бирон икки ойлик иш қолган.

Хотин овқатни меҳмонлар билан бирга ўтириб еди. Бунга Сидиқжон жуда ҳайрон бўлди.

Қоронғи туша бошлади. Хотин чироғ олиб чиқиб столга қўяр экан, кулимсираб:

— Энди айбга буюрмайсизлар-да,— деди,— мен ўқишга бораман. Ўқишдан чиқиб қуртга барг кесгани борамиз. Жиндай қуртимиз бор. У киши келсалар овқат ўчоқ бошида.

— Бемалол, бемалол,— деди Иброҳимов.

Узоқдаги адирнинг орқасидан жуда ҳам каттақон, қип-қизил ой кўтарилди. Тоғлар, адирлар, узоқ-яқиндаги дарахтлар қурум босгандай қоп-қора тус олди.

Ўрмонжондан ҳануз дарак йўқ эди.

Тонг ёришганда Урмонжоннинг хотини Сидиқжонни уйғотиб унга Урмонжон киши юборганлигини айтди. Сидиқжон шошиб ўрнидан турди, айвон ҳали қоронғи бўлса ҳам назарида, тарашадай қотган юзи ва ёшла-ниб турган кўзига хотиннинг назари тушмасин учун, Урмонжон қаерда эканини ҳам сўрамасдан, ташқари-га чиқди.

Ташқарида уни ўн-ўн икки яшар бола кутар эди. Бола буни кўриши билан ҳеч нарса демасдан, йўлга тушди. Сидиқжон яктагининг барига юз-қўлини артди-да, унинг кетидан эргашди. Булар чап томони бутазор, ўнг томони тўқай бўлган арава йўлдан боришди. Бир оз юрилгандан кейин чапга қайрилиб пасқамликка тушилди. Бу пасқамлик хийлагина катта ҳавза бўлиб унинг теварак-атрофида паст-баланд уйлар, эгри-бугри деворлар, булар орасида сўппайиб турган якка-дукка дарахтлар кўринар эди.

Ўнг томондаги тахланиб қўйилган ёғоч, бордонлар орқасида от кишнади. Ҳаял ўтмай ўша томондан Урмонжон чиқиб келди.

— Хўш-хўш,— деди Сидиқжонни кўриб,— яхши ухлаб турдингми, кечаси келсам ухлаб қолган экансан, зерикиб дарров ётиб қолибсизлар-да.

— Йўқ, Урмонжон ака, зерикканимиз йўқ. Уртоқ Иброҳимов жуда яхши агроном эканлар, чақчақлашиб ўтирдик.

— Шунақами? Хўп, яхши. Энди меҳмон бўлганинг бас, озгина қарашмасанг бўлмайди. Ҳамма канал иши-да, далада. Одам етишмайди. Тўғон участкасига озиқ-овқат олиб боргин. Мана бу хатни Болтабой деган йигитга бер.

Бояги ёғоч ва бордонлар орқасидан олтмиш ёшлардаги бир чол арава миниб чиқди.

— Қани, мин!— деди Урмонжон ҳайрон бўлиб турган Сидиқжонга.— Мана шу тепалик орқасида бизнинг Бақақуруллоқ деган маҳалламиз бор, шунинг кираве-ришида сени бир хотин кутиб турипти. Бу хотин сен билан бирга беради. Эҳтиёт бўл, от асовроқ. Сенга уй топиб қўйдим.

— Уй?— деди Сидиқжон отга минаётиб.

— Ҳа. Энг обод маҳалламиздан — Бақақуруллоқдан уй топиб қўйдим. Бориб келганингдан кейин кўра-сан,

Сидиқжон жұнади. У катта йўлга — юқорига чиқиб чапга бурилиши билан пасқамликдаги Бақақуруллоқ яққол кўринди. Дарҳақиқат, Бақақуруллоқ сердарахтлиги, майдондаги бир-иккита оқ уйлари билан Қўғазордан хийла обод кўринар эди. Сидиқжон сал юргандан кейин йўл бўйидаги каттакон тўнкада ўтирган хотинни кўрди. Хотин аравани кўриб ўрнидан турди. У истараси иссиққина, нари борса йигирма беш ёшларда, ўрта бўйли бир жувон бўлиб, эғнидаги тўқ қизил кўйлаги, унинг устидан кийиб олган қора жилеткаси, бошидаги яшил рўмоли қорачадан келган юзини бўғиброқ қўйган бўлса ҳам, ўзига хўп ярашган, унга шулардан бошқа ранг, бошқа кийим ярашмайдиганга ўхшар эди.

— Бақақуруллоқ шуми, синглим?— деди Сидиқжон отнинг бошини тортиб.

— Сидиқжон ака сиз бўлсангиз, Бақақуруллоқ шу,— деди жувон очиқ чеҳра билан ва келиб араванинг кегайига оёқ қўйди.

Сидиқжон унга тинчроқ жой кўрсатиш баҳонаси билан қайрилиб қаради, жувон қоп ва тугунлар устидан олдинга ўтгандан кейин тизгинни силтади.

Бақақуруллоқдан чиқилгандан кейин йўл бутазор, қумлоқ, қўриқ ер ва экин майдонларини оралаб кетар эди. Кун тиг тортиб дарёнинг у томонидаги адирларнинг сирти тўқ-яшил, жилғалари қора тусга кирди. Дарё томондан ғириллаб эсиб турган шабада йўл бўйидаги ўт-ўланларни эгар, тебратар, сарғайиб бораётган арпалар мавж урар эди. Сидиқжоннинг диққати ўнг томондаги тўқайнинг очиқ ерига териб қўйилган сонсаноксиз ғиштга жалб бўлди.

— Хумдонми?— деди.

— Мактаб,— деди хотин,— шу ерга мактаб тушади.

Сидиқжон у ёқ-бу ёққа кўз югуртириб:

— Мактаб?— деди.— Мактаб деган қишлоққа солинмайдими? Қишлоққа жуда ҳам олис-ку.

— Қишлоқни шу ерга, янги ариқнинг икки юзига кўчирмоқчимиз. Мактаб қишлоқнинг қоқ ўртасида бўлади. Ҳу ана у ерга идора, клуб тушади. Мана бу тўқайнинг ўрни боғ бўлади.

— Янги қишлоқ тушар экан-да? Бунга бирон йигирма йил кетар?

— Ўртоқ Аҳмедов райкомда мажлис қилиб жуда нари борса тўрт-беш йилда бўлади, деганлар. У киши

Ҳажлисга солган иш бўлмай қолмайди. Мана шу канал ҳам ўшанақа мажлисга тушган.

Қўшчинор маҳалласи ҳам орқада қолди. Арава тебраниб, ғижирлаб, катта-кичик қумтепалар, юлғунзорлар орасидан ўтиб, бепоён қўриққа чиқди. Қўриқни кўм-кўк ўт қоплаб ётган бўлса ҳам мол кам, онда-сонда битта-иккита сигир, қўй кўринар эди. Йўл қўриқнинг бағрини ёриб ўтган канални ёқалаб, узоқ уфқда ёйилиб ётган туман сингари кўринган дарёга қараб кетар эди.

— Қаранг,— деди жувон,— шу ерга сув чиқарилиб пахта экилса бутун районнинг остонаси тилладан бўлмайdimи?

Сидиқжон бир сонини эгарга қўйиб жувонга томон ўгирилиб ўтирди.

— Бу ерлар ҳам Қўшчинорга қарашлими?

— Йўқ. Қўриқ ер бизда ҳам кўп.

— Ҳозир бор ерларинг етадимми?

Жувон қаҳқаҳа уриб кулди.

— Нега етар экан, ер ҳар қанча бўлса кам эмасми?

— Нега,— деди Сидиқжон хижолат бўлиб,— ер одамга қараб экилади-да, ахир.

— Ер одамга қараб экиладиган бўлса колхоздан нима фойда? Ҳукумат тракторни, машина ўроқни нимага чиқариб қўйинпти? Сизларнинг колхозларинг қанақа колхоз ўзи, трактор ишлатасизларми? Нима экасизлар?

Сидиқжон бир оздан кейин жавоб берди:

— Арпа, буғдой, шоли...

Жувон яна хандон ташлаб кулди.

Хотин кишини ҳаммавақт ноумид, норози кўриб ўрганган ва бунин хотинлик латофати деб билган Сидиқжонга жувоннинг бу гаплари, катта ишонч ва зўр мамнуният билан гапириши унча ботмади, шунинг учун эрдан қолган қари қиз бўлса керак деган хаёлга борди; шу билан бирга, ўзи кўрган бошқа хотинлардай эркакдан тортинмаганини, ёйилиб кулганини кўриб «бирон қамчи йўрғаси йўқмикин» деб ҳам қўйди.

Айрилиш келиб қолди.

— Қаёққа юрамиз?— деди Сидиқжон қайрилиб унинг кўзига қараб.

— Унг қўлга,— деди хотин.

Айрилишдан ўтгандан кейин чумчуқларнинг чиғирлаши қулоқни қоматга келтирди. Чумчуқлар айрилишдан бирон юз қадам наридаги каттакон балх тутда

чиғирламоқда. Сидиқжон тутнинг остида отнинг бошини тортиб:

— Тут емаймизми?— деди.

Кўм-кўк барглар орасида тизилиб, гуч-гуч бўлиб, офтобда садафдек ярқираб турган тутни кўриб жувоннинг ҳам оғзи сув очди.

Сидиқжон ўрнидан туриб каттакон бир шохни эгди. Чумчуқлар зўр бериб чиғирлар, шохдан шохга сакрар, тўкилган тут тушган ерида эзилиб, суви тирқираб кетар эди.

Жувон ирғиб ўрнидан турди, Сидиқжон эгган шохни ушлагани икки-уч интилиб ушлай олмади. Сидиқжон шохни яна ҳам эгиш учун аравага ўтди. У икки-уч ҳовуч тутни оғзига тикди-ю, яна бир ҳовуч териб жувонга ўгирилди. Жувон, бошидан рўмоли тушиб кетган, Сидиқжонга орқасини ўгириб зўр иштаҳа билан тут териб емоқда эди. Сидиқжон ҳовучидаги тутни унинг қулоғи остидан олиб ўтиб оғзига тутди. Жувон елкаси оша Сидиқжонга қараб оппоқ, маржондай тизилган тишларини ярқиратиб илжайди.

Жувоннинг бу ҳаракати Сидиқжонга жуда хуш ёқди, ичида «бор экансан-ку» деб қўйди-да, уни бошдан-оёқ кузатиб чиқди. Ҳозир унинг кўзига жувон бирон совуқлиги билан эркакни ўзидан қочирадиган қари қиз эмас, кўп йигитларни ўзига шайдо қилган, шайдо бўлганлардан битта-иккитасининг кўнглини овлаб юрган бир нозанин бўлиб кўринди. Сидиқжон унинг бўйнига қаради, қулоғи билан бўйни орасидаги сийрак сочи назарида жуда чиройли кўриниб, шу еридан ўпгиси келди, лекин ўпишга журъат қилолмади-ю, сочидан уч-тўрттасини ушлаб тортди:

— Шу бўйнингизни менга беринг, мен сизга иккита бўйин бераман.

Жувон унга қарамасдан жавоб берди:

— Шу бўйнингиз ҳам ортиқчалик қилаётгандир.

Жувон бу гални ҳазил аралаш айтдими, чин айтди-ми, Сидиқжон фарқига боролмади. У беихтиёр шошиб-пишиб тут терар экан:

— Уҳў!— деди,— бўйнимизни узадиган жаллодингиз ким экан?

— Эрим!

— Эрингиз борми?

— Сизнинг хотинингиз йўқми?

Сидиқжон «йўқ» демоқчи бўлиб оғиз ростлади-ю, боласи кўзига кўриниб:

- Бор эди,— деди.
- Қўйганмисиз?
- Қўйганман.
- Шундоқми? Болангиз борми?
- Бор, ўғлим бор.
- Ундоқ бўлса қайтиб борасиз.

Жувон бу гапи билан гўё унинг хотини борлигини ва ўша хотинни яхши кўришини таъна қилиб ундан ўпкалаётгандай бўлди. Сидиқжон шошиб-пишиб:

- Борсам жанозасига бораман, жанозасига!— деди.

Жувон ялт этиб унга қаради ва шу қараши билан «бировга ўлим тилагунча, ўзингга умр тила» деган мазмунда қовоғини солмоқчи эди, лекин, ҳарчанд қилса ҳам, бўлмади — кулиб юборди; унинг топган гапига ва гапни бу қадар шошиб гапирганига шу қадар кулдими, дармони қуриб қопнинг устига ўтириб қолди. Сидиқжон унинг чап ёнига ўтирди-да, орқасидан қўлини узатиб елкасини ушлади.

Жувон сапчиб ўрнидан турди. Унинг ранги бир оз ўчган, кўзларида ҳайронлик ва қўрқув аломати бор эди.

- Э... ҳа?— деди.

Сидиқжоннинг юзиде илжайишга ўхшаган, лекин ҳеч қандай маънони ифода этмаган бир нарса пайдо бўлди.

Жувон асабий бир ҳаракат билан рўмолини олиб ўради, этакларини йиғиштириб ўрнашиб ўтирди.

— Қўшчинорнинг хотинлари шунақа деб сизга ким айтди? Сиз билан тортинмасдан очилиб гаплашганим учун шунақа қилаётибсизми? Шундақадир-да! Шундоқ бўлса сизларнинг колхозларингдаги хотин-қизларнинг тоза шўри қуриган экан! Хотин-қизлар эркакни кўрганда юраги ёрилиб қимтиниб турса, эркаклар бир-бирига ишонмаса колхоз колхоз бўладими!..

Сидиқжон сукут қилганича қимирламай ўтирар экан, қизарган пешонаси билан бурнининг учи тердан ялтирарди. Узоқ жимлик чўкди. Қаердадир қизилиштон қариллади, попушак «пу-пу-пуп-пишш» деб қўйди. Жувон унинг ўтиришини кўриб бир оз жаҳлидан тушди.

— Тавба,— деди кулимсираб,— инсофингиз борми, йўқми! Менинг эрим сизнинг хотинингизга шу кўз билан қараса нима қилар эдингиз?

Шу пайт от сўнани қўриб шатта отди. Сидиқжон, худди от олиб қочадигандай, ваҳима билан ўзини эгар-ке. отди. От ҳуркиб юриб кетди.

Анча ергача жим боришди. Жувон Сидиқжондан пичоқ сўраб олиб иккита бодринг арчди, бирини ўзи тишлаб, иккинчисини пичоқнинг учда Сидиқжонга узатди.

— Мана, бодринг енг!— деди.

Жувоннинг бутун берган дашноми ҳам бир бўлди-ю, ҳозир бодринг узатгани ҳам бир бўлди. Сидиқжон, салгина бошқа ёққа қараса арава ағдарилиб кетадигандай йўлдан кўзини олмай:

— Қуллуқ, баҳузур...— деди.

— Олинг, қўлимни қайтарманг!

Сидиқжон унга қарамасдан қўл узатди.

— Урмонжон акамга яқин одам экансиз,— деди хотин бодрингни карсиллатиб тишлаб,— ёмон одам бўлмасангиз керак. Ёмон одам бўлсангиз мени ҳар нима қилиш қўлингиздан келар эди: зот учмайдиган дала, бақувват йигит экансиз, белингизда мана бунақа пичоқ...

— Албатта,— деди Сидиқжон ҳамон йўлдан кўзини олмай.

— Майли, ҳар кимдан ҳам бир хатолик ўтади. Айб сизда ҳам эмас, эски турмушда. Эски турмушда хотинлар ҳар қанақа эркакдан тортинади, эркаклар ҳар қанақа хотинга тегишгуси келади. Билмадим, хотин тортингани учун эркак тегишгуси келадими, эркак тегишадиган бўлгани учун хотин тортинадими? Баъзи хотин киши тегишмайдиган эркакни кўрса кўнглига ҳар хил гаплар келади. Эркак тортинмайдиган хотинни кўрса албатта бузук деб ўйлайди. Русларда ҳеч, ҳеч ҳам шунақа эмас экан. МТСда рус эркаклар, рус хотинлар бор. Шуларнинг юриш-туришини кўриб кишининг бирам ҳаваси келади, бирам кўнглинг суст кетади... Утган йил баҳорда қуртга барг кесгани тутга чиқдиму қайтиб туша олмай турган эдим, Андрей деган бир тракторчи келиб қолди. Қарасам, мени тушириб қўйгани қўлини чўзиб келяпти. «Вой ўлай» деб тутдан ўзимни ташлаб юборибман. Оёғим синаёзди. Андрей бирам бўғилади, бирам аччиғи келади. Кўнглида кири йўқ, хотинга хотин деб қарамайди-да, мен майиб бўламан демай тутдан ўзимни ташлаганимга тушунмайди... Бориб-бориб янги турмушда биз ҳам шунақа бўлармиз.

Арава даштга чиққанда дарё бўйидаги капалар, тупроқтепалар, унинг ён-вериди юрган одамлар қораси кўрина бошлади. Шу капаларга яқинлашган сайин Сидиқжоннинг юраги така-пука бўла бошлади, назар

арава бориб тўхташи билан ҳамма югуриб келадиган ва бу жувон дод солиб, йўлда бўлган воқеани шуларга айтадигандай бўлар эди. Узоқдан кичик-кичик, гуч, дарёга яқин кўринган бу капалар катта-катта бостирма бўлиб бир-биридан хийла узоқ ва дарёдан анча беридан экан. Сидиқжон аравани жувон кўрсатган бостирма олдида тўхтатди. Бостирманинг уч томони очиқ бўлиб, кун юриш томондаги чий девор остига сопол идиш-товоқ, бир томонга турли рангдаги кўрпа-тўшак, яна алланималар уйиб қўйилган. Бостирмадан бир неча қадам нарида янтоқ ғарами ёнига қурилган дошқозон олдида нима биландир машғул бўлган ўрта ёшлардаги бир хотин буларни кўриб ўрнидан турди-да, қўлини фартуғига арта-арта югуриб келди. У Сидиқжон билан кўришгач, юкни тушириб қўйгани бостирмадан жой кўрсатди ва жувон билан нима тўғридадир узоқ гаплашиб қолди. Сидиқжон юкларни аравадан туширар экан, булар нима тўғрида гаплашаётганини авзойидан билиш учун тез-тез икковига қарар, биронтасининг юзида озгина табассум аломати кўриниб қолса, юраги орзиқиб кетар эди. Жувон каттакон самовардан тунука чойнакка чой дамлаб келди, дастурхон ёзиб Сидиқжонни чақирди.

— Сидиқжон ака, келинг, чой ҳам ичганингиз йўқдир. Аввал отни чиқаринг.

Сидиқжон ени ва этаklarини қоқди, отни чиқариб араванинг тегарчигига боғлади-да, бостирмага кирди. Жувон дастурхонга учта арпа нон, икки-уч ҳовуч ўрик ташлади. У, Сидиқжонга чой узатар экан, узоқдан келётган эрига кўзи тушиб:

— Болтабой акангиз,— деб ўрнидан турди.

— Ким?

— Эрим...

Сидиқжон беихтиёр ўрнидан турди.

— Сиз ўтира беринг, ўтиринг!— деди жувон. Унинг гапи Сидиқжоннинг қулогига кирмас эди.

Сидиқжон то ҳушини ўнглагунича Болтабой бостирмага кириб келди. У ўрта бўйли, хушқомат, лўлига ўхшаш қоп-қора юзига ҳам бениҳоя қора кўринган мўйлови ўзига жуда ярашган бир одам бўлиб, табиатан хушчақчақ ва ҳазилкаш бўлса керак, хотинига тегишди:

— Энди нос олиб келадиган, айтмасдан ўзи билиб олиб келадиган хотин ҳам олар эканмиз-да. Ё олиб келдингми?— деди.

У хотинидан жавоб кутмай, Сидиқжон билан кўришди. Сидиқжон кўришар экан, унинг катта-катта шу қора кўзлари бирпасдан кейин, хотиннинг шикоятини эшитиб ғазабдан чақнаганда қандай бўлишини тасаввур қилар эди.

Утиришди. Жувон унинг ҳазилига ҳазил билан жавоб бергандан сўнг Сидиқжонни икки оғиз сўз билан унга таништирди.

— Шундоқми?— деди Болтабой,— жуда соз бўлипти-да. Мана, канал ҳам битай деб қолди. Ғўза чопиғи бўлмаганда-ку, бир ойлик иш қолган эди-я. Энди иш яна чўзиладиган бўлди.

Сидиқжон орага қандай гап тушмасин унинг охири йўлдаги можарога бориб тақаладигандай, шу гапни давом эттиришга ҳаракат қилди.

— Яна неча ойлик иш қолди?

— Ўзимизга боғлиқ. Мана шунақа ўрик еб ўтира берсак узоққа чўзилади, ғайрат қилсак, сиз ҳам қарашиб юборсангиз, тезроқ битади. Сиз қоласизми?

— Билмадим... Ўрмонжон акам хат бериб юборган эдилар,— деди Сидиқжон ва хатни Болтабойнинг қўлига берди.

— Қоладилар,— деди жувон эрининг носқовоғига нос солаётиб,— қолинг, Сидиқжон ака!

Жувон бу гапни худди уйига меҳмон бўлиб келган акасини ётиб қолгани қистаётгандай бир тарзда айтди. Шундай бўлса ҳам Сидиқжон унинг юзида истехзоли бир табассум бор гумон қилиб, ер остидан қаради. Бироқ жувоннинг юзида самимият, софдилликдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. У йўлда бўлиб ўтган нарсани тамом унутганлиги, уни яна хотирлашни ўзига муносиб кўрмаганлиги, унақа гаплардан ўзини оқори тутганлиги кўриниб турар эди. Буни кўриб Сидиқжоннинг қалбида бу жувонга нисбатан ҳар қандай ғараздан холи бир меҳр уйғонди. У ҳозир жувоннинг ҳукмида бўлиб, унинг хоҳишига қарши ҳеч нарса деёлмас эди.

— Нима десангиз шу-да, қоламиз,— деди.

— Бўпти,— деди Болтабой носқовоғини липпасига қистираётиб,— бизнинг бригадамизда ўн бир киши қолди, холос. Бизга қарашинг. Лекин ҳаммаси ҳам омон бўлгурлар, ударник йигитлар.

Сидиқжон кунни бостирмада ошпаз хотинларга қарашиб ўтказди. Жувоннинг оти Зиёдахон экан, Сидиқжон унга мурожаат қилганида, ўздан кичик бўлса ҳам, «Зиёдахон опа» дер эди.

Сидиқжон кимнингдир қаттиқ кулгисидан уйғониб кетди. Ҳали тонг ёришмаган, лекин теварак-атрофда говур, ҳайқириқ, кулги. Унинг тепасида оппоқ бир нарсани силкитиб турган кимдир:

— Мана, мана буни кийиб олинг, Сидиқжон!— деди. Бу— Болтабой эди.

Сидиқжон, худди аллақачон уйғонгану, шунга маҳтал бўлиб ётгандай, дарров ўрнидан турди ва унинг нима эканлигини ҳам суриштирмасдан, Болтабойнинг қўлидан олди.

— Яктак, лозим,— деди Болтабой,— мана бу чориқ... Бўла қолинг, чой тайёр!

Сидиқжон бостирманинг орқасига ўтиб яктак, лозим билан чориқни кийди. Қаердандир пайдо бўлган Зиёдахон унинг қўлидаги этигини, қийиққа тугилган яктак, лозимини олди-да, қўлига каттакон сопол коса тутқазиб, бостирманинг нариги томонида давра олиб ўтирган кишиларни кўрсатди.

Сидиқжон бориб Болтабойнинг ёнига чўкка тушди. Кимдир унинг қўлидаги косани олиб, шопириб чой қуйиб берди. Ҳамма жим, пуфлаб чой ҳўплар, ковшанар, кимдир дам-бадам қаттиқ пишилар эди.

— Болтабой ака, шу олмачойни солмаса нима қилар эди,— деди ёшгина бир йигит,— қайноқ сув ича берайлик-да! Буни қаранг, ёмғирда қолган мушукнинг ҳиди келади!

Ҳамма кулди.

— Айнима, айнима!— деди йўғон бир товуш.— Ёмғирда қолган мушукни ҳидлаб кўрганмисан?..

Бу йигит жуда тегишқоқ бўлиб, кўпроқ шу одам билан ҳазиллашадиган ва бу гапни ҳам унинг тилини қичитиш учун айтган бўлса керак, яна:

— Сиз ҳидлаб кўрмаганмисиз? Ҳидлагандирсиз?— деди.

Сидиқжоннинг ёнида ўтирган киши ҳўплаган чойни пуркаб юборди, узоқ йўталгандан сўнг, ҳамон ўзини кулгидан тўхтата олмай:

— Бу киши ҳидлаб ўтирмайди, тўғри ейди қўяди,— деди ва қойил қилганига ишониб ҳаммадан баландроқ қаҳқаҳа урди.

Бу одамлар тўрт ишкали бут, дунёни сув босса тўпи-

ғига чиқмайдиган, баҳузур ёнбошлаб ётиб фақат хурсандлик билан машғул бўлган кишилардай бамайли хотир, ҳузур қилиб кулишар эди.

— Э, ҳали ҳам ўтирибсизми?— деди Болтабой Сидиқжоннинг ҳануз нонга қўл урмаганини кўриб.— Олинг. Ҳаммаси сизнинг тегишингиз, ҳеч кимга қараманг. Балиқни олинг!.. Бўлинг тезроқ! Ҳозир тураминиз... Сиз нима қиласиз, кетмон чопасизми, тупроқ ташийсизми?

Сидиқжон балиқни ёмон кўрар эди, шунинг учун балиқ ҳиди келиб турган нонни аранг чайнар экан:

— Бизга бари бир,— деди ва яна нимадир демоқчи бўлган эди, тегишқоқ йигит сўз қотди:

— Сидиқжон акам тупроқ таший қолсинлар, ўзим яхши ошқовоқ пўчоққа узун ип боғлаб бераман,— деди.

Бу йигитнинг тегишгани, отини билгани, айниқса «Сидиқжон акам» деб гапиргани бу ерда бегонасираб ўтирган Сидиқжонга шу қадар хуш ёқдики, қалбига шу қадар иссиқ ва юмшоқ тегдики, она кўкрагини оғзига олган гўдакдай яйраб кетди. Ҳозир бу йигитгина эмас, унинг сўзига завқ қилиб кулаётган бошқалар ҳам унга яқин, энг камида кўпдан бери таниш одамлардай бўлиб қолди. Бундан бир неча минут бурун Болтабойдан салгина ҳам нари бўлишни истамаган, одамлар ишга тушганда Болтабой қаерда бўлар экан деб ташвиш тортиб ўтирган Сидиқжон ҳозир бу тўғрида ўйламас эди.

— Шундоқми,— деди Болтабой кулги ёшини артиб.— Тупроқ ташийсизми?

Сидиқжон нима бўлса ҳам шу хушчақчақ йигитнинг ёнида ишлашни хоҳлаб Болтабойдан секин:

— Ўзи нима иш қилади?— деб сўради.

— Рўзиматми? Рўзимат кетмонда...

— Мен ҳам кетмон чопа қолай.

— Эшитдингми, Рўзимат,— деди Болтабой,— Сидиқжон аканг сен билан бел ушлашмоқчи.

— Қани, ҳо, йигитлар! Ишга! Ишга, азаматлар!— деган товуш эшитилди.

Ҳамма гуриллаб ўрнидан турди.

Узоқда қоп-қорайиб турган тоғнинг усти ёришди. Бу ёруғлик аста-секин қоронғиликни қувиб, узоқдаги адирлар, дарахтлар, бутун саҳро, ҳатто ариқ ва унинг икки томонига чиқарилиб ташланган тупроқ ҳам кўк-кимтир-кулранг тусга кирди.

Болтабой Сидиқжонга кетмон келтириб берди ва унинг қиладиган ишини кўрсатди, ўзи юқорига қараб кетди. Сидиқжон бу одамлар иш вақтида ҳам шундай беғам, хушчақчақ, бир-бирини чандиб кунни билинтирмасдан ўтказиши деб ўйлаган экан шекилли, ҳамма жимжит бўлгандан кейин дарров зерикиб қолди. Тушгача ҳам ҳеч ким, ҳатто Рўзимат ҳам бир оғиз гапирмади. Кетмон ураётганларгина эмас, замбиллаб, қоплаб тупроқ ташиётганлардан ҳам садо чиқмас эди. Сидиқжон кетмонни қўйиб Рўзиматнинг олдида борди. Рўзимат қоронғида кўзига йигирма беш ёшларда, гавдаликкина кўринган эди, ҳақиқатда энди мўйлови сабз урган, ориқ, лекин чайир бир йигит экан. Ҳозирги афтини кўрган киши уни гап-сўзда йўқ, ўзи тўнгина бир йигит гумон қилар эди.

— Уҳў,— деди Сидиқжон,— жуда ўпириб ташлабсиз-ку!

Рўзимат кетмонни зўғатасигача ботириб урди-ю, Сидиқжонга қаради.

— Ҳорманг!

— Бор бўлинг, ўзингиз ҳорманг,— деди Сидиқжон ва ўзи чиқарган тупроққа қараганда қарийб тўрт барабар келадиган тупроқни ҳар томонда кўрди,— ўпириб ташлабсиз-ку!

— Упиргани келганмиз-да, ака!

— Бунақада кечгача анча иш қилиб қўярсиз! Кечгача яна уч барабар бўлар?

— Бўлиб қолар, ундан ҳам ортар...

— Бир кунлик шунақа ишингиз неча пулга тушади?

Рўзимат кулди.

— Бизга ҳозир пул керакмас, сув керак. Пул керак дейдиган одамлар аллақачон колхозни ташлаб кетган. Ундоқ демаганлар, мана кўриб турибсиз, жонини жабборга бериб ишлаётипти. Майли, менга деса бу йил меҳнат кунимиз бир миридан тушсин!

— Ҳа, албатта,— деди Сидиқжон, гўё бу ҳақиқатни кўпдан бери билгандай,— турган гапки... йиғлаб-йиғлаб марза олсанг, кулиб-кулиб суғорасан.

— Ҳа, баракалла,— деди Рўзимат яна кетмонга қўл узатиб,— Аҳмедов акам ҳамини шундай дейдилар. Уртоқ Аҳмедовни биларсиз-а, бизнинг райком... Билмайсизми? Шу киши бориб-бориб ҳамма ишни машина қилади дейдилар. Трактор ер ҳайдар экан, трактор чигит тикар экан, трактор чопиқ қилар, пахта терар, гўзапоя юлар экан... Соч олмас экан холос-да!

Сидиқжон, бунга мутлақо ишонмаса ҳам, Рўзиматнинг кўнгли учун ёқасини ушлади.

— Ё, қудратингдан! Одам нима иш қилар экан?

Рўзимат икки-уч тупроқ отди-ю, яна кетмонни қўйди.

— Э, Сидиқжон ака, бизга иш топилади, ота-боболаримиз қилмай, қилолмай бизга ташлаб кетган иш кўп! Мана, шу канални айтинг, шу ота-боболаримиз қиладиган иш эди.

Рўзимат яна кетмонни қўлига олди, худди бу ишни битириб, ўша кўп ишлардан яна бирига ўтиши зарур бўлгандай, ғайрат билан ура кетди. Теварак-атрофда кетмон ураётган, замбиллаб, қоплаб тупроқ ташнётган қанчадан-қанча одамлар ҳам, худди Рўзиматдай, жаддаллаб ишлар эди. Сидиқжон бурилиб кетар экан, фақат бир нима дейиш учунгина:

— Трактор пахта терса-я,— деди.

— Ҳа,— деди Рўзимат,— ана шунга ҳайрон қолади киши. Олимлар бирон йўлини топаётгандир-да, топмайдиган бўлса Аҳмедов акам айтмас эдилар. Олимлар ҳам колхоз бўлиб ишласа... Кўпдан қуён қутулмайди!

Сидиқжон бориб ишга тушди.

Тушки овқат вақтида Рўзимат яна, эрталабдагидай унга-бунга тегишиб кушандаларининг тилини қичитиб, баъзан мот бўлиб, баъзан мот қилиб ҳаммани кулдириб ўтирди, сўз ўрни келганда Сидиқжонга ҳам нишини ботириб олди.

— Болтабой ака,— деди,— Сидиқжон акам билан бел ушлашадиган бўлсам зиён қиламан. Бу кишининг кетмон уриши қорни тўқ қўзининг хашак титишига ўхшайди.

Сидиқжон қаттиқ изза тортди. Болтабой бунни кўриб «ҳазилни кўтаролмас экан» деб ўйлади-да, Рўзиматга кўз қисиб, қошини чимирди. Бунни ҳамма пайқади. Бир лаҳза, лекин Сидиқжонга жуда узоқ туюлган жимликдан сўнг, ўрта ёшлардаги бир киши қўлидаги қошиқ билан Рўзиматнинг пешонасига бир уриб:

— Ўзинг-чи, сенинг кетмон уришинг, биласанми, нимага ўхшайди?— деди, лекин нимага ўхшаганини айтмаса ҳам қизиқ нарсага ўхшаганлиги ҳаммага маълумдай, ҳамма баравар қийқириқ кўтарди.

Сидиқжон тушки дам олишдан кейин кечгача хийла дуруст ишлади. Кечки овқатдан кейин табелчи ҳар бир киши, ҳар бир бригада ва бутун колхознинг бир кунлик иши тўғрисида маълумотларни эълон қилди. Рўйхатда Сидиқжон йўқ эди. Сидиқжон, гарчи ўзини буларнинг

бири ҳисобламаса ҳам, нучукдир оғринди. Унинг номи чиқмаганлигига ҳеч ким эътибор қилмаган бўлса ҳам, назарида, ҳамма унга «хафа бўлманг, ахир, бир куни қаторга кириб қоласиз» деяётгандай бўлар эди.

Сидиқжон эртасига куни бўйи астойдил ишлади-ю, бугун ҳам номи чиқмаганидан кейин Болтабойни холи топиб, мумкин қадар мулойимлик билан:

— Болтабой ака, такбирчингиз бизни эсидан чиқариб қўяётипти-ку, майлигами?— деди.

Болтабой, икки кун ишлаб дарров табелчидан шикоят қилаётти деб ўйлади шекилли, унга тик қараб:

— Нима қилди? Ҳеч кимнинг ҳақи куймайди!..— деди.

— Мен ҳақ тўғрисида гапираётганим йўқ, Болтабой ака, ҳақ ёзмаса ҳам майли. Кечқурун ҳамманинг отини айтганда... одам ўксиб қолар экан.

Болтабойнинг чеҳраси очилиб кетди.

— Отим чиқсин десангиз мусобақага қўшилиниг бўлмаса.

— Майли, нимага қўшил десангиз қўшиламан. Нима қилсам бўлади?

— Ҳар куни энг камида бир ярим меҳнат куни ишласангиз бўлади.

— Энг кўпи қанча бўлади?

— У ёғи ўз ихтиёрингизда. Маллавой деганимиз уч ярим меҳнатга етказиб ишлайди.

— Уч ярим меҳнат?— деди Сидиқжон ҳайрон қолиб ва ўша одамни тасаввур қилмоқчи бўлган эди, кўз олди-га жуда новча, йўғон, биллак ва кўкракларини қоп-қора жун босган, қовоғи солиқ ва ниҳоятда баджаҳл бир киши келди.— Уч ярим меҳнат куни?

— Ҳа, «Ишчи» колхозида Аширмат деган йигит ҳар куни сал кам тўрт меҳнат куни ишлайди.

— Тўрт меҳнат куни?— деди Сидиқжон ҳарчанд қилса ҳам у йигитни кўз олди-га келтира олмади.— Қанча овқат ейди?

Сидиқжон оғзини, кўзларини катта очиб, киприк қоқмай фавқулудда бир жавоб кутиб турганини кўриб Болтабойнинг кулгиси қистаб кетди.

— Қанча овқат ер эди... Уни-ку, билмайман, ўзимизнинг Маллавой ака бир ўтирганида битта қўйни калла-почаси билан еб, терисини нонуштага қўяди.

— Йўғе! Терисини... терисини емас!

Бу гапга Сидиқжон чиппа-чин ишонганлигига Болтабой қотиб-қотиб кулди-да, бостирмада чорғини дам-

бадам чироққа солиб кўриб ямоқчилик қилаётган Маллавой акани кўрсатди. Бу одам кеча тушки овқат вақтида Рўзиматнинг пешонасига қошиқ билан урган ва унинг кетмон чопишини алланимага ўхшатган киши эканлигини кўриб Сидиқжон донг қотиб қолди. Ушанда хийла жуссали кўринган бу одам ҳозир кўзига пачоқ, жуда пачоқ кўринди. Сидиқжон унга жуда узоқ тикилиб қолганини кўриб Болтабой:

— Ҳа, уч ярим меҳнат ишлайдиган одамга ўхшаймайми?— деди.

— Жуссага қарамас экан-да.

— Нега, жуссага ҳам қарайди. Жуссаси ёмонми?

— Йўқ, жуссаси ҳам жойида-ку... кетмон чопишини бир кўриш керак.

Болтабой Сидиқжоннинг унга ҳаваси келаётганини билиб:

— Шогирд тушасизми?— деди.

Маллавой ака ўз ҳунарини бировга ўргатиш эмас, биров қараб турганда кетмон чопишга ҳам рози бўлмас деб ўйлагани учун Сидиқжон кулиб:

— Ўргатармиди!— деди.

Болтабой қаҳқаҳа уриб кулди-ю, Маллавой акани чақирди. Маллавой ака ипни тиши билан узди, чориғини яна чироққа солиб кўрди-да, қўлтиғига қисиб, бостирмада чўзилиб ўзаро гаплашиб ётган, ухлаб қолган одамлар орасидан ўтиб келди.

— Чориг битдими?— деди Болтабой унга ёнидан жой кўрсатиб,— Рўзимат қани?

— Ухлаб қолди,— деди Маллавой ака,— бола пақир бугун жуда тер тўкди. Ёш-да, ғайратига чидолмай бошда ўзини уринтириб қўяди. Кетмон деганини бир қиёмда чопади киши. Ундан кейин чарчагунингча чопма, айни қизишган вақтингда, ғайратинг келиб тоғни талқон қиламан деганингда дам ол, бирпасгина дам ол!

Болтабой «кўрдингми, яширмайди» деган мазмунда Сидиқжоннинг тиззасини босиб қўйди.

— Сидиқжон сизга шогирд тушмоқчи.

Маллавой кулди.

— Мен билан бел ушлашмоқчи денг. Бу ишда устаю шогирд бўлар эканми? Ударникликдан менга ким таълим берипти? Қимнинг билагига кучи бўлса, ким ишнинг ҳавосини олса, кимнинг камбағаллик жонига теккан бўлса, айниқса жонига теккан бўлса-ю, шу ишдан бир нима чиқишига ишонса, ўша ударник бўлаверади. Мушук болага сувда юзишни биров ўрғатиптими? Дарё-

нинг ўртасига элтиб ташланг, юзишини томоша қиласиз... Қирғоқ кўриндимми, шу қирғоқ эканлигига ишондимми — бас!

Сидиқжон, гарчи сўзга аралашмоқчи бўлмаса ҳам, Маллавой аканинг камбағаллик тўғрисидаги гапи эриш туюлиб сўради:

— Камбағаллик жонга тегмаган вақт, жонига тегмаган одам бўлганмикин?

Маллавой ака чоригини бир чеккага қўйиб Болтабойнинг ёнига ўтирди.

— Бўлган эмас! Камбағаллик ҳаммавақт, ҳамма одамнинг жонига теккан нарса. Лекин одамзод жонига теккан нарсадан қутулиш йўлини билмаса осмон йироқ, ер қаттиқ бўлади, унга кўникади, шунчалик кўникадики, бу нарса жонига текканини ҳам пайқамай қўяди. Энди биз камбағалликдан қутулиш йўлини биламиз, кўриб турибмиз. Бизни уста қиладиган ҳам, ударник қиладиган ҳам, бизга осмонни яқин, ерни юмшоқ қиладиган ҳам мана шу.

Маллавой ака камбағалликдан қутулиш йўлига тушган кишилар ҳозир қай аҳволда ва қай ҳолда ишлаётганликлари ҳақида гапирди. Кейин сўз канал битгандан сўнг қайси колхоз қанча пахта экиши, машина-трактор станцияси, Чирчиқ чиқарадиган «оқ кунжара» ва бу нарсанинг ерга қандай куч бериши, бир пуд пахтадан қанча газлама, қанча ёғ, қанча кунжара, қанча чигит пўчоқ, лентир чиқиши ва ғўзапоядан нималар қилиниши, «райкомимиз ўртоқ Аҳмедов» колхозларнинг истиқболи ҳақида нималар дегани тўғрисида кетди.

Орага мана шу хилдаги гаплар тушиб суҳбат шу билан тугади-ю, Сидиқжон табелчидан қилган шикоятини охирига етказа олмади, эртасига яна ҳам астойдилроқ бел боғлаб ишга тушди-ю, ҳеч тўғрида ўйламай, ҳеч кимга қарамай, кетмонни қай хилда чопиш тўғрисида Маллавой ака берган таълимга ҳам риюя қилмай куйиб-пишиб ишлади; икки кун шу хилда ишлаганидан кейин, гарчи табелчи ҳақида Болтабойга қайтиб оғиз очмаган бўлса ҳам, учинчи кун табелчи бехосдан унинг номини айтди. Ҳеч қачон кўпчилик ичида ўз номини эшитмаган Сидиқжон қўрқиб кетди. Унинг назарида, табелчи номини бошқаларнинг номидан кўра қаттиқроқ ва равшанроқ айтгандай, бу ном чиққанда ҳамма бирпас жим қолгандай бўлди. Эртаси, учинчи кун ҳам шундай бўлди, бунга анча кўниккандан кейин ҳам рўйхат кўтариб келаётган табелчини кўрганида юраги гуп-гуп уриб, нима

қилишини билмай қолар эди. Табелчи ҳам, худди жўрт-тага қилгандай, унинг номини ё тутилиб айтар, ёки чатоқ ўқиб, яна такрорлар эди. Сидиқжон, гарчи шу ҳаяжон пайтида «менинг номимни айтмаса ҳам майли эди» деб кўнглидан ўтказса-да, табелчи айтиб бўлгандан кейин яна айтишини хоҳлар, шу ҳаяжон билан бутун ҳордиғи чиққандай бўлиб, эртаги ишга ўзида зўр иштиёқ сезар эди. У шундай иштиёқ билан шу қадар қаттиқ ишлар, шунинг учун овқатгача шу қадар очиқар эдики, ҳатто, балиқни, айниқса сувда пиширилган балиқни жинидан баттар ёмон кўришига қарамай, зўр иштаҳа билан ер, баъзан Рўзиматга «яхши балиқ товуқ гўштидан қолишмайди» деб мақтаб ҳам қўяр эди.

2

У бир куни, тушки дам олиш вақтида, Зиёдахоннинг сўровига кўра, эшак аравани қўшиб дарёдан сув келтиргани борди; қайтиб келганида қараса ҳамма бостирма ёнига тўпланиб ўтирипти-ю, ўттиз ёшлардаги пачоққина бир киши сўзлаётпти. Сидиқжон аравани ғижирлатиб ўтиши билан гапга халал бериш, ундан ҳам кўра шунча одамнинг ичидан ўтишдан истиҳола қилиб нарироқда тўхтади. Шу онда қаттиқ қарсак чалинди-ю, ҳамма гуриллаб ўрнидан турди. Ора-сира «Бажарамиз!» «Бажарамиз!» деган товушлар эшитилди. Одамлар бир зумда тарқалиб ишга тушиб кетди. Йиғин бўлган жойда ўша гапирган одаму яна бир неча киши қолди. Буларнинг орасида Болтабой ҳам кўриниб қолди. Сидиқжон эшакни етаклаб ўчоқбошига томон кетаётиб бостирмада турган Зиёдахондан имо билан «бу киши ким?» деб сўради. Зиёдахон ҳовуччи оғзининг бир томонига қўйиб «сельсоветимиз ўртоқ Самандаров» деди. Самандаров ҳамма колхозчиларни таниса керак, шу пайт ёнидагилардан Сидиқжон ким эканлигини сўраган ва ҳамма Сидиқжонга қараб турган эди. Орқада турган Болтабой уни имо билан чақирди. Сидиқжон юраги «шув» этиб, қўлини қовуштирганича оёқ учида югуриб борди.

— Қаерликсиз?— деди Самандаров хиёл жилмайиб,— қўлингизни туширинг!

— Баҳрабодлик...

— Қўлингизни туширинг! Нега қўл қовуштирасиз?

Сидиқжон қўлини туширди, лекин қаерга қўйишини билмай яна қорнига қўйди.

— Ўрганиб қолганмиз, муллака...

Самандаров кулди.

— Урганиб қолганмиз? Қимга қўл қовуштириб ўргангансиз?.. Баҳрободда колхоздамидингиз?

— Йўқ, муллака, колхозга кирган эмас эдим.

Самандаров бирпас жим қолгандан кейин:

— Урмонжон кимингиз бўлади?— деб сўради.

— Ҳеч кимим бўлмайдилар.

Самандаров унга бошдан-оёқ разм солди-ю, бошқа гап сўрамади, қўлидаги қоғозни Болтабойга бериб унга алланимани тушунтира кетди.

Сидиқжон бочкани ўчоқбошига туширди, қайтиб ишига борди. Нарироқда кетмон ураётган Рўзимат уни кўриб алланималар деб кулди, лекин гапи Сидиқжоннинг қулоғига кирмади. Самандаров отланди, қамчи дастаси билан канал томонни кўрсатиб Болтабойга бир нималар деди-ю, жўнаб кетди. Бостирмада Болтабой нима биландир машғул эди. Сидиқжон кўнгли ғаш бўлиб, Болтабой билан гаплашгани келди, лекин нима тўғрида гаплашмоқчи эканини ўзи ҳам аниқ билмас эди. Бироқ Сидиқжон боргунча Болтабой эшакни миниб қаёққадир жўнади. Бостирмада Зиёдахон супра ёзиб, ун элаб ўтирар эди. Сидиқжон, гўё сув ичгани келгандай, кўзани қимирлатиб кўрар экан:

— Зиёдахон опа, ун элашингиздан бугун кечқурун чучвара қилиб берадиганга ўхшаб қолдингиз,— деди.

Зиёдахон дарров жавоб бермади, элакдаги кепакни оғзи тор халтачага эҳтиёт билан солди, элакни қоқди, қопнинг оғзини аста очиб элакка ҳовучлаб ун солди, қопнинг оғзини яна буриб қўйди. Унинг қандай чеҳра билан жавоб беришини юраги орзиқиб кутиб турган Сидиқжон «ҳатто жавоб ҳам бергуси келмаётипти» деб ўйлашига сал қолганда Зиёдахон очиқ чеҳра билан жавоб берди:

— Чучвара нима экан, Сидиқжон ака, ёғлиқ манти қилиб бераман. Хаамири юқароқ бўлсинми, қалинроқ?

Вужудини қақшатиб турган тиш оғриғи бирдан тўхтагандай Сидиқжоннинг кўзи ялт этиб очилиб кетди. У шундай бир ҳолатда эдики, Зиёдахоннинг сўзига кулиш керак экани кейин эсига келди ва шунинг учун кечикиброқ кулди.

— Яшанг, опа, яшанг,— деди анчадан кейин,— Болтабой акам қаёққа кетдилар?

— Станцияга.

— Қачон келадилар?

— Цементни тушириб бўлиб келадилар-да. Ҳа, айтгандай, ўртоқ Самандаровнинг гапларида сиз йўқ эдингиз. Цемент келипти, тўғонга.

— Цементлик тўғон бўлар экан-да?

— Бўлмаса баҳорги тошқинда ҳаммаёқни сув олиб кетмайдими? Ҳали ўртоқ Самандаров сизни чақириб нима дедилар?

Сидиқжон қандай қилиб шундан гап очишни билмай турган эди, Зиёдахоннинг бу саволи айни муддао бўлди.

— Қаерликсан дедилар, Урмонжон кимнинг бўлади дедилар... Болтабой акамга ҳеч нарса деганлари йўқми?

— Нима тўғрида?

— Менинг тўғримда.

— Нима дейишлари керак эди?

— Мени суриштириб қолганларига айтаяпман-да.

Зиёдахон қумғондан тоғарачага сув қуйди, бир сиқим туз ташлаб чайқади, бармоғи билан татиб кўриб ҳовучлаб ун солар экан:

— Сизни танимаганликлари учун суриштиргандирлар-да. Кўнглингизга келмасин-ку, ҳар хил одам бўлади. Қишда «Ишчи» колхозидан бир одам ҳайдалди. Бу одам мирзаороллик бир ёт унсур экан.

Ёт унсур деганда негадир Сидиқжоннинг кўз олдига етти пуштидан қолган васиқаларни кўтариб титраб-қақшаб турган қайнанаси келди. «Наинки шу кампир эри Зуннунхўжанинг колхозга киришига рози бўлса!»

— Ёт унсур колхозга кирадими?— деди Сидиқжон.

Зиёдахон, хамир қорар экан, унга кўз қирини ташлаб кулимсиради.

— Йўлини топса киради.

— Ўзи колхозга қарши бўлса ҳам-а?

— Қарши бўлгани учун киради-да! Энди «ҳамма бир қозондан овқат ейди, битта кўрпада ётади, хотинлар ҳам ўртада бўлади» деган гаплар кетмай қолди. Колхоз бўлди, ҳамма ўз қозонидан овқат еб, ўз кўрпасида ётиб юрипти, бировнинг хотинига биров ола қараётгани йўқ... Шунақами?

Сидиқжон қип-қизариб, худди фавқулудда бир нарса кўргандай, кўзанинг ичига қаради.

— Шундоқ бўлгандан кейин,— деди Зиёдахон давом этиб,— колхоз кўп нарсдан маҳрум қилган ёт унсур нима қилсин? Иложини топса ўз қишлоғида, иложини топмаса бошқа қишлоққа бориб колхозга киради, мулоқим супурги бўлиб юради-ю, колхознинг расвосини чиқа-

ришга ҳаракат қилади. Буларга колхоз ҳам, бизнинг ҳукуматимиз ҳам бўлмаса, бурунги замон келса, ер-сув қўлида бўлса, эшигида хизматкорлар, даласида чоракорлар, батраklar ишласа, Аҳмедов акам айтмоқчи, кузда ҳосил олиб киргани-ю, баҳорда гўнг олиб чиққани дарвозасини ҳам биров очиб берса...

— Ундоқ бўлса, албатта, ўртоқ Самандаровнинг суриштирганлари ўринли. Болтабой акам айтгандирлар. Унақа одам эмас дегандирлар?

Зиёдахон зувала узар экан, ҳазиломиз жавоб берди:

— Унақа одам эмаслигини ҳали ўзлари ҳам билмайдилар.

Сидиқжон унинг ҳазиломиз гапирганини пайқамай Зиёдахонга мунғайиб қаради.

— Нега, Зиёдахон опа, нега билмас эканлар?

Зиёдахон ҳам унинг руҳи тушиб кетганини пайқамди.

— Қаёқдан биладилар?

Сидиқжон узоқ сукут қилиб қолганидан кейин бош чайқади.

— Болалигимда эшикма-эшик юрар эдим қарга борсам ўша ерга келгинди бўлиб болаларнинг ўйинига қўшила олмас эдим. Бориб-бориб ўз маҳалламизнинг болалари ҳам мени келгинди деб ўйинга қўшмайдиган бўлишган эди. Дарбадарлигим ана шунда билиниб, жуда-жуда хўрлигим келар эди. Ҳозир ҳам худди шундай бўладиганга ўхшаб қолди. Йўқ, Зиёдахон опа, мен ун-сур эмасман! Агар мени биров ун-сур деса ҳақимга жуда-жуда жабр қилади.

Зиёдахон шитоб билан угра кесар экан унга бир қараб қўйди:

— Сизни ҳеч ким ун-сур дегани йўқ-ку.

— Жуда жабр қилади,— деди Сидиқжон чуқур олган нафасини гап билан бўшатиб.

Сидиқжон бутун саргузаштини — онаси нима учун аравасозга шогирд берганини, нима бўлиб Зуннунхўжага ичкўёв бўлиб қолганини, ўз тўпидан айрилиб кечирган ўн йиллик ҳаётини, бола-чақасини ташлаб чиқиб кетишига нималар сабаб ва нималар туртки бўлганини, ўз қишлоғида нима учун колхозга кирмаганини, онасининг олдидан қандай ният билан чиқиб кетганини, эндиги ниятини батафсил гапириб берди.

Зиёдахон унинг сўзига шунчалик қизиқиб қулоқ солдики, шунча хамирни қандай қилиб угра кесганини билмай қолди.

Сидиқжон сўзининг охирида жуда ҳам маъюслик билан деди:

— Энди, опа, мен Урмонжон, Болтабой акамларнинг, шу ерда пешонасини очаётган ҳамманинг этагини ушлаганим ушлаган. Шулар қайси йўлга бошласа юраман, қаёққа олиб борса бораман...

Сидиқжоннинг товуши ўзгарди. Зиёдахон, худди унинг шундай кунлар кўрганига ўзи сабаб бўлгандай, нима қилишини билмай қолди.

— Тегишдим, Сидиқжон ака, тегишдим. Уртоқ Самандаров ҳеч нарса демаган бўлсалар керак. Десалар ҳам Болтабой акангиз тушунтирмай кўярмидилар!— деди.

— Мен омади гапни айтаётиман. Уртоқ Самандаров, албатта, мени билмайдилар. Болтабой акам, бу ёғи мана сиз... Урни келиб қолганда айтсаларинг... Биз ҳам одам боласи... Бировнинг яхшилигини ерда қолдирмай-миз.

Зиёдахоннинг кўзларига ёш келди, унга тасалли бериб чеҳрасини очгунча ўлиб бўлди.

Сидиқжон, гарчи Зиёдахоннинг сўзларидан кейин бир қадар таскин топган бўлса ҳам, ҳар қалай, Болтабой билан икки оғиз гаплашиб, Самандаровнинг Болтабойга нималар деганини аниқ билгиси келди. Болтабой кечки овқатдан кейин келди. У жуда катта ишни битириб келгандай оғзи қулоғида бўлиб, нуқул цемент тўғрисида — унинг бир хуржунини эшак зўрға кўтариши, у билан том сувалса қандоқ бўлиши ҳақидаги ўзининг тахминларини, цементлаб қилинган тўғон қанчалик пишиқ бўлиши ва ҳоказолар тўғрисида гапирар, шу қадар шавқу завқ билан гапирар эдики, Сидиқжон унинг қулоғига ҳозир бошқа гап кирмаслигини билиб гаплашгани ҳаракат ҳам қилмади. Эртасига ҳам мавриди бўлмади. Учинчи кунни райондан артистлар келиб дарё бўйида катта концерт берди. Шу концертдан қайтишда Сидиқжон гапни нимадан бошлашни билмай турган эди. Болтабойнинг ўзи гап очди:

— Уртоқ Самандаров сизни хўп ташвишга солиб қўйиптилар-да?— деди кулиб, — у киши бировни колхозга ол, бировни олма демайдилар, бу ишга аралашмайдилар. Кимни колхозга олиш, кимни колхоздан чиқариш колхозчиларнинг ўз ихтиёрида. Бунинг ўз йўл-йўриғи бор. Уртоқ Самандаров ана шу йўл-йўриқни бузманглар дейдилар, холос.

Сидиқжон камоли суюнганидан нима дейишини билмай:

— Қуллуқ, Болтабой ака, қуллуқ,— деди, лекин нимага қуллуқ деяётганини ўзи билмас эди.

— Йўл-йўриғи шуки,— деди Болтабой,— правлениега ариза берасиз. Аризангизни правление кўради, кейин колхозчиларнинг ўртасига солади. Колхозчилар нима деса шу бўлади.

— Бу ерда мени ҳеч ким билмайди-ку? Бу ёғи нима бўлди?

— Мана ҳозир билдириб юрибсиз-ку. Ҳозирданоқ кўриб турибмиз: дангасалик, айёрликни билмайдиган йиғитга ўхшасиз.

— Бу одамларнинг ичида дангаса киши ўғрига ўхшаб қолмайдими, Болтабой ака! Мен у томонини айтаман... Қимлигимни ҳеч ким билмайди...

— Узингиз айтиб берасиз-да.

— Ўрмонжон акам яхши биладилар. Яна кимга айтсам бўлади?

— Ҳаммага айтасиз-да, мажлисга айтасиз.

— Уша мажлисга ўзим ҳам кираманми?

Болтабой унинг қўрқиб кетганини кўриб кулди.

— Бўлмаса-чи!

— Йўқ, ростини айтинг, Болтабой ака. Ҳазиллашманг...

— Ҳазили йўқ. Колхозчи қўл кўтаргандан кейин кимни олаётганини билиши керакми, йўқми? Мажлисда ўрнингиздан турасиз, аввал саволларга жавоб берасиз, кейин бир бошдан гапирасиз: кимсиз, қаерликсиз, нима иш қилгансиз...

Сидиқжон юзларча киши оғзига қараб турган мажлисни кўз олдига келтириб жуда катта ташвишга қолди-ю, дами ичига тушиб кетди. Болтабой бунини пайқамасди, то бостирмага келгунча ўз ўйи билан бўлиб, сўз қотмади. Бостирмада чироқ пастлатилган, теварак-атрофда ҳамма ётиш тараддудида, кимдир аллақачон хуррак отмоқда.

Сидиқжон шу кундан бошлаб, ҳар замон, мажлис эсига тушиб қолганда юраги «шув» этишини ва шундай кезларда ким кўз олдида бўлса «ўша мажлисда бу ҳам гапирармикин» деб ўйлашини эътиборга олмаганда, ҳар жиҳатдан хотиржам ва руҳи енгил бўлиб қолди. У энди, дастлабки кунлардаги сингари, бегонасирамас, гаплашгани ва ҳамтовоқ бўлгани одам танламас, истироҳат чоқларида рўпара келган тўпга қўшилиб хурсандчилик

қилар, аския ва афанди айтишар, ишга доир гапларга аралашиб, бировнинг фикрини қувватлар ёки рад қилар, ўз фикрини айтар эди.

Ғўза чопиғига кетган кишилар қайтиб келгандан кейин ҳамма участкада иш жуда қизиқ кетди. Ҳамма колхозчилар ғўза чопиғига кетган вақтни чиқариб олишга уриниб басма-басига ҳаракат қилди. Район газетаси ишнинг бориши ва айрим колхоз, бригада, ҳатто айрим одамларнинг қандай ишлаётгани тўғрисида тез-тез ёзиб турар эди. Область газетаси «Бешйиллик» колхозининг аъзоларидан Тўрақул Мамажонов деган ударникнинг суратини босиб чиқарди. Райондан тез-тез ҳар хил одамлар келиб турарди. Сидиқжоннинг назарида, бу иш учун фақат шу ердаги одамларгина эмас, бутун район халқи жон куйдираётган, қимирлаган ҳар бир жон унинг олға босиши учун нимадир қилаётгандай кўринар эди. Сидиқжон ишга шу қадар берилиб, шу қадар зўр бериб ишлар эдики, битта одамнинг қўлидан шунча иш келишига баъзан ўзи ҳайрон қолар эди.

Навбатдаги чопиқ маҳалигача колхозчиларнинг кўпчилиги мўлжалдан ортиқроқ иш қилиб қўйди. Тўғон участкасида ер иши асосан битди. Тўғонга керакли харсанг тошлар уйиб қўйилган, қизил темир дарвоза бутун лаш-лушлари билан ўт-ўланлар ичида ётар эди.

Навбатдаги чопиққа одам кетишидан уч кун бурун кечки пайт иккита ҳамшира келиб алланимага қарши ҳаммага укол қилди. Уколдан кейин Сидиқжон жуда ланж бўлиб, ишдан барвақт қайтди, кечки овқатни кўнгли тортмай зўрға еди-ю, ҳеч кимга ҳеч нарса демай ётди. Эртасига иситмаси жуда кўтарилиб кетди. Уколдан ҳеч ким ҳеч нарса бўлмагани ҳолда Сидиқжоннинг иситмаси бу қадар кўтарилганидан ташвиш тортган Болтабой доктор олиб келди. Умирида докторга кўринмаган Сидиқжон мўйсафид, жуда нуроний, вужуди ҳамма дардга шифодай кўринган докторнинг жуда ҳам ағдартўнтар қилиб кўришини, минг хил иллат топишини ва бир эмас, бир неча хил дори беришини кутган эди. Бироқ доктор уни қўл учидагина кўрди, дори бермади, тайинли бир гап ҳам айтмади. Докторнинг бу ҳаракатлари, айниқса дори бермагани Сидиқжонга «кўришнинг, дори беришнинг фойдаси йўқ бари бир ўлади» дегандай бўлиб кўринди. У кўзига малла жойнамоз билан олача тўн ёпилган тобут ва сочини юлиб фарёд чекаётган онаси кўриниб, йиғлаб юборди.

Кечқурун Болтабой уни аравада Капсанчиларга жўнатди.

Урмонжон уйда йўқ экан, хотини Тўпанисо Сидиқжоннинг аҳволини кўриб дарров каравотга ётқизди, чой дамлаб келди. Сидиқжон бир пиёла чойни худди угра ош ичгандай узун-узун ҳўплаб ичди-да, чой оғзига ёқ-маса ҳам, бир оз таъби очилгандай бўлди.

Ташқаридан кимдир «Урмонжон ака» деб чақирди, ҳаял ўтмай эшикдан илжайган калла намоён бўлди.

— Келинг, қори ака,— деди Тўпанисо ва ўрнидан турди.— Қани, бу ёққа.

Абдусамадқори йўғон гавдасига номуносиб тарзда мушукдай мулоғим қадам босиб стол ёнига келди, қўлидаги тугунчани столга қўйди-да, Сидиқжонга қараб кўзлари олайиб кетди.

— Ййе!— деди худди ҳозир унинг устига ўзини ташлагудай бўлиб.— Нима қилди? Урмонжон акаммилар?

— Йўқ, меҳмон,— деди Тўпанисо совуққина.

— Бундоқ денг-да. Қайфим учиб кетди-я!— деди қори ва ёқасини катта очиб кўкрагига уч марта туфлади.— Бугун кўрган эдим, ҳайрон бўлдим... Худо кўрсатмасин... Меҳмон дедингизми?

— Сидиқжон. Тоблари қочипти.

Қори дарров энгашиб Сидиқжоннинг юзига бир қаради-ю, худди унинг афти маъқул бўлмагандай, совуққина.

— Э, ошна, нима қилди?— деди ва ундан жавоб кутмасдан, Тўпанисога мурожаат қилди:— Анзират хола-нинг уйига шу киши борадими?

— Ҳа, шу киши.

Абдусамадқори курсига ўтираётиб, худди қизиқ бир нарса тўсатдан эсига тушгандай, пиқ этиб кулиб юборди.

— Урмонжон акам хўп аломатлар-да, жуда-жуда аломатлар,— деди, лекин унинг нимаси аломат эканлигини айтиш ўрнига Урмонжоннинг ишбилармон ва ғайратли экани, «Қўшчинор» колхозига унинг пойқадами ёққани, у келгандан бери Қапсанчилар қишлоғининг ҳатто оби ҳавоси ҳам ўзгаргани, правление шундай одамни ҳосилотликдан олиб чорвачилик фермасига қўйганлиги ва унинг ўрнига пахтани фақат китобда кўрган Иброҳимовни тайинлагани чакки бўлганлиги тўғрисида гапирди; сўнгра унга куч-қувват, ғайрат берган нарса унинг оилавий хушбахтлиги деган мазмунда гапириб, бу гапдан «Қўшчинор»ни «Қўшчинор» қилаётган Урмонжон

бўлса, Урмонжонни Урмонжон қилаётган унинг хотини деган хулоса чиқарди. Сўз Урмонжон ҳақида кетаётганда, бу гапларнинг ҳаммаси хушомад деб қовоғини солиб ўтирган Тўпанисо ўзи ҳақидаги мақтовга келганда оғзининг таноби қочиб:

— Мен нима қилибман?.. Менда нима гап?.. Ҳеч-да,— деди.

— Хотин, яхши хотин эркак кишининг бўйни,— деди қори бу гапларга зўр мароқ билан қулоқ солиб ётган Сидиқжонга юзланиб.— Яхшиликка бурадиган ҳам бўйин, ёмонликка бурадиган ҳам бўйин, шундоқ эмасми?

Сидиқжон ёмон хотиннинг жафосини торта-торта жонида жон қолмагандай, «Нимасини айтасиз» деган мазмунда бош қимирлатди.

— Қани ҳамма хотин ҳам сиздай бўлса!— деди қори Тўпанисога зўр ҳавас билан қараб.

Тўпанисо хижолат тортиб ерга қаради:

— Менга нима қипти?..

— Қандингизни уринг-да! Урмонжон акам чизган чизгингиздан чиқмайдиларми? Чиқмайдилар! Ё чиқадиларми?

Тўпанисо ёлғондан қовоғини солди.

— Нега? Ихтиёр ўзларида.

— Тўғри, ихтиёр ўзларида, лекин сизга маслаҳат соладилар, маслаҳатингизга юрадилар-да, яхши маслаҳат берсангиз юрмайдиларми? Йўлингизга юрганлари, чизган чизгингиздан чиқмаганлари шу-да!

— Яхши маслаҳатга ҳамма ҳам юради,— деди Тўпанисо.

— Тўғри, лекин яхши маслаҳат ҳаммадан чиқавермайди-да. Бизнинг хотинлардан ҳам чиқса-чи! Яхши маслаҳат эмас, бир оғиз бамаъни гап — анқога шафе!

Қори ўзининг хотинини ёмонлаб кетди: шолени сочмасдан туёлмайди, сув қайнатса ҳам тагига олдириб қўяди, боласининг бурни ҳаммавақт оқиб туради, насиҳат қилинса эснайди...

— Узига ҳам қийин, менга ҳам қийин! Қийин, жуда-жуда қийин!— деди қори,— сиздай синглимиз бўлса-ю, биз шунақа қийналиб юрсак...

Тўпанисо кулгидан лабини йиғиштиролмайд ерга қаради.

— Мен нима... мен нима қиламан...

— Шуни қолипга солиб бермасангиз бўлмайди, синглим. Бир сингиллик қилинг! Ҳа, айтгандай, келинингиз сизга ўрик бериб юборган эди.— Қори тугунчани очиб

ўриқдан иккитасини Сидиқжонга узатди.— Заб ўрик экан-да. Канал битиб, сув сероб бўлиб боғ-роғ қилганимизда албатта шунинг данагидан экамиз... Шундай қилинг, синглим, келинингизни рўёбга чиқаринг. Сизга, сиздай хотинга бу ҳеч гап эмас. Унинг сизга ҳеч оғирлиги тушмайди. Сиз билан бирга бўлса бас. Одамнинг одамга акси уради. Ҳамма гап мана шунда. Буни келинингизнинг ўзи ҳам билади. «Тўпанисо опам билан бирга бўлсам иш билар эдим, гап билар эдим, тушунган хотин бўлар эдим», дейди. Сиз билан бир бригадада бўлса бас. Мен шу тўғрида Бўтабой акамга гапирмоқчи эдим, менга «йўқ» десалар... йўқ демайдилар-ку! Мабодо йўқ десалар, сизнинг айтишингиз ноқулай бўлиб қолади деб индаганим йўқ. Буни сиз айтсангиз яхши бўларди. Шундоқ қилинг, секин айтинг...

Қорининг бу гапларидан кейин Тўпанисо бунақа ишларга ҳеч қачон аралашмаганини айтишга номус қилди-ю, «хўп» деди, лекин шу билан кўнглига жуда катта ғашлик тушди.

Қори гўё хўп деса-демаса шу ишни қилишдан кўнгли тўқ бўлгандай, унинг жавобини кутмасдан Сидиқжонга юзланди.

— Тобингиз қочгани ёмон бўлипти-ку, ошнам, Анзират холанинг уйига қачон борасиз? Борасизми?

Сидиқжон бошини яна ёстиққа қўйиб жавоб берди:

— Қишлоққа кетиб, тузалганимдан кейин қайтиб келмоқчиман.

Қори худди фавқулодда бир ҳикмат эшитгандай, оғзини ва кўзларини катта очиб Тўпанисога қаради. Тўпанисо Сидиқжоннинг сўзини эшитмаган ва ўз ўйи билан бўлиб бошқа ёққа қараб ўтирган эди, шундоқ бўлса ҳам қори «бу гапнинг фаҳмига етдингизми?» деган мазмунда унга бош ирғатиб қўйди. Сидиқжон бу гапнинг нимаси қорини бу қадар ҳайратга солганини билолмай қолди.

— Шундоқми?— деди қори яна шунақа зўр гап кутгандай катта ихлос билан унинг юзига тикилиб.— Қишлоқда кимингиз бор?

— Онам бор, укам бор.

Қори дарҳол маъюс қиёфага кирди.

— Уҳ-ўҳ-ўҳ! Ҳа она-я! Онайзор! Шўрлик она ҳозир қандай тушлар кўраётган экан! Уй-жойингиз борми?

Сидиқжон кўзига ёш келиб, зўрға жавоб берди:

— Бор...

— Ийе, онангиз бўлса, уй-жойингиз бўлса... давлат-

ку! Нима қиласиз мусофирчиликда? Ўзингизни мусофир қилиб, онангизни мусофирдай қилиб... Ҳозир ҳам унча билинмайди — янги келгансиз, ўзингиз якка, битта уйда турсангиз, бошингиз мана бунақа ёстиққа тегса... бир қултум сувга зор бўлиб «вой» деганингизда «қаеринг оғрийди?» дегудай киши бўлмасдан ётсангиз... Бундан ёмони борми! Анзират хола ҳам юраги торгина бир кампир, бўлар-бўлмасга хархаша қиладиган... уйи ҳам гўрга ўхшайди.

Шундан кейин қори мусофирчилик қандай ёмон эканлиги, бу тўғрида кимлар нималар дегани, ҳозирги замон одамларида гўё бир-бирига меҳр-муҳаббат қолмаганлиги, Анзират холанинг феъл-атвори ва ким билан уришгани-ю, унга нималар дегани, аллақердаги ғариб гўристонлик тўғриларида гапирди. Бу гапларнинг ҳаммасини Сидиқжонга жуда хайрихоҳ бўлиб, дам-бадам унинг пешонасини ушлаб кўриб, қўлини силаб гапирди. Сидиқжоннинг кўзига қабр сингари қоп-қоронғи ва тор уй, қайнаси сингари ўлгундай баджаҳл ва шанғи кампир, ўзининг бемор ётгани, ўлгани, фақат бўйра солинган ва усти очиқ тобутда тўрт киши кўтариб ғариб гўристонга олиб кетаётгани кўриниб кетди.

Сидиқжон шу ётганича уйқуга кетган экан, бир вақт кўзини очиб қараса тепасида Ўрмонжон турипти. У кўзларини катта очиб, Ўрмонжоннинг юзига тикилганича ўрнидан турмоқчи бўлган эди, Ўрмонжон елкасидан босди.

— Қимирлама, қимирлама! Хўш, нима қилди?— деди унинг ёнига ўтириб,— укол ёқмапти-да. Ҳеч нима қилмайди, бир сен эмас, яна етти киши шунақа ётипти... Жуда қўрқоқ экансан-ку!

— Қишлоққа борсам, бир-икки кун туриб, тузалганимдан кейин келсам деган эдим.

— Нега, бу ерда тузалиб бўлмас эканми? Фақат шунинг учун қишлоққа бормоқчимисан?

— Бошқа нима бўлар эди?

— Ростини айтавер, агар...

Сидиқжон туриб ёнбошлади.

— Сўранг, Ўрмонжон ака, ҳаммадан, ҳаммадан сўранг... Болтабой акамдан, Рўзиматдан, Зиёдахон опамдан сўранг... Бўтабой акамдан сўрасангиз ҳам бўлади.

— Биладан, биладан,— деди Ўрмонжон кулимсираб.— Дуруст, яхши ишлабсан, кўнглингда кетиш бўлса бунақа ишламас эдинг.

— Сиз менинг кўнглимни билмайсиз, Ўрмонжон ака,

— Кўнглингни билиб қолармиз. Қолхоз нима эканлигини сен ҳам билиб оларсан. Гап шу: ҳеч қаёққа бормайсан.

— Узоқ ётиб қолсам...

— Аввали шуки, эртага отдай бўлиб кетасан. Ундан кейин, узоқ ётиб қолсанг нима эмиш? Бировга оғирлигинг тушмайди. Қолхозчилик, битта одамнинг оғирлиги шунча одамга бир мисқолдан ҳам тушмайди.

Сидиқжон илжайди.

— Эртага ўрнимдан туриб кетадиганга ўхшайман, ҳозир ҳам анча енгил тортдим.

Ўрмонжон турди. Сидиқжон Анзират холанинг уйдан бошқа уй топилмасмикин деб сўрагани оғиз очди-ю, сўрамади. Ўрмонжон унинг бир нима демоқчи бўлганини пайқаб:

— Ҳа, нима демоқчисан?— деди.

— Анзират хола билан гаплашиб қўйганмисиз?

Ўрмонжон ялт этиб унга қаради.

— Отини ҳам билиб олибсан-ку. Гаплашганман, Анзират холанг мени ҳар кўрганида сени сўрайди. Хўп, ухла, эртага гаплашамиз.

Ўрмонжон чиқди. Кўчада от кишнади.

4

Анзират холанинг эри капсанчилардан бўлиб ер илоҳотида ер олди-ю, енгини шимаришга улгуролмай қазо қилди. Анзират хола ундан икки яшар ўғли Мадрайим, ўн беш яшар қизи Қимсаной билан қолди. Не-не умидлар билан олинган ер, болалар ёш ва Анзират холанинг ўзи дардчил бўлгани учун, экувсиз қолиб қўриққа қўшилиб кетди.

Мадрайимни сельсоветнинг ўша вақтдаги раиси районга олиб бориб исполкомга югурдак қилиб қўйди. Анзират хола унинг ҳар замон беш-тўрт танга пул юбориши ёки бирон нарса кўтариб келишидан ҳам кўра «худо ғазаб қилган шу Капсанчилар қишлоғидан» чиқиб кетганига, ўша ёқларда юрса пешонаси очилишига хурсанд эди.

Қимсаной бўйга етди. Анзират хола уни шу ердан чиққан одамларга бермай Чирикжийдага узатди — хотини ўлган, ўрта ёшлардаги ўзига тўқ бир кишига берди. Анзират хола шу ишни қилганида куёвнинг ўзига тўқлигидан ҳам кўра Қимсанойнинг «худо ғазаб қилган шу қишлоқдан» чиқиб кетса бахти очилишини, хотини

Ўлган ва ўрта ёшлик кишига тегса тили узун бўлишини кўзда тутган эди. Бироқ у одам, хотини бор экан, бир йил ўтар-ўтмас Қимсанойнинг устига кўчириб келди. Қимсаной кундош азобига бир йилча чидади-ю, охири бўлмади: қўлида ўғилчаси Ҳошимжон билан қайтиб келди. У бир ярим йилча ўтгандан кейин, шу ерлик Абдували деган бир кишига тегди. Бу одам ичкучу бўлди. Эр-хотин колхозга киришди. Анзират хола эндигина ёруғ кун кўришга умид боғлаганида дамба ва ундан кейин канал иши бошланди-ю, куёв эвази нақд бўлмаган оғир меҳнатга тоб беролмай, Қимсанойни олиб шаҳарга кетиб қолди. У Ҳошимжонни ҳам олиб кетиш тўғрисида оғиз очмагани учун бу ҳақда на Қимсаной бир нима дея олди, на Анзират хола. Ҳошимжон Анзират холанинг қўлида қолди.

Мадрайим ўша кунлари аскарликка кетди. Аниқ билган одамларнинг айтишига қараганда, Мадрайим аскарликка ўзи ариза берган ва ҳатто бунинг кетидан хийла овора бўлган экан.

Шундай қилиб, Анзират хола набираси Ҳошимжон ва кейинчалик Урмонжон келтириб қўйган Қанизак деган бир жувон билан бирга турар эди.

Унинг ҳовлиси одам бўйи келар-келмас гувалак девор билан ўралган, деворнинг баъзи жойлари ичкарига, баъзи жойлари ташқарига қийшайган бўлиб, ҳар ер-ҳар еридан қизил сопол парчалари, тош, яна алланима балолар кўриниб турар эди. Ҳовлининг тўридаги айвончанинг икки томонида биттадан уй бўлиб, Анзират хола бунинг бирини ўша жувонга берган, лекин жувон бу уйда эмас, Анзират холанинг ўзи билан турар эди. Сидиқжон мана шу уйда туриши керак эди. Уй, айниқса Анзират хола қори айтганича бўлиб чиқмади. У олтишларга бориб қолган, нимжон, юзи жуда буришган бўлса ҳам қизил, товуши майин ва ёқимли бир кампир эди. У Сидиқжонни ўз боласидай қарши олиб, ўзи турадиган уйга олиб кирди, дастурхон ёзиб, слдига нон, бир шокоса эзилганроқ ўрик, бир ликобчада шакар қўйди, чой қайнагунча Сидиқжоннинг нимадан касал бўлганини, кимлари борлигини сўради, чой маҳалида гоҳ кулиб, гоҳ йиғламсираб ўзи, болалари, невараси, Урмонжон тўғрисида гапирди.

— Дуруст, худо хайрини берсин,— деди Урмонжон тўғрисида,— биздан тез-тез хабар олиб туради, ҳар байрамда Ҳошимжонни бирон нарса билан йўқлайди. Умрини берсин. Ҳаммадан ҳам кўра мана бу Қанизакни об-

келиб қўйганига суюнаман. Бу бечоранинг ҳам ҳеч кими йўқ экан. Она-боладай бўлиб қолдик. Менга, айниқса Ҳошимжонга жуда меҳрибон, топганини шу ерга олиб келади. Мен ҳам, албатта, тек ўтирмай кучим етганча қимирлаб тураман. Қурт тутамиз. Бу йил колхозга тўққизта якандоз, ўн тўртта кўрпа қоплаб бердим. Ўтган йил бир юз ўн саккиз меҳнат куни ишладим. Қимирлаган қир ошар экан-да, шунча иш қўлимдан келар деб ҳеч ўйламаган эдим. Меҳнат кунига дон дуруст тушди-ку, пахтамыз оз-да, пул жуда кам тушди. Майли, мана бу канал битса, янги ер очилса пахта ҳам кўпаяди. Ушанда ҳамманинг егани олдида, емагани кетида бўлиб қолади. Ишқилиб, худо Ўрмонжоннинг умрини берсин. Ўзи унча гапдон ҳам эмас, мажлисларда кўп гапирмайди, кўп гапирган одамга «гапнинг пўскалласини айт» деб туради.

Анзират хола йиртиқ-ямоқ ва ҳар хил икир-чикир ишлар билан машғул бўлиб, кечгача Сидиқжоннинг олдидан жилмади. Сидиқжон бошда унинг хуш қабул қилганлигини Ўрмонжон кўп писанда қилиб тайинлаганидан деб ўйлаган эди, бироқ кампир у билан куни бўйи шу хилда гаплашиб ўтирди ва унга шундай меҳр-муҳаббат кўрсатдики, бошда ўшандай ўйга борганидан хижолат бўлиб қолди ва қачон бўлса ҳам бу кампирга сира эсдан чиқмайдиган бир яхшилик қилишни кўнглига тугиб қўйди.

Кечки пайт соя қайтганда Анзират хола унга дарчанинг олдидаги супага жой қилиб берди. Сидиқжон гарчи ҳануз оғзи бемаза ва боши оғирроқ бўлса ҳам, иситмаси тушганиданми ёки кампирнинг меҳрибончиликлариданми, кўнгли кўтарилиб таъби очилганиданми, жуда энгил тортди.

Кечқурун кўча эшиги тақиллади-ю, кампирнинг «вой ўргилай! Вой, гиргиттон» деган товуши эшитилди. Ҳаял ўтмай эшикдан Самандаров кирди. У бўйнига осилиб олган Ҳошимжоннинг оғирлигидан ўзини бир оз орқага ташлаб, кампирнинг тинмай ёғдираётган саволларига гоҳ бош ирғатиб ва гоҳ сўз билан жавоб бериб супага томон келар эди. Сидиқжон уни кўриб ҳаддан ташқари қўрқди ва ирғиб ўрнидан турди-ю, супадан тушишини ҳам, тушмаслигини ҳам билмай туриб қолди. Самандаров келиб болани супага чиқариб қўйди, сўрашгани Сидиқжонга қўл узатди, Сидиқжон ҳаюз эс-ҳушини ўнглаб ололмаганидан, унинг нима учун қўл узатганини дарҳол фаҳмлолмай ҳаяллаброқ қўл берди.

— Утиринг, ўтиринг,— деди Самандаров ва чўнтагидан иккита хўрозқанд чиқариб болага берди. Бола супадан сакраб тушиб, чопқиллаганича кўчага чиқиб кетди.

Сидиқжон Самандаровга бақрайиб қараб турар, афтидан, унинг бу ерга нима учун келганини юзидан билишга ҳаракат қилар эди. Кампир ҳануз гоҳ кулиб, гоҳ кўзига ёш олиб тинмай гапираётгани, дам-бадам савол бераётгани учун Самандаров унинг ҳолатини пайқамади.

— Ойма-ойига икки ой бўлди, болам,— деди кампир яна кўзига ёш олиб,— наинки икки ойда бир йўқласангиз... Менинг сизлардан бошқа кимим бор? Кимсаной у ёқда, куёв бўлмай ўлгур на ўлигини кўрсатади, на тиригини. Мана, дамба битди, канал битай деб қолди, энди қизгинамини олиб келса ўладими! Кўришипти, бозорда мурч, қалампир сотиб ўтирган эмиш. Ўл, бу кунингдан! Самандаров кулди.

— Ундоқ бўлса бу ерга қайси юзи билан келади?

— Ҳа, шуни айтаман-да, бу ерга қайси юзи билан келади? Ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир... Бошқаларнинг жони жон эмас эканми! Бу орада қизим шўрлик унинг касофатига қолди. Кимсаной бўлганда ҳозир бригада бўлар эди. Ғайратли, ориятли жувон эди. Мана, Қанизак звено бўлар эмиш, Кимсанойнинг Қанизакдан нимаси кам эди! Ҳа, айтгандай, ғалати туш... билмайман қаер экан... ёнимда ким ҳам бор экан... Ой иккита чиққан эмиш! Мен айтаман, вой худо... Шу ерда Мадрайим пайдо бўлипти... Ҳа, йўқ. Мадрайим ҳам шу ерда экан. Мадрайим: «Ана, кўрдингизми?» дейди. Билмайман кейин нима бўлди. Садақа бердим.

— Яхши, жуда яхши туш кўрибсиз,— деди Самандаров,— оининг биттаси ўғлингизу биттаси келин; ўғлингиз ўша ёқдан ойдайдир бир хотин олиб келади.

Кампир худди ҳозир ўғли келин билан қўл ушлашиб кириб келаётгандай, эшикка қаради.

— Вой оғзингизга ёғ, ўғлим! Келин кўрадиган куним ҳам бормикин!

— Келин қилгани бисотда ҳеч нарса борми?

— Қолхоздан нима тегса шуни сандиққа ташлаб қўяётибман. Бисот дейсиз, менинг бисотим сизлар-да, ўғлим! Менинг сизлардан кўрганимни, кўраётганимни ҳеч ким ўз фарзандидан ҳам кўрган эмас.

— Биздан хурсандмисиз, ахир? Нега бўлмаса биздан нолибсиз?

Кампир унинг саволига тушунмади шекилли, анграйиб туриб:

— Нима?— деди.

— Ўғлингизга нима деб хат ёздириб юбордингиз?

— Ҳеч нима... нима қилди?

— Ўғлингиз район ижроия комитетига, ўртоқ Мавлонбековга хат ёзипти, хатида: «Онам жуда абгор бўлиб, куни гадойчиликка қолган эмиш» депти. Бу қандоқ бўлди?

Кампир ўғлига дарҳақиқат шу мазмунда хат ёздириб юборган, лекин унинг бу тўғрида район ҳукуматларига хат ёзишини сира хаёлига келтирмаган эди, гангиб қолди.

— Вой ўлай, бу нима дегани?

Самандаров этигининг қўнжидан тунука қутича чиқариб махорка ўради.

— Билмайсизми? Нима дегани бўлар эди, совет ҳукумати райондан кўчиб кетганми дегани-да!

Кампир ўғлига ёзган хатидан бундай маъно чиқишини ҳеч ўйламаган экан.

— Мен ундоқ деганим йўқ...

— Қим айтди бўлмаса? Хат ёзиб берган киши ўзидан қўшиптими? Хатни кимга ёздирган эдингиз! Тайинлик одаммиди?

— Жон ўғлим, Мақсудали, у ёғини суриштирмай қўя қол. Менгина ўлай! Шундоқ деб хат қилсам Мадрайим келақолармикан дебман... Соғинганимдан...

— Шунга ишонсам бўладими?

— Ниятимга етмайин... у бўйнинг узилмагур ҳам дарров сизларга хат ёзақолмаса нима бўлар экан!

— Ҳа, кимга ёзсин бўлмаса, Охунбобоевга ёки Калининга ёзса бўлармиди? Ўша мирзангизга яна битта хат ёздириб бор гапни айтинг. Нега ўшандоқ хат ёздирганингизни ўғлингиз билсин. Бола бечорани ташвишга қўйганингизни қаранг! Ўйламабсиз-да!..

Шом вақтида малларанг кенг кўйлак кийган ва гуллик сариқ дурра боғлаган ўрта бўйли, озғингина, йигирма-йигирма бир ёшлардаги бир жувон келди. Жувон эшикдан кириши билан буларни кўриб бир тўхтади-ю, дуррасини қайта боғлаб, тўғри супа томонга келди, Самандаров билан қўл бериб сўрашди, Сидиқжон билан қўл бермасдан, лекин кўпдан таниш одамдек кўришди, ҳол-аҳвол сўради, сўнгра, бирдан лаби пирпираб, хўнграб юборди-да, дуррасининг учи билан юзини бекитиб тескари ўгирилди.

— Э-э-э, хўш, Қанизакхон, нима, нима бўлди, ким уришди?— деди Самандаров.

Қанизак икки-уч ҳиқиллаб:

— Бўтабой акам масалангни мажлисга соламан дедилар,— деди.

— Қанақа масала экан?

Қанизак енги билан бурнининг икки ёнини тез-тез артар экан, Самандаровга кўз қири билан қаради.

— Сиз айтгандирсиз-да... Ўзингиз айтгансиз!

Унинг ўтириши, қараши, ўпкалаб гапириши, бутун ҳаракати Сидиқжонга жуда чиройли кўринди. «Йиғлаши ҳам чиройлик-а кулиши қанақа бўлса экан» деб кўнглидан ўтказиб қўйди.

— Нима гап ўзи?— деди Самандаров,— аввал нима эканини билай, айтган бўлсам айтдим дейман.

— Айтмаган бўлсангиз... айтинг, мажлисга солмасинлар... майли, меҳнат кунимдан қирқсинлар... Бўлган иш шуки, ўша куни тушлик маҳалида Холмурод аканинг звеносида учта кетмон йўқолди. Бу кетмонлар жўхори-поя ичидан топилди, дарров топилди, ҳеч ким ишдан қолгани йўқ. Шунинг бизнинг звенодагилардан биронтаси қилганлиги аниқ эди. Ҳеч ким бўйнига олмади. Қарасам, бутун эвено қора бўладиган, мен бўйнимга ола қолдим. Олмай ҳам ўлай...

Самандаров ўйлаб туриб:

— Ўша звено билан мусобақа қилганмидиларинг?— деб сўради.

Қанизак, афтидан, шунини айтмоқчи эмас эди шекилли, ноилж:

— Ҳа...— деди.

Самандаров заҳарханда қилди.

— Кетмон яшириб ўтирасизларми, кечаси чиқиб ғўзасини юлсаларинг бўлмасмиди?

Қанизак яна йиғламсиради.

— Вой, мени нега қўшасиз! Айтдим-ку...

— Хайр, ана сизлар мусобақада ютиб чиқдиларинг, бу ютишдан нима фойда? Қолхозга нима фойда? Бунақа ишни бир-биридан харидорини қизғанадиган, бирининг дўкони бирпас ёпилса бошқаси кўпроқ фойда кўрадиган, шунинг учун бир-бирини ғажиб ташлашга тайёр турган дўкандорлар қилса бўлади! Бу қанақа мусобақа бўлди? Мусобақанинг маъносини биласанми ўзинг?

Қанизак, кампир келтирган чироқни олиб ўртага қўяётиб, Урмонжондан эшитган гапини қайтарди:

— Биламан, мусобақадош икки кишидан бирининг

ютуғи иккинчисининг рашкини эмас, ҳавасини, ғайратини келтириши керак,— деди.

— Бу гапни яхши ёд олибсану маъносига тушунмабсан-да. Шу қилган ишларинг мусобақадош звенонинг ҳавасини, ғайратини келтирар эмишми?

— Вой, тағин мени қўшасиз-а...

Канизак куйиб-пишиб яна тушунтирмоқчи бўлган эди, Самандаров сўзини бўлди:

— Хўп, агар кетмон эмас, пул йўқолганда бўйнингга олармидинг?

— Йўқ, албатта...

— Ҳа, баракалла! Уялар эдинг-я? Бунга нега уялмадинг? Чунки «ҳа, нима қипти, кетмон яширган бечора звенога яхшилик қилмоқчи бўлиб, звено ютиб чиқсин деб шу ишни қилган-да», деб ўйлагансан. Эҳтимол, бу ишни бўйнингга олганингда тантилик қилдим деб звено олдида қанча керилган бўлсанг! Агар звено ҳам шуни тантилик деб билган бўлса кетмон яширган кишигина эмас, бутун звено социалистик мусобақанинг маъносини билмас экан... Қачон бўлган иш бу?

Канизак эшитилар-эшитилмас жавоб берди:

— Анча бўлди...

— Бўтабой энди эшитиптими?

— Йўқ, ўшанда эшитганлар.

Самандаров бир қоши паст ва бир қоши баланд бўлиб, ўчиб қолган махоркасини чироқдан тутатиб олди. Сидиқжоннинг гумонича, у ҳозир Канизакка қаттиқроқ ботадиган бирон гап айтиши керак эди. Бироқ унинг чехрасидаги бу тундлик дарров йўқолди. У Канизакка очиқ чехра, ҳатто хиёл табассум билан қараб:

— Қўрқма, шу чоққача мажлисга қўймаган одам энди қўймайди,— деди.

Канизак билолмай қолди: бу Самандаровнинг тасалли берганими, Бўтабойни қоралаганими? Канизак унинг яна бир нима дейишини ва шундан кейин маълум бўлишини кутди. Самандаров боядан бери Канизакнинг кетида қўлини орқасига қилиб тикка турган болага қаради.

— Хўш, Ҳошимжон, худди сурат олдираётган кишига ўхшаб турибсан? Бери кел.

Ҳошимжон, худди тийғаниб йиқиладигандай, бир қўли билан Канизакнинг елкасини ушлаганича икки қадам олдинга босди-ю, латтага ўралган бир нимани унинг қўлига берди ва дарҳол Канизакнинг орқасига бекинди. Самандаров латтани олиб икки дона гайка, бир дона

тишлик мис парракни кўрди ва бола бу нарсаларни нима учун берганини англай олмай:

— Уҳў, буларни қаёқдан топдинг? Буни нима қилсак бўлади?— деди.

Ҳошимжон дарров ўрнидан туриб Қанизакнинг қулоғига пичирлади. Қанизак оғзини ва кўзларини катта очиб унга қулоқ солди-ю, бирдан пиқирлаб кулиб:

— Трактор ясаганингизда ишлатар эмишсиз,— деди.

Самандаров завқ қилиб кулди ва болани қўлидан тортиб олиб бағрига босди.

— Баракалла, баракалла!— деди.

Сидиқжон куни бўйи бу болага бирон оғиз гапирмаганидан, уни ҳатто пайқамаганидан хижолат тортиб ҳозир сўзга аралашини лозим топди.

— Бу киши трактор ясашни биладиларми-а, Ҳошимжон?— деди болага яқин энгашиб.

Бола, Самандаровнинг тракторсоз уста эканига жуда амин бўлса керак, қаттиқ бош иргатди.

Шундан кейин сўз трактор, канал, янги очиладиган ерлар, пахта тўғрисида кетди. Анзират хола келиб яна қизи, куёви тўғрисида гапирди. Мадрайимга юборган хати ҳақида гапириб яна ўзининг ёмон қариганидан, анчайин нарсаларга фаҳми етмайдиган бўлиб қолганидан нолиди. Шундай қилиб Самандаров Қанизакнинг қилмиши тўғрисида бошқа гап очмади.

Қанизак дастурхон ёзиб овқат келтирди. У бир коса ошни Самандаровнинг олдига қўяр экан:

— Айб қилмайсиз-да, Мақсудали ака, холам сўк оши қилиптилар,— деди.

Самандаров сопи узун, оғир ёғоч қошиқ билан ошни шопирар экан, жилмайиб:

— Майли, ҳозирча айби йўқ. Айб қиладиган вақт ҳам келади. Лекин,— деди Самандаров қошиқни салмоқлаб,— ҳали ҳам мана бунақа қошиқ тутиш айб. Бунга йўқчиликни, камбағалчиликни ваз қилиб бўлмайди.

Самандаров ошни тез ичди ва бошқалар ҳам ичиб бўлгандан кейин кетгани қўзғалди.

У кетгандан кейин, худди бутун ҳовлини тўлдириб хандон-хушон суҳбат қилиб ўтирган бир талай меҳмон бирдан чиқиб кетгандай, ҳовли ҳувиллаб қолди. Анзират хола ўша хатни нима учун юборганлиги, юбориб чакки қилганлиги, бунга Мақсудали ҳар қанча хафа бўлса ва уришса ҳам арзиши, лекин у бечора уришмагани тўғрисида ўздан-ўзи жовраб қоронғида ивирсиб юрар эди.

Сидиқжон эртасига қушдай бўлиб турди.

У тўғон бошига боришини эртага қўйиб, кунни шу ерда ўтказди, лекин кунни бўйи тинмади: айвончани, ҳар иккала уйни, ҳовлини тозалади, тўлиб қолган кир ўрани кўмиб ташлаб бошқа ўра қазиди, кўча эшигининг турмини тузатди, Ҳошимжонга камон, қамишдан бир талай ўқ ясаб берди. Кечки пайт кўчага чиқмоқчи бўлган эди, Анзират хола, унинг пули йўқлигини билгандай, соч олдиргани пул берди. Сидиқжон ҳам худди бирон жойдан улгуржи пул кутиб тургану, шу пул келиши биланоқ унинг пулини бир неча ҳисса кўпайтириб берадиган ва буни кампир ҳам яхши биладигандай, ҳеч тортинмасдан олиб чўнтагига солди.

Кечқурун Канизак эшикдан кириши билан: «Сидиқжон ака, бизнинг звенода ишлар эмишсиз», деди. Сидиқжон, буни ўзи билгандай, бу звено қаерда ва нима иш қилишини ҳам сўрамасдан эртасига азонда Канизак билан бирга ишга борди.

Звено пахтакор бригадалар звеноларидан бўлиб унинг бошлиғи олтмишларга бориб қолган, савод чиқариш борасида Бўтабойнинг қалтис тадбирига қарши исён кўтарган чоллардан бири, унинг олдидан ёғоч от миниб ўтган ўша Зокир ота эди. Зокир ота Сидиқжонни бир оз ғўза чоптириб кўрди-ю, чопиққа ниҳоятда чечан эканини кўриб «отанга раҳмат» деди, сўнгра ёзиб олмаса бу йигит қочиб кетадигандай, узоқ овора бўлиб унинг отини дафтарчасига ёзиб қўйди.

Сидиқжон ишга Зокир ота ўйлагандан ҳам чечанроқ, ғайратлироқ чиқиб сал кунда бутун звенонинг диққатини ўзига тортди.

У кунни бўйи ва ҳатто дам олиш чоғларида ҳам тинмаслигига қарамай, улоқчи отдай ҳамиша ўйноқлаб турар, бутун звенони гуллатиб ашула айтар, одамларга тегиншар, кулар, кулдирар эди. У нимага бунчалик хушвақт ва нимадан бу қадар хушбахт эканлиги тўғрисида ўйламас, мабодо ўйлагудай бўлса ҳам кўз олдига Самандаров, Ўрмонжон, Зиёдахон, Болтабой, Тўпанисо, Анзират хола ва бошқалар, шулар билан бир қаторда Канизак ҳам келар эди. Бу одамларнинг бири меҳр-оқибат кўрсатган, бири мартабаси улуг бўлишига қарамай, бир улфатдай гаплашган ва энг яқин дўстдай

гамхўрлик қилган, бири шу ерда юриб пешонаси очиллиб кетишига ишонч туғдирган, бири ҳақоратга қарши интиқом қўлини кўтармай ҳамширалик қўлини чўзган, бири оналик меҳр-муҳаббати билан бошини силаган... Қанизак нима қилган? Сидиқжон ўзига бундоқ савол бермас ва бундоқ савол хаёлига ҳам келмас эди.

Бу кунларда Сидиқжон нақадар хурсанд бўлса, Қанизак шу қадар хафа ва унинг хафалигига «районда колхозни уриб чиққан газета» сабаб эди. Район газетасида район партия комитетининг колхозларда оммавий-сиёсий ишларни кучайтириш тўғрисида чиқарган қарори эълон қилинган бўлиб, шу муносабат билан бош мақола ҳам босилган. Бош мақолада бу иш яхши йўлга қўйилган «Зарбдор», «Қизил омов» сингари илғор колхозларнинг иш тажрибалари умумлаштирилган, «Нек қадам» колхозида йўл қўйилган хатолар ва бошқа бирмунча колхозлардаги камчиликларнинг сабаблари очиб ташланган, булардан хулоса чиқарилиб оммавий-сиёсий ишни ривожлантириш йўллари кўрсатилган эди. Бош мақолада бирмунча колхозлар қатори «Қўшчинор» колхозининг ишидаги камчиликлар ҳам кўрсатилган бўлиб, бу колхозларда партия ташкилотлари етарли равишда ишламасликлари натижасида социалистик мусобақа ва ударниклик қондалари бузилаётганлиги, баъзи звенолар социалистик мусобақа ўрнига рақобат қилишиб, бир-бирларининг ишларига халал бераётганликлари алоҳида қайд қилинган. Қанизак бунга ўз звеносида бўлиб ўтган кетмон воқеаси кўзда тутилиб айтилган гап деб ўйлади. У минут сайин юрагини кемириб кетаётган бу дардни ҳеч кимга айтолмас, лекин айтиб, ҳасрат қилиб, ўзини қарғаб, йиғлаб юрагини бўшатгиси, бирон оғиз бўлса ҳам тасалли берадиган гап эшитгиси келар эди.

Сидиқжон унинг сўлиброқ юрганини пайқади-ю, пайт топиб сабабини сўради. Қанизак райкомнинг қарори колхоз активлари мажлисида муҳокама қилинишини эшитиб юраги сиқилиб турган эди, Сидиқжонни қаттиқ жеркиб ташлади. Шундай қаттиқ жеркидики, Сидиқжон нима гап бўлганини билмай гаранг бўлиб қолди. Қанизак бунга кўриб ўз қилмишидан қаттиқ хижолат бўлди ва узр айтмоқчи бўлиб оғиз ростлаган эди, кўзи жиққа ёшга тўлди-ю, узр у ёқда қолиб ҳасратга тушиб кетди.

— Боринг, Ўрмонжон акамга ростини айтинг,— деди Сидиқжон,— шундай бўлган эди, билмабман денг. Кунда-кунда ўлгандан бир кунда ўлган яхшироқ. Лекин

Ўрмонжон акам уришмайдилар, мана кўрасиз, уришмайдилар.

Сидиқжон бу гапларни бир нав маслаҳат тарзида эмас, куйиб-пишиб гапирди ва Қанизак кўнмагунча қўймади. Дарҳақиқат, Қанизак Ўрмонжоннинг олдига юраги пўкиллаб борди-ю, гул-гул очилиб қайтди. Райкомнинг ўша қарор чиқарилган мажлисида Ўрмонжоннинг ўзи ҳам қатнашган, кетмон яшириш ҳодисаси бошқа бир колхознинг бир звеносида ҳам бўлган экан. Ўрмонжон Қанизакнинг сўзини эшитиб хўп кулипти, сўнгра, бу қарорнинг маъносини, активлар иштироки билан бўладиган очиқ партия мажлисининг вазифасини тушунтириб берипти.

Шундан кейин Қанизак Сидиқжонни ўзига жуда яқин кўриб, ҳатто унга бир қадар суяниб қолди. Бу Қанизакнинг унга қиладиган ҳар бир муомаласидан очиқ-ойдин кўриниб турса ҳам, Абдусамадқорини эътиборга олмаганда, бунга ҳеч ким аҳамият бермас эди. Дарҳақиқат, Сидиқжон ҳаммавақт ва ҳар қандай шароитда ҳам унга ҳаддан ташқари, ҳатто баъзан хотин кишига малол келадиган даражада оқ кўнгиллик билан муомала қилар, лекин бундай муомала қилганда бир марта хотин кишига ола қараб оғзи куйганлиги кўнглининг кўчасидан ҳам ўтмас эди. У, афтидан, ғаразли муомаланинг ҳар қандай лаззатли натижасидан ҳам кўра содда, қувноқ, ширин сўз, ёш, чиройли бир жувоннинг шу хилдаги яқинлигини, ўрни келганда қиладиган бирон меҳрибончилигини афзалроқ кўрар эди.

Шундай қилиб Сидиқжон, худди зўр бахтга эришган ёки ўшандай бахтнинг бўсағасида тургандай, терисига снғмай, қулоғига ҳар бир товуш ёқимли эшитилиб, кўзига бутун олам ўн саккиз яшар қишлоқ қизининг юзидай кўриниб, эски ҳаётини эслагуси ҳам келмай юрар эди.

Мана шу кунларнинг бири, иш жуда қизғин бораётган бир вақтда звенога Ўрмонжон келди. У ерни айлашиб ғўзаларни кўрди, қурт еган битта барғни узиб Зокир отага кўрсатди, кейин чопилган ғўзаларни кўздан кечирди-ю, қорининг қўлидан кетмонни олди, сопини тутга уриб синдириб ташлади-да, индамай нариги звенога ўтиб кетди. Нима ҳодиса рўй бергани Зокир ота бориб кетмонни қўлига олганда маълум бўлди: кетмон кичкина, пойтешадаккина келар эди. Зокир ота гоҳ кетмонга, гоҳ қорига қараб нима дейишини билмай туриб-туриб бирдан соқоли силкиниб, «ҳез, ҳезалак!» деди-да,

кетмонни унинг оёғи остига кўтариб урди. Кимдир «пиқ» этиб кулди.

Анзират хола, унинг уйи, мусофирчилик тўғрисида гапириб таъбини хира қилгани ва кейинчалик бу гапларнинг ҳаммаси ёлгон чиққанидан бери Сидиқжон қорини хушламас, унинг ҳар бир ҳаракати, бастига номуносиб ингичка товуши, мушукка ўхшаб юмшоқ қадам босиши, ҳаммавақт сохта табассум қилиб туриши, гапирганда одамнинг юзига эмас, кўкрагига ёки қорнига қараб гапириши, ҳатто ош ичганда косанинг устига энгашиб, ҳали қошиқ яқин келмасдан оғзини катта очиши ҳам гашига тегар эди.

Шу кун кечқурун даладан қайтишда қори Сидиқжонга ҳамроҳ бўлиб қолди. Хийла ергача жим боришди. Ниҳоят, қори:

— Урмонжон акамнинг жаҳллари хўп тез-да,— деди ва товуш чиқармай қорини силжитиб кулди,— раиснинг ўнг қўли бўлгандан кейин шу билиниб турмаса бўладими... Айниқса хотин важига келганда, ҳай-ҳай, худо ўз паноҳида сақласин! Битта-яримта одам хотинига, ё бўлмаса ўйнашига кўз олайтирса борми, ҳай-ҳай... ўзини тополмаса, эшагининг қорнига пичоқ уради!

Сидиқжон кулди.

— Урмонжон акамнинг ўйнаши борми?

— Энди, ука, иссиқ жон... бир томони ферма мудирини... унинг ўрнида сиз бўлсангиз-у, кўз олдингизда боши очиқ бир жувон қилпиллаб юрса.. Э, содда экансиз, ука!

Сидиқжон тўғон йўлида Зиёдахонга тегишгани ёдига тушиб, нима дейишини билмади. Қори қийқириб унинг елкасига осилди.

— Содда экансиз, ука! Бундоқ иш сизу бизга ҳаром, буларга ҳалол!.. Майли, ош бўлсин... лекин яхши одам, худога қараб айтганда баҳоси йўқ одам! Баҳрободдаги уй-жойини, қавм-қариндошини, ёр-дўстини ташлаб келиб биз билан жафо чекиб ўтириптимиз, баракалла! Шундоқ бўлгандан кейин майли, хурсандчилигини қилсин. У-бу дейдиган одамнинг оғзига уриш керак. Ким нима деса мен ҳаммавақт оғзига ураман.

— Бирон гап борми ўзи? Ким экан у боши очиқ жувон?

Қори кафтини оғзига қўйиб, худди ағдарилган шишадай, кул-куллаб кулди.

— Гап ўлсин!.. Қўя беринг...

Қори бирдан ўзига жиддий тус бериб бошқа мавзуга ўтди. Бақақуруллоққа келинганда тўсатдан бурилиб, Қўшчинорга қараб кетди.

Сидиқжон йўл бўйи ўйлаб кетди. «Урмонжон наҳот шундоқ бўлса... У хотин, у «боши очиқ» жувон ким бўлса экан?» Шу савол бошига келганда кўзига тўсатдан Қанизак кўриниб, Сидиқжоннинг юраги ўйнаб кетди: «Борди-ю, шу бўлса-чи?»

Сидиқжон кейинчалик ҳарчанд уринса ҳам бу тўғрида қоридан бошқа гап ололмади. Қори бу мавзуда гаплашишни ҳам хоҳламас эди. Қанизак билан бир ҳовлида туриш кундан-кун Сидиқжоннинг кўнглига ғашлик сола бошлади.

Чопиқ тугай деб қолган кунлар эди. Сидиқжон Анзират холанинг уйида турмасликка қарор бериб, бошқа жой сўрагани бир куни кечқурун Бўтабойнинг уйига борди.

Сидиқжон келганида кўча эшиги олдида турган бир хотин четланиб унга йўл берди. Ҳовлида яна икки хотин бор эди: бири — ўрта ёшлардаги чўтир хотин — тикка туриб Бўтабойга бир нима деяётган экан, Сидиқжонни кўриб гапдан тўхтади, иккинчиси ёшгина жувон, ундан берида чўнқайиб ўтирар эди.

— Хўп, хўп, — деди Бўтабой Сидиқжонга айвондаги сўридан жой кўрсатиб, — хўп, қани ўтиринглар бўлмаса... Яна ким бор? Чақиринг.

Эшикдаги хотин ҳам кириб ёш жувоннинг ёнига чўнқайди. Бу йигирма икки ёшларда бўлиб, бир кўзи ғилай эди.

— Хўп, қани, қулоғим сизларда, — деди Бўтабой.

Хотинлар бир-бирларига қарашди. Ҳануз тикка турган чўтир хотин шошиб ҳалигиларнинг қаторига бориб ўтирди. Ҳеч ким гап бошламади.

— Хўш, гапиринглар, — деди Бўтабой.

Шу чоқ Урмонжон келиб қолди.

— Гапирсак шуки, — деди чўтир хотин Урмонжонга кўз қирини ташлаб, — аввал боши эчки тўғрисида... Ориф ҳозир чорвага яхши қарайди. Урмонжон акам шуни ҳам ишга солдилар, одам қилдилар. Урмонжон акам ферма бўлганларидан бери молларнинг рангрўйи кириб қолди. Маърашга дармони етмаган бузоқлар ҳозир одамга тутқич бермайди... Лекин эчкиларга ҳамма ҳайрон: нега Орифнинг эчкиси бир туққанда иккита туғар экан-у, колхознинг эчкилари нуқул биттадан туғар экан! Орифнинг эчкиси иккита туққани ёлгон! Битта туққан! Қолган биттаси колхозники!

Урмонжон ҳайрон бўлди: бу ҳақда бир марта гап бўлган, текширилган, бу даъво пуч чиққан эди-ку, нега

бу ҳақда яна гап қўзғалипти-ю, бир эмас, бирданига уч киши даъвогар бўлиб келипти.

— Бу бир марта текширилган эди-ку, яна текширилсинми?— деди Бўтабой.

— Яна текширилсин!— деди чўтир хотин. Иккала жувон индамади. Урмонжон, буларнинг индамаганига ҳайрон бўлиб сўради:

— Текширилсинми? Сизлар ҳам шу эчки тўғрисида келганмисизлар?

Чўтир хотин улардан бурун жавоб берди:

— Ҳа, ҳаммамиз ҳам аввал боши эчки тўғрисида, ундан кейин Қанизак, Қанизакхон тўғрларида келганмиз,— деди «хон» деганда бошини иргитиб.

Сидиқжон ялт этиб бу хотинга, сўнгра Урмонжонга, ундан кейин иккала жувонга қаради. Иккала жувон, фақат шундан гап очилишини кутиб турган экан шекилли, бир-бирига навбат бермай бидирлаб кетди:

— Қанизак звено бўлар эмиш...

— Бошқа одам қуриб қолиптими?!

— Узи нотайин бир келгинди бўлса...

— Қийшангламай ўлсин!..

— Шошманглар, шошманглар!— деди Бўтабой қўлини кўтариб.— Аввал эчкини бир ёқлик қилайлик. Бошқатдан текширилсинми?

— Текширилсин!— деди чўтир хотин.

Иккала жувон яна бараварига жавраб кетди:

— Текширилсин!

— Эчки ҳам текширилсин, Қанизак ҳам текширилсин.

— Аввал боши Қанизак текширилсин! Худо кўтарсин...

— Текширилиб, ундан кейин звено қилинсин!

Бўтабой гап асосан Қанизак устида эканини фаҳмлаб:

— Хўп, эчки масаласи яна текширилади, гумонларинг бўлса айтасизлар,— деди,— хўш, энди Қанизак тўғрисида нима дейсизлар. Қанизак звено бошлиғи бўлар эмиш деб сизларга ким айтди? Лекин навбат билан битта-битта гапиринглар.

— Биламиз,— деди учала хотин бараварига.— У звеноликка ярамайди. У нимага звено бўлар экан! Вой!..

— Аввали шуки,— деди Бўтабой,— уни звено бошлиғи қилиш тўғрисида ҳеч қанақа гап бўлгани йўқ. Лекин звено бошлиғи бўлса эплайди, арзийди! Мана, Сидиқжон айтсин. Зокир отадан сўранглар... Анзират хола билан қурт тутиб ҳар қутидан неча килограммдан пилла

берди. Шу колхознинг нафими? Шунча қуртга баргни бошида ташиди! Бирон марта мендан от ёки эшак сўрагани йўқ. Шу ҳам колхознинг нафими? Шунчалиги билан яна дала ишида биринчи! Узи йигначидаккина бўлса ҳам қўтасга ўхшаган баъзи одамлардан иккитасининг ишини қилади. Пахтаинг тилини билиб олди. У ҳозир Зокир отанинг ўнг қўли! Колхозимиздаги ҳамма аёллар ҳам шунақа бўлганда, эҳе...

Ҳамма жим қолди. Анчадан кейин ғилай жувон ерга қараб мулойимлик билан сўз бошлади:

— Бу гапларингиз тўғри, Бўтабой ака, Қанизакнинг кўп ишларига одамнинг ҳаваси келади. Утган йили даромад олишда кўп эркаклар ундан уялиб қолганлиги ҳам рост. Ҳамманинг ҳаваси келди, лекин ёш, шўх! Анчагина шўх... ёш!

— Тўғри, ёш, шўх, бунинг устига боши очиқ,— деди Ўрмонжон,— лекин бузуқ эмас. Бунинг ўзларинг ҳам биласизлар. Қим бузуқ деса бекор айтипти. Ота-онаси болалигида ўлиб кетган экан, асли шу ерлик экан. Наманганда ўсипти. Наманганда нима қилганини, қандай кунлар кўрганини билмайман, суриштириб кўрган эмасман. Ҳар қалай ёмон йўлга кириб кетган бўлса, бу ерга келмас эди, келганда ҳам меҳнатга, бу хилда меҳнат қилишга бўйни ёр бермас эди. Ота-онасининг арвоҳини паноҳ тортиб шу ерга келипти. Ҳаммамизни ота-она, ака-ука, опа-сингил ўрнида кўриб шу ерда қолипти... Нима қилиш керак? Нотайинсан, кеча бузуқ эдинг ёки эртага бузилиб кетасан деб звеноликка йўл бермаслик, иложи бўлса колхоздан ҳайдаш керакми? Қўчада битта занглаган миҳ тушиб ётган бўлса-ку, керак бўлади деб, дарров оламиз, занглаган бўлса ҳам чўнтагимизга соламиз, нега бутун бошли одамни кўчага чиқариб ташлаймиз? Наҳотки бутун бошли одамнинг қадри қиммати битта занглаган миҳча бўлмаса!

— Биз Қанизак колхоздан ҳайдалсин деяётганимиз йўқ,— деди ғилай жувон хийла бўшашиб,— айб ўзида, бизга ҳеч қўшилмайди, нуқул водокачкадаги рус хотинлар билан гаплашади. Биз қаёқдан билайлик...

— Нега сизларга қўшилмайди? Нега тил билмаса ҳам рус хотинларга қўшилади? Одам ҳам, ғўзага ўхшаб, офтобга интилади, лекин унинг офтоби — одамдан кўрадиган меҳр-оқибати. Одам одамдан баҳра олади. Қанизак, тил билмаса ҳам, рус хотинларга интилса бундан маълум бўладики, ўшалардан меҳр-оқибат кўрар экан, баҳра олар экан.

Бирдан Бўтабойнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Бунақа ифво гапларни сизларга қайси унсур айтди!.. Ким айтди? Эчкини баҳона қилиб бир ҳалол аёлни қоралагани келдиларингми? Ҳаммангни мажлисга соламан, «Ёш, шўх» эмиш! Қани энди ҳамманг шунақа ёш, шунақа шўх бўлсанг! Боринглар, Урмонжон акам айтган гапларнинг мағзини чақиб, хўп ўйлаб кўринглар. Одамнинг қадрига етиш керак, одамни қадрлаш керак! Уртоқ Ленин айтган бу гапни!

Аёллар жуда ноқулай аҳволда ва жуда ҳам қаттиқ хижолатда қолишди. Урмонжон буни билиб гапни чалғитди.

— Хўп, энди асосий масалага келайлик, эчки масаласини яна текшираамиз.

Булар кетгани кўзғалганда Сидиқжон ҳам ўрнидан турди.

— Хўш, сен нега турдинг?— деди Бўтабой. Сидиқжон тўхтаб, аёлларга йўл берди. Аёллар чиқиб кетишди.— Бирон иш билан келганмидинг?

— Урмонжон ака, бу хотин тўғрисида бунақа гаплар бўлса менинг ўша ерда туришим қандоқ бўлар экан? Мен-ку, қўл узатмайман, лекин... иложи бўлса менга бошқа жой топиб берсангиз.

Урмонжон кулди.

— Ҳа, қўрқиб кетдингми? Ҳалол бўлсанг хавотир қилма.

Сидиқжон Абдусамадқоридан эшитган гапини айтгани журъат қилолмади.

— Ҳар қалай яхши эмас...

— Нимаси яхши эмас,— деди Бўтабой бўғилиб,— чумчуқ пир этса, юрагинг шир этади... Қўй, бу гапни! Болтабой билан Рўзимат сени соғинишипти, каналга боргин.

— Бораман,— деди Сидиқжон,— ўзим ҳам шуни айтмоқчи эдим.

Сидиқжон чиқиб кетди.

Шу-шу бўлди-ю, Сидиқжон Қанизакдан ўзини мумкин қадар олиб қочишга, ишдан ва ишга у билан бирга кетмасликка, гаплашмасликка, гаплашганда ҳам қовоғини очмасликка ҳаракат қилди.

МТС ёзи билан ҳар хил бостирмалар, бинолар солди. Шу бинокорликларда ва МТСнинг ўзида ишлагани ҳар

ёқдан турли-туман одамлар келди. Бу одамларнинг кўпчилиги то ишга кириб уй-жой топгунича Қурбон отанинг қизил чойхонасида турар, ундан кейин ҳам эрталабу кечқурун топган-тутганини кўтариб чой ичгани шу ерга келар эди. Бу йил ёз қизил чойхона умуман гавжум бўлди.

Қурбон отанинг қўли-қўлига тегмас эди. У ёрдамчи сўраб икки марта директорга ариза берди. Директор бақувват, абжир бир йигитни ёрдамчи қилиб берган эди, бу йигит бир ой ишлар-ишламас тракторчиликка ўқигани кетиб қолди. Шундай қилиб, Қурбон ота онасининг қабрини зиёрат қилгани Капсанчилар қишлоғига май байрамида келганича бошқа келолмаган эди. Бу йил куз яхши келиб чойхона октябрнинг охирида ётди. Катталарнинг буйруғига кўра, чойхона октябрь байрамигача янги солинган қишки бинога кўчиб кириши ва байрамга очилиши керак эди. Бироқ янги қишки бинонинг ички пардоз-андозлари битмади. Чойхона байрамдан кейин очиладиган бўлиб қолди. Қурбон ота мана шу пайдан фойдаланиб онасининг қабрини зиёрат қилиб келадиган бўлди.

Қурбон ота Капсанчиларга жўнагани тайёрлик кўраётганида Гиёсиддин махсум келиб қолди. У отага қарашган бўлди, сўнгра, Капсанчилар қишлоғини мақтаб, кўпдан бери ўша ерга бориш орзусида юрганлигини айтди.

Гиёсиддин махсум шу Бешсерка қишлоғининг руҳонийларидан бўлиб, бундан икки-уч йил бурун Садалик мачитда сўфилик қилар эди. Намозхон йилдан-йилга камайиб, мачит ўз-ўзидан ёпилиб қолгандан кейин махсум ўликлар «хизматига» ўтди ва баъзан битта-яримтага ром очиш билан тириклар «хизматини» ҳам қилиб юрар эди. Қурбон ота у билан ўтган йили танишган. Махсум Қурбон отанинг бедом-дарак йўқолган жиняни тўғрисида ўзининг тахминларини, ўша урушда ўлган ёки жонини олиб қочган одамлар ҳақида билган ва эшитганларини айтиб берди, кейинчалик, Қурбон отанинг илтимосига кўра, у ёқ-бу ёққа дарак ҳам солди. Мана шундан кейин икки орада муносабат пайдо бўлиб, махсум самоварга баъзан келиб турадиган бўлиб қолди. Қурбон ота унинг суҳбатини хушламаса ҳам одамнинг юзи иссиқ — ҳамсафар бўлиш тўғрисидаги сазасини ўлдиролмади.

Иккови кечки пайт йўлга чиқди. Улар қош қорайганда Капсанчиларга етиб келишди. Махсум, ўзи айтишича, эски қадрдон ошнаси Абдусамадқориникига қўнди, Қур-

бон отанинг мўлжали эса кечани Урмонжонникида ўтказиб, эртаси кечга қолмай қайтиш эди.

Қурбон ота кечки пайт қайтмоқчи бўлганда Урмонжон: «Эрта байрамни шу ерда ўтказинг, эртага каналимиз очилади, тўғон бошида катта сайил бўлади, томоша қилиб кетасиз», деди ва қари-қартангларни олиб кетадиган машинага солиб юборишни ваъда қилди. Бу таклиф Қурбон отага маъқул тушди, бундан ташқари Сидиқжонни кўриши лозим бўлгани учун бу кеча ҳам қолишга қарор берди. Сидиқжон тўғон бошига кетган экан.

Каналнинг очилиш маросими байрам куни соат тўртга белгиланган эди.

Эртасига қиём вақтигача жимжит бўлган Қўғазор қиёмдан кейин жонлана бошлади. Кўчаларда, майдонларда, тепаликларда одамлар пайдо бўлди. Ёш-яланг елиб-югурар, ҳайқирар, болалар у ёқдан-бу ёққа чопар, шовқин солар ва лунжларини шишириб қамиш сурнай чалишар, бир тўп қариялар майдоннинг кираверишида офтобшувоқда ўтиришиб, афтидан, автомобиль кутишар эди. Ҳадемай экинзор ва тўқайларни оралаб ўтган сўқмоқ ва арава йўлларида қатнов бошланди. Қурбон ота ўша қариялар тўпига томон тушиб бораётганда Бақақуруллоқ томондан каттақон оқ эшак миниб келаётган Урмонжон кўринди. Уни қариялар ўраб олишди. Қурбон ота етиб келганда Урмонжон қарияларга йўл ёмон бўлгани учун автомобиль бу ерга келолмаганини, буларни кўприк бошида кутиб турганини, у ергача олиб бориш учун ҳозир арава келишини айтди. Шу ерда турган махсум унинг сўзига чандон қулоқ солмай, эшакнинг бўйнидан ушлаб силтаб, найдай диккайиб турган узун қулогини негадир қайириб кўрди-да, «Азизларнинг хизматини қилган жонивор» деб сағрисига шаппалаб қўйди. Қурбон ота шундан билдики, эшак махсумга жуда-жуда ёқди, шу эшакни миниб боришга кўнгли суст кетди. Урмонжон ҳам унинг эшакда боргиси келаётганини билиб нўхтани қўлига тутқазди. Махсум эшакни дўнгликнинг олдига етаклаб келди-да, бир ирғиб мишиб, Қурбон отани имлади. Қурбон ота кулиб унинг орқасига мингашди. Жўнашди.

Эшак устида икки киши борлигини писанд қилмай, гоҳ йўрғалар, гоҳ йўртар, махсум узун оёқларини саланглатиб, қоматини тик тутиб борар эди. Қурбон ота бу жойлар тўғрисида билган, эшитган ва кўрганларини сўзлаб берди: водокачкалардан бирининг ва водокачка-

лар конторасининг харобасини, князнинг қизларини кет-
қурунлари отлиқ саёҳат қилдирган жойларини; коляска
тиқилиб ўзи майиб бўлган чуқурликни, князь ўзининг
қизлари ва ўн саккиз ити билан ёзлаб кетадиган боғини
ва Абдуваққос эшоннинг боғини кўрсатди. Бу боғлар
Қўшчинорнинг чиқаверишида эди. Эшон боғининг йўл
томонини хийлагина катта ғиштин иморатнинг харобаси
энлаб ётипти. Харобанинг атрофини, устини янтоқ, қу-
роқ, шўра, ажриқ, какра босиб кетган, унинг ўнг томо-
нидаги каттакон ҳовузнинг ичини ва бўйларини қуриб
қолган супурги, сассиққапа, тўзғонмия қоплаган. Бу
харобани кўриб Қурбон отанинг кўз олдига Фармонқул
ва ўшанга ўхшаган дунёга надомат билан келиб, заҳмат
чекиб, ҳасрат билан ўтган кишилар келди, бу хароба
назарига ўшандай кишиларни қон-қора қақшатган аж-
даҳонинг емирилган уясидай кўринди.

Кўприкнинг нариги ёғидаги чорраҳада турган юккаш
машинанинг атрофини ёш-қари, эркак-аёл юз чоқли ки-
ши ўраб олган. Ғовур. Хотинлардан кимдир шоферга
«жон ука, мен машинага ҳеч тушган эмасман, ҳеч бўл-
маса Қақиргача олиб бор» деб ялинар, йўғон бир товуш
қарияларга жой бермай ўтириб олган Абдуҳолиқ деган
бир кишини сўкар эди. Шофер машинага чиқмоқчи бў-
либ тармашган эркак-аёллардан сочи, соқоли оқарган-
ларнинггина қўлидан тортиб машинага чиқарар, бошқа-
ларнинг эса дўпписини, рўмолини бошидан олиб узоққа
улоқтириб ташлар эди. Машина ҳадемай тўлди, гулдура-
ди, қарс-қурс қилди-ю, орқасидан одамларга кўк тутун
пуфлаб жўнади. Унинг ён ва орқа бортларига осилган
ёш-яланг бири ўзини ташлаб, бири йиқилиб қолди, бит-
та-иккитасини машинада ўтирганлар тортиб олишди.
Қолган халойиқ автомобиль тўзитиб кетган чанг йўлдан
ҳайқириб, бир-бирини чақириб пиёда йўлга тушди. Қў-
риқни оралаб ўтган иланг-биланг йўлдан ғизиллаб,
кетида чанг қолдириб бораётган автомобиль ҳадемай
уфқда кўздан ғойиб бўлди.

Машинага сиғмай қолган чоллар унинг қайтиб кели-
шини кутиб йўл бўйига, кампирлар эса нарироқдаги
тупроқ тепанинг устига чиқиб ўтиришди. Махсум эшак-
ни кўприкнинг панжарасига боғлаб олдига ўт юлиб
солди ва ўша ерда, афтидан, таниш чиқиб қолган бир
одам билан гаплаша кетди. Қурбон ота чолларнинг ол-
дига келиб бир чеккада ўтирди. Чоллар машина тўғон
бошига неча пиёла чой ичилгунча бориб келиши, бир
кўтаришда неча туя юк кўтара олиши, унинг чироғи ба-

дандроқ жойга ўрнатилса неча маҳаллани ёритиши ҳақда сўзлашар, мунозара қилишар эди.

Бу орада йўловчилар тобора кўпайди. Оқтовуқ томондан келган бир гуруҳ ўсмирлар, йигитлар ҳайқириб-қичқириб, бир-бирини қувалашиб, ўйнашиб ўтиб кетди. Буларнинг кетидан ҳўкиз қўшилган аравада бир талай болалар қий-чув қилиб ўтди. Ундан кейин бир трактор тариллаганича иккита бричкани тортиб ўтди. Ҳар иккала бричкада ҳам тўла хотин-халаж, ҳамма чапак чалиб ашула айтар, олдинги бричкада ўрта ёшлардаги семиз бир хотин ўтирган ерида ўйинга тушар эди. У кампирларнинг рўпарасига келганда чўккалаб, икки қўлини биқинига қўйиб муқом қилди, чолларнинг рўпарасига келганида эса қўлларини «соябон» қилиб, қошини «ажувоз-ажувоз» қилди. Қийқирди кулги кўтарилди. Чоллардан кимдир «дўст, кам бўлма!» деб қичқирди. Қапсанчилар томондан бир арава қиз-жувон чилдирма чалиб ёр-ёр айтиб ўтишди. Булар ва булардан кейин от, эшак, ҳўкиз қўшилган араваларда, пиёда ўтиб кетган ва ўтиб бораётган сон-саноксиз ёш-қари эркак-аёлларни кўриб Қурбон ота бедом-дарак йўқолиб кетган жиянини эсладди: «Ўшанда неча яшар эди. Боши омон бўлса ҳозир йигирма бир-йигирма иккига кирди. Қаерда экан? Нима қилиб юрипти экан? Дурустроқ одамга тушдимми ё етимлик, ғариблик бахтини қора қилдими? Агар онасига тортган бўлса, ўшандай қирқ йигитга бош бўладиган аёл чиққан бўлса бу замонда элликбошисиз, князсиз замонда қандоқ бўлди экан? Бу замонда унинг онаси қандоқ бўлар эди экан? Фармонқул-чи...» Қурбон отанинг кўзига Фармонқул кўриниб кетди. У ҳали Қўғазорда арава кутмай пиёда йўлга чиққан қариялар орасидан чиқиб йўлнинг четидан илжайиб келаётгандай бўлди. Унинг бошида ўша, гули кўринмай кетган қора дўппи, устида ўша яктак, оёқ яланг... Қурбон ота, худди Фармонқул ростдан ҳам шу қариялар орасидан чиқиб қолиши мумкин бўлгандай, бўйнини чўзиб қаради. Бу чоқ махсум унинг қулоғи остида пишиллаб, хириллаб: «Ё алҳазар! Ё девона Баҳоваддин! Ё Ғавсулаъзам! Ҳали аравада ўйнаб ўтган аёлни кўрдингизми?» деди. Қурбон ота шундай дарғазаб бўлдики, ўзини тутолмай: «Қўйинг, тақсир! Қўйинг, ўйнасин, кулсин!» деб ўрнидан туриб кетди.

Қўғазордан пиёда йўлга чиққан қариялардан кейин арава кутганлар ҳам етиб келишди. Бир оздан кейин автомобиль ғувиллаганича қайтиб келди ва аста бурилди-

да, гийт этиб тўхтади. Унинг кетидан эргашган чанг буралиб елиб юқорига кўтарилди. Уни кутиб турганлар, ўтиб бораётган йўловчилар чангда энтикиб, бир-бирини итариб яна автомобилга ёпирилди. Яна шовқин-сурон кўтарилди, шоферга ялиниш-ёлвориш бошланди. Махсум бировнинг елкасини ушлаб, бировнинг оёғини босиб олдинга ўтди ва қулайроқ жойга ўрнашиб олганидан кейин ўтирган ерида бор товуши билан Қурбон отани чақирди. Ёши хийлагина ўтиб қолган бир кампир ўздан ҳам қариоқ чолига «Юрганда мендан беҳабар қолманг» деб қайта-қайта тайинлар эди. Автомобиль кўзғалганда бир ғовур кўтарилди-ю, кейин жимлик чўкди. Машина гоҳ тезлаб ва гоҳ секинлаб, чайқалиб гижирлаб, кўтариб-кўтариб ташлаб, мўр-малаҳдай ўрмалаб кетаётган пиёда йўловчиларни ва ўнг-сўлга бурилиб шофернинг ғашига тегаётган араваларни пўшт-пўштлаб гудок бериб борар, йўлнинг икки четига тизилган йўловчилар уни қийқириб кузатишар, болалар чангда кўзга гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай унинг кетидан югуришар эди.

Ирғайзорлар, қўриқлар орқада қолиб бепоен яйловга чиқилгач, олдинда тикка туриб кетаётганлардан бири узоқ уфқни кўрсатиб: «Ху ана тўғонбоши», деди. Уфқда бир неча жойдан оқиш тутун кўтарилиб кўм-кўк осмонга аста-секин тарқалмоқда эди. Яна бир оз юрилгандан кейин узоқда, сап-сариқ адир этагида оппоқ бўлиб узала тушиб ётган дарё, сўнгра, сарғимтир кулранг саҳро юзини ва ундаги паст-баланд дўнгликлар устини тутиб кетган одамлар, онда-сонда ўргимчакдай ўрмалаб юрган аравалар кўринди.

Машина сайргоҳга кириб борди ва дудулаганича одамларни, отлари чиқарилиб қўйилган қатор-қатор араваларни оралаб дарё томонга йўналди. Аравалардаги четанлардан, ялпиз, мия, похоллар орасидан кечки қовун, гарвуз, хазанаклар кўриниб турар, қопларда, катта-кичик халталарда, сават ва кажаваларда ўрик, жийда, майиз, беҳи, узум, ёнғоқ, тутмайиз, нок, олма, қовунқоқи, баргак, бодом ва бошқа нозу неъматлар очилиб-сочилиб ётибди. Ғовурда автомобилнинг гудоги аранг эшитилар эди. Қаердадир чилдирма гижбангламоқда, бир томонда майда ва шўх, иккинчи томонда кишининг қалбини тирнайдиған катта ашулалар бўлмоқда. Аллақаерда кимдир баланд овоз билан гапирмоқда, одамлар гур-гур кулмоқда. Ора-сира «Кеп қолинг! Емаган армонда, еган дармонда», «Отанга раҳмат!», алла-

пиманинг «Сараси бу!» деган товушлар эшитилар эди. Машина дарёдан анча беридаги паст-баланд тепаликлар олдида тўхтади. Бу тепаликларнинг устига, ёнбағрига солинган кигиз, шолча, бўйра ва бошқа палосларда одамлар тиқилишиб ўтирар, абжир йигитлар югуриб-елиб чой, даста-даста нон, патнисларда мева-чева, бошқа нарсалар ташир эди.

Қарияларни икки жувон ва бир норғул йигит кутиб олишди. Кампирларни ёнбағирда ғуж бўлиб ўтирган аёллар тўпига, чолларни юқорига бошлаб чиқишди. Юқорида ўн-ўн беш чоқли мўйсафид бу ердан яққол кўриниб турган сайргоҳни томоша қилиб чақчақлашиб ўтирар эди. Махсум бир чеккадаги бўш жойга чўкка тушиб, Қурбон отанинг этагидан тортди. Шу чоқ ёнбағирдан кимнингдир баланд қувноқ товуши эшитилди:

— Ассалому алайкум, Қурбон ота! Салом, отахон!

Қурбон ота бурилиб қараб ёнбағирдан кийикдай сакраб чиқиб келаётган Сидиқжон ва унинг кетидан кулиб қараб турган Урмонжонни кўрди. Урмонжон Қурбон отага қараб бир нима деб ишора қилди, афтидан, «унинг суюнганини қаранг» дедию, тушиб кетди. Сидиқжон дарҳақиқат, худди отаси тирилиб келгандай, ғоят хурсанд бўлиб қучоғини ёзиб келар эди. У кела солиб Қурбон отани даст кўтарди, икки айлантириб ерга қўйди, ҳолаҳвол сўради, яна қучоқлади.

— Баракалла, ўғлим, баракалла,— деди Қурбон ота кулиб,— Урмонжон ҳар борганда сўрайман... Юрипти, вақти чоғ дейди... Кеча йўқлаган эдим, бу ёқда экансиз. Хўп ўйнаб-кулиб юрибсизми?

— Шукр, отахон, шукр...

Боя қарияларни кутиб олган норғул йигит чой, бир патнисда нон, қовунқоқи, бир қийиқчада ошқовоқ сомса келтириб қўйди.

Сидиқжон мана шу канал ишида биринчи кун ва ундан кейин қандоқ ишлаганини, кимлардан қандоқ меҳру оқибат кўрганини, «райкомимиз ўртоқ Аҳмедов» қандоқ одам эканини сўзлаб берди. Қурбон ота ёш боладай қувончдан энтикиб гапираётган Сидиқжоннинг сўзларига жуда хурсанд бўлиб қулоқ солар эди.

— Айтмадимми,— деди Қурбон ота кулиб,— оппоқ соқолим билан ёлғон гапираманми! Урмонжон ўшанда бизнинг колхозда иш кўпу ош оз, ҳали-бери янги этик ийёлмайсан деганда бу гаплардан чўчиманг демадимми! Бу замонда меҳнат қиладиган киши хор бўлмайди, албатта, лекин ҳар гнёҳнинг ўзи севган тупроғи бор.

— Буниси тўғри, отахон, лекин Урмонжон акам у гапларни мени синаб кўриш учун айтмаган эканлар. Ростдан ҳам иш кўп экан.

— Дамлаб қўйилган ош ҳеч қаерда ҳам йўқ. Сабр қилсанг ғўрадан ҳалво битар...

— Биладан, мен нолийганим йўқ, отахон, нолимайман. Бу ерда ҳеч ким ҳам нолимайди. Нолийдиганлар нолимасдан бурунроқ колхозни ташлаб жўнаб қолган экан.

— Қаттиқчиликнинг қирқи кетиб бири қолгандир энди?

— Ҳа, отахон, қирқи кетиб бири қолган, лекин биракайи қолган. Йиғим-теримни олганимиздан кейин баҳоргача икки юз йигирма гектар янги ер очишимиз керак.

— Қанча?— деди Қурбон ота ҳайрон бўлиб.

— Икки юз йигирма гектар.

— Икки юз йигирма танобдир?

— Йўқ, отахон, гектар. Бу ерларнинг кўпи тўқай. Қиши билан арракашлик қилиб, тўнка кавлайдиган бўлиб турибмиз.

— Бу бир гапдир? Шунча ер, яна бунинг кўпи тўқай бўлса... Йўғ-е, маҳовотдир... Бўладиган иш эмас. Айниқса тўқайни бузиб ер қилиш...

— Йўқ, отахон, яқинда райкомимиз ўртоқ Аҳмедов ўша очиладиган қўриқларни, бузиладиган тўқайларни айланиб кўриб, план қилиб районда мажлисга солиптилар. У киши план қилган иш бўлмай қолмайди. Бўлмайдиган ишни мажлисга сўлмайдилар. Лекин қийинчилик тортамыз, бусиз бўлмайди. Урмонжон акам шундоқ дейдилар.

Сидиқжон бутун саҳрончи тутиб кетган, тепаликларда, канал ва дарё бўйларида, қизил темир дарвозаси офтобда чўғдай ёлқинланиб турган тўғон бошида юрган одамларга қараб жим қолди. Тўғон бошидаги тепаликдан бирдан дўм-дўм этган товуш эшитилди-ю, тўрт карнайнинг оғзи барабар осмонга кўтарилди. Тўрт карнайчи гавдаларини орқага ташлаб, қоринларини чиқариб бараварига чалишди. Тўрт карнайнинг «ваҳа, ваҳа, ваҳу-ваҳа» деган товуши бошқа ҳамма товушларни босиб, қулоқларни қоматга келтира бошлади. Бунинг орасидан узилиб-узилиб эшитилаётган сурнай товуши эчкининг маърашига ўхшар эди. Қурбон ота ҳамон жияни, Фармонқул тўғрисида ўйлаб сукутга кетди.

Бир чойнак чой кўтариб Ўрмонжон келди. Унинг келганини на Сидиқжон пайқади ва на Қурбон ота.

— Ҳа, нимага қараб қолдинг?— деди Ўрмонжон Сидиқжоннинг ёнига ўтириб,— отани зериктириб қўйибсан-ку.

Сидиқжон ўрнидан туриб уни тўрга таклиф қилди.

— Зерикканлари йўқ, Ўрмонжон ака, гаплашиб ўтирибмиз. Отамга қишда қиладиган ишимизни айтиб бердим.

— Шу аниқ гапми, ўғлим?— деди Қурбон ота,— икки юз йигирма гектар, яна бунинг кўпи тўқай бўлса... Жуда қийин бўлар?

— Ҳа, секинроқ айтасизми,— деди Ўрмонжон ва Сидиқжонга имо қилиб кўз қисди.— Бу йил қиш колхоз яна эланадиган бўлиб турипти. Шу элакдан Сидиқжоннингиз тушиб кетмаса деб қўрқаман.

— Энди катта бўлиб қолганмиз, Ўрмонжон ака,— деди Сидиқжон керилиб.— Элагингиз йиртилиб кетса ҳам тушиб кетмаймиз. Дамба вақтида кетиб қолганлар ҳам атрофимизда айланиб, ҳид олиб юрган эмиш-ку.

— Ким экан?— деди Ўрмонжон қизиқиб.

— Рўзиматнинг тоғаси.

— Хўш?

— Келиб Рўзиматникида уч кун турипти. Нуқул колхозни суриштирар эмиш. Рўзимат боплапти...

Ўрмонжон пастга қараб, йигитлар даврасида тарвуз еб ўтирган Рўзиматни чақирди. Рўзимат югуриб чиқди.

— Лаббай, Ўрмонжон ака,— деди ва Қурбон ота билан икки букилиб сўрашди.— Айёмлари муборак!

Қурбон ота қаттиқ хижолат тортди: бу каналнинг очилиши булар учун ҳақиқатан катта байрам эди-ку, нечук бу байрам билан на Ўрмонжонни қутлади-ю, на Сидиқжонни?

— Ўтир,— деди Ўрмонжон.— Тоғанг келиб кетиптими?

— Ҳа...

— Нима дейди?

— Э, Ўрмонжон ака, нима дер эди. Нуқул колхозни суриштиради: нима бўлди, қанақа... Каналнинг дарагини эшитипти. Буғдойкорликлар энди пахтага айлангирилса керак дейди. Жуда ғашим келиб кетди.

— Нима иш қилар экан?

— Сўрамадим.

— Нима дединг?

— Нима дер эдим... Э, тоға пахта қаёқда, заб кетиб олган экансиз-да, мана энди биз кетолмай ўтирибмиз дедим... Афтимга қараб бақрайиб турипти... Канал қазиган эдик, сув чиқмади, энди дарёга тўғон солмоқчи бўлиб турибмиз. Дарёга оқиб ўлсам мендан рози бўлинг, дедим.

— Чакки қилибсан, бор гапни айтиб, қолинг дейиш керак эди.

Рўзиматнинг ранги ўзгарди, кўзларида ҳамиша ўйнаб турадиган табассум ифодаси тўсатдан йўқолди. Сидиқжон уни ҳеч қачон бундай қиёфада кўрмаган, шундай қиёфага киришини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Рўзимат икки-уч оғиз рослаганидан кейин ниҳоят, жуда ўзгарган бир товуш билан:

— Нега, нега қолинг дер эканман?— деди.

— Йиқитган полвон йиқилганни кўтариб қўяди,— деди Урмонжон Қурбон отага кўз қисиб.

— Менинг тоғам бўлгани учун, менинг кўнглим учун шундай деяётисизми? У ҳали тоғам экан-ку, отам тирилик келмайдими! Мен қаҳратон қишда оёғимга пўстак боғлаб, атала ичиб тупроқ орқалаганман. Шундай вақтда колхозни ташлаб кетса у кўтарадиган тупроқ ҳам менинг елкамга тушишини билмасмиди? Билар эди! Номардлик қилди, Урмонжон ака, ҳажикизлик қилди! Полвон йиқилганни кўтариб қўяди дейсиз, у мен билан бел ушлашиб йиқилгани йўқ.

Урмонжон унинг сўзларига қўшилмаганини, фақат ранжитмаслик учунгина унга қарши бирон нарса демаяни кўриниб турар эди.

— Билмаган-да, ўғлим тушунмаган,— деди Қурбон ота,— бу ишларнинг охири бахайр бўлишига кўзи етмаган.

— Нимани билмапти, нимани тушунмапти? Сидиқжон акам келганларида ҳам биз ҳалво еб, пашшамизни қўриб ўтирмаган эдик. Бу киши нега дарров била қолди, бу киши нега дарров тушуна қолди?

Самоварчи дастурхон ёзиб, каттақон сопол товоқда ош келтириб қўйди. Рўзимат ирғиб туриб сопол обдастандан ҳамманинг қўлига сув қўйди.

Овқатдан кейин Урмонжон устма-уст икки пиёла чой ичди-ю, Сидиқжонга меҳмонларни томоша қилдиришни тайинлаб, тушиб кетди.

Махсум ошни кўп еб қўйиб, «лохас бўлиб кетаётибман» деб томошага бормади.

Сидиқжонлар пастга тушиб сал юрар-юрмас халойиқ

гувиллаб тўғон бошига томон оқа бошлади. Ҳадемай бутун тепаликлар, ораликлар бўшади. Орқаларига от боғланган қатор-қатор аравалар, катта-кичик буталар, пайҳон бўлган янтоқлар, қораварақалар очилиб қолди. Минглаб халойиқ тўрт карнай бараварига ваҳа-ҳалаб турган тўғон бошига интилар, тиқилишар, итар-итар, сур-сур билан каналнинг оқимига томон силжиб борар эди. Рўзимат йўқолиб қолди. Қурбон отани авайлаб Сидиқжон олға интилмади, шунинг учун иккови орқада қолиб кетди. Булар турган жойдан тўғоннинг қизил дарвозаси устида турган бир гуруҳ одамни тусмол билангина таниш мумкин эди. Сидиқжон буларнинг ичида ўзининг йўғон гавдаси, новча бўйи билан таниқли бўлган ижроня комитетнинг раиси Мавлонбековни таниди. У дарвозанинг ўнг томонига тикка ўрнатилган узун ёғочнинг одам бўйи келадиган ерида пирпираб турган қизил байроқнинг ёнида каналнинг оқимига қараб турар эди. Карнай товуши тинди. Шу билан бирга бутун халойиқ ҳам жим бўлди. Қаердадир от кишнади. Дашт шабадаси дам-бадам пуфлаб қулоқларда гувиллар эди.

Мавлонбеков тўғоннинг ўртасига келиб бир лаҳза қотиб турди-да, бошини хиёл силкиди, шунинг кетидан «ўртоқлар!» деган товуш зўрға етиб келди. Раис ўн минутча нутқ сўзлади. Бир неча марта қаттиқ қарсақ, ҳайқириқ кўтарилди. Раис қаттиқ олқиш ва ура садолари остида салгина энгашиб, олдидан ўтган қизил лентани кесиб юборди. Лентанинг бир учи юқорига кўтарилди, пирпиради, икки-уч айланди-да, кўздан ғойиб бўлди. Бу онда бояги ёғочдан байроқ шувиллаганича юқорига кўтарилди-да, ёғочнинг учига етгач яна ҳам кенгроқ ёзилиб қаттиқ пирпиради. Яна ҳам кучлироқ олқиш ва ура садолари янгради. Шу пайт тўғоннинг устига колхозчилардан бир неча киши югуриб чиқди. Булардан бири бошқалардан эпчиллик қилиб бир сакрашда тўғоннинг парраги олдига келди-да, унинг қабзасидан ушлаб шитоб билан бурай кетди. Сидиқжон уни таниб қичқириб юборди.

— Ие, Рўзимат-ку! Оббо хумпар-ей, маза қилди!

Рўзимат дарвозани катта очиб, дарҳақиқат маза қилгандай, қўлини орқасига қилиб керилиб турар эди.

Раис қўлини баланд кўтарди. Бир лаҳза чўккан жимликда унинг товуши эшитилди:

— Оналар, оталар, опа-сингиллар, акалар-укалар, ҳорманглар! Ҳорманглар энди!

Унга бир неча минг товуш бараварига жавоб қайтарди.

— Бор бўлинг! Саломат бўлинг!

— Раҳбарларимизга минг раҳмат!

Талай вақтгача бутун саҳро гуриллаб турди.

Бирмунча вақтдан кейин тўғоннинг тепаси бўшаб қолди. Унинг икки томонида тўрттадан саккизта чилдирма «така-тум-так, така-тум-так» деб бараварига мақом бошлади. Икки томондан учтадан олтига оқ кийинган қиз чилдирма мақомига оёқ уриб, кифт қоқиб чиқди. Шу билан область ва район театрларининг бирлашган кучи томонидан бериладиган концерт бошланиб кетди. Буларга колхозчи ҳаваскор ашулачилар, ўйинчилар, қизиқчилар, ниҳоят тарафма-тараф аскиячилар қўшилиб концерт қоронғи тушгунча давом этди.

Қоронғи тушгандан кейин олти жойга кунжара ёқилди. Ёшу қари, эркак-аёл аралаш-қуралаш бўлиб олти даврага бўлинди. Бир ярим одам бўйи келадиган сепояларга ўрнатилиб ёқилган кунжараларнинг сарғимтир-қизғиш алангаси шабадада бир томонга салгина қийшайиб гуркирар, буларнинг ёруғи бир-бирига қўшилиб, ҳаммаёқ ёриган эди.

Ўрмонжон Қурбон ота билан Сидиқжонни созандалар ялла қилаётган давранан топди. Иккови олдинги қаторда ўтирар, Сидиқжон дам-бадам тиззасига уриб «дўст!» ёки «кам бўлма!» деб қўяр эди. Ўрмонжон бориб Қурбон отанинг ёнига чўкка тушди. Қурбон ота ёш боладай талпинар, ўзи кўрган томошаларни негадир Ўрмонжон кўрмаган гумон қилиб, нуқул унга таърифлар, қайта-қайта мақтар эди.

Созандалар бир тўхтаб уфор чалишди. Давранинг бир чаккасидан беқасам тўн кийиб устидан кўк қарға шохи белбоғ боғлаган, чувтнусха дўпписини чаккасига қўйиб узун ва йўғон кокилларининг бирини олдига, иккинчисини орқасига ташлаган бир жувон чиқиб қулочини ёзди-да, гавдасини бир оз олдинга ташлаб, соз мақомига бошини хиёл-хиёл чайқаб, давра бўйлаб йўрғалай кетди. Жувон даврани уч айланганидан кейин ўзи сингари кийинган бир йигитни тортди. Йигит новча, соқоли елпиғичга ўхшаган бир кишини тортди. Бу одам аввал уятчан қизларга тақлидан ноз қилиб, кейин ҳалиги беқасам тўн кийган жувонга тақлидан ўйинга тушиб ҳаммани кулдирди, сўнгра Мавлонбековнинг олдига бориб муқом қилиб туриб олди. Қийқириқ бўлиб кетди. Раис дарров ўрнидан турди, бир қўлини орқасига қўйиб, иккинчи қўлини боши узра камалак қилиб икки-уч елка қоқди-да, шундай йўғон гавдали бўлишига қарамасдан,

беданадай йўргалади. Аста-секин бошланган чапак тобора авж олиб соз овозини босиб кетди. Раис шавқ-завқ билан ўйнаб даврани бир неча марта кезиб чиққач, пилдираб бир айланди-ю, бехосдан Ўрмонжонга ташланди. Ўрмонжон ундан абжирлик қилиб ўзини орқага, одамларнинг ичига олди. Раиснинг қўлига Қурбон ота тушиб қолди. Қурбон ота ўрнидан турди, қўлини кўксига қўйиб бир нималар деди, майиб оёғини кўрсатди. Раис уни даст кўтарди-да, давранинг ўртасига келтириб қўйди. Қурбон ота бир лаҳза гангиди. У ловиллаб ёнаётган аланга ва қаршисида муқом қилиб турган раисдан бошқа ҳеч нарсани, ҳеч кимни кўрмас, қулоғига ҳеч қандай товуш кирмас эди.

У икки қўлини икки томонга чўзди, майиб оёғини соз мақомида аста-секин ерга уриб, умрида биричи марта ўйинга тушди...

Ўйин-кулги ярим кечагача давом этди.

Одамлар тарқала бошлади. Онда-сонда аравалар ғижирлаб «пўшт-пўшт» деган товушлар, қичқириқлар эшитилди.

Кунжара ёқилган сепоялар тахтага ўрнатилган экан, олтовини ҳам аста кўтариб бориб каналга оқизишди. Алангалар тебраниб-қалқиб каналнинг икки томонини ёритиб оқиб кетди. Унинг кетидан сон-саноқсиз одамлар эргашди.

Ўрмонжон Қурбон отани арава олдига бошлаб келди. Махсум аллақачон аравага чиқиб олган, қунишиб, дилдираб ўтирар эди. Аравада ундан бошқа яна икки киши бор эди, Қурбон отадан кейин яна тўрт киши чиқди. Отни Сидиқжон минди. Жўнар олдида Ўрмонжон Сидиқжоннинг қулоғига: «Меҳмонларни бизникига олиб бор, мен орқаларингдан етиб бораман», деди.

Сахро аста-секин бўшади. Узоқ адирнинг орқасидан кўтарилган каттакон ойнинг дастлабки шуъласи тўғоннинг тепасида пирпираб турган байроққа тушди. Арава жўнади. Олдинда оқиб бораётган кунжараларнинг алангаси гоҳ кўриниб, гоҳ кўздан ғойиб бўлиб теварак-атрофга ёғду сочиб борар эди. Булар кўприкдан ўтишда ажойиб манзарани кўришди: каналдан бояги олтига машъаладан бошқа яна сон-саноқсиз кичик машъалачалар, чироқлар оқиб келар эди.

— Бу болаларнинг иши,— деди кимдир.

Бу чироқлар билан бирга канал бўйлаб қувноқ говур, қаҳқаҳа, ашула оқиб келар эди.

Ўрмонжон қўшни колхозлардан келган меҳмонларни

кузатиш билан бўлиб, уйига хийла кеч келди. У келганда Қурбон ота ўрнида ёнбошлаб ётар, Махсум ухлаб қолган эди. Сидиқжон янгитта чиқиб кетипти.

— Отахон, дейман, ўйинга уста экансиз-ку,— деди Ўрмонжон кулиб.

Қурбон ота чуқур хўрсинди.

— Шунни айтгин, ўғлим, ўйинга уста эканман... Бир менми? Қапсанчиларингни кўрдингми? Шу одамлар ҳам ўйин-кулгини билар экан, шу одамларга ҳам ўйин-кулги ярашар экан-ку!

— Бу одамлар жуда кўп нарсани билади, буларга жуда-жуда кўп нарсалар ярашади, отахон! Булар ҳориш-толишни билмайди-ю, буларга камбағаллик, мана бунақа уйлар, бунақа қишлоқ ярашмайди, холос. Буларга ярашадиган уйларни, булар боп қишлоқни кўрсатайми?

Ўрмонжон токчага суяб қўйилган бир ўрам қоғоз ичидан бир тахтасини олиб Қурбон отанинг олдига ёйди. Бу янги Қапсанчилар қишлоғининг плани эди. Қурбон ота план деган нарсани умрида кўрмагани учун қоғоздаги турли шакл ва рангдаги катта-кичик доғларга, ҳар хил чизиқ ва аломатларга мароқ билан тикилса ҳам, кўз олдига ҳеч нарса келмади. Ўрмонжон қоғознинг ўртасидаги яшил-чипор доирага йўғон кўрсаткич бармоғини қўйди. Бу яшил-чипор доира қишлоқнинг ўртасида бўладиган беш ярим гектарлик маданият ва истироҳат боғи бўлиб, бугун очилган канал унинг ўртасидан кесиб ўтар эди. Боғнинг юқориги ва пастки палласидан ҳар томонга тортилган қизил чизиқлар қишлоқ кўчалари бўлиб, булар туташган доирада боққа қаратиб иморатлар солинар экан: мактаб, кинотеатр, клуб, ҳаммом, магазин, меҳмонхона, радиоузел, коммутатор, қироатхона, кутубхона, колхоз идораси... Ўрмонжон Қурбон отага бўлажак қишлоқ кўчаларидан бирининг суратини кўрсатди. Яшил уфққа туташган тўппа-тўғри ва ниҳоятда озода тош йўл. Унинг икки томонидаги ариқлар бўйига экилган ёш дарахтлар орасидан боғча оралатиб солинган бир хилдаги оппоқ иморатлар кўриниб турипти.

— Шу қишлоқни кўриш менга ҳам насиб бўларминки,— деди Қурбон ота суратга узоқ тикилиб,— шу қишлоқни кўрсам, мана шу кўчалардан бирига қоровул бўлиб сув сепсам беармон кетар эдим. Афсус, минг афсуски, дунёга жуда эрта келган эканман... Жуда-жуда эрта кетаман. Бу ерлар ўн йилдан кейин, йигирма, ўттиз, эл-

лик йилдан кейин қандоқ бўлса экан? А, ўғлим, эллик йилдан кейин қандоқ бўлади?

Урмонжон кулди.

— Ун, йигирма йилдан кейин қандоқ бўлишини биламиз, бу ўзимизга, бизнинг дидимизга, орзумизга боғлиқ. Лекин эллик йилдан кейин қандоқ бўлишини билмаймиз, чунки бу мана шу уйларда туғиладиган, шу қишлоқда ўсадиган болаларнинг дидига, орзусига боғлиқ. Буларнинг дидини, орзусини ўлчагани бизнинг газимиз эскилик қилади. Капсанчилар бир вақтлар шундай азим дарё бўйида осмондан тушадиган томчига кўз тутиб ўтиришар эди, каналга сув қўйганимиздан кейин бу кулгили бир ҳол бўлиб қолди. Шундоқ эмасми? Кулги! Куламиз! Бу қишлоқда туғилиб ўсадиган болалар бир вақти келиб эҳтимол бизнинг кўп ишларимиздан кулишар. Кулишади, бунга шубҳа йўқ, отахон! Мана, мен сизга бир нарсани айтиб берай. Қишлоқнинг планини, кўчаларини, уйларини кўрдингиз. Мана бу кўча ҳозирги гўристоннинг бир чеккасидан ўтади. Шундай кўчанинг бўйида, шундай уйлар, шундай чарвоғларнинг ёнида гўристон бўлиши тўғрими? Албатта нотўғри. Лекин ҳозир шу гўристонни бошқа ёққа кўчирамыз десангиз сочини юлиб дод соладиган хотинлар топилади. Хотинларгина эмас, эркаклар ҳам топилади. Ун йил олдинроққа ўтиб қаралса шу кулгим, йўқми? Менга қолса ҳозир ҳам кулги. Нима дедингиз?

Қурбон ота, соқолини остидан бармоғи билан тез-тез тарар экан, ўйланиб қолди-да, анчадан кейин кулимсираб:

— Ҳа, эркаклардан ҳам... топилиб қолар,— деди.

— Албатта топилади,— деди Урмонжон ҳам кулимсираб,— ҳамма Қурбон отага ўхшаган эмас. Баъзи одамлар бунақа масалада бизнинг гапимиздан кўра битта-яримта руҳонийнинг гапига кўпроқ қулоқ солади.

Қурбон ота қизариб кетди.

— Майли, ўғлим, шу ишни ўзим бошлаб бераман,— деди кулиб.— Мен ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмайман. Қачон керак бўлсам айт, югуриб келаман.

Бу нарса ҳозир зарур эмас экан шекилли, Урмонжон бошқа мавзуга кўчди:

— Шундай қишлоқни кўрсам деган орзунгиз яхши, лекин шу қишлоқни бунёдга келтиришда қатнашсангиз ундан ҳам яхшироқ бўлар эди.

— Жон дер эдим, лекин,— деди Қурбон ота ўнг

қўлини кўрсатиб,— бу карахт қўлдан нима иш келади?

— Топган бир даста гул, топмаган бир боғ пиёз... Келаман десангиз шу қўлга ҳам иш топилади. Келасизми?

— Келаман!

Қурбон ота тонг қоронғисида Махсумни уйғотди. Йўлга чиқишди. Сидиқжон уларни канал бўйигача кузатиб қўйди. Канал кўпригидан Бақақуруллоқнинг юқорисидаги бўлажак қишлоқнинг маркази — тўқайдан қад кўтариб чиққан икки қаватли бино оқаришиб кўриниб турар эди. Қурбон ота унга қараб қолганини кўриб Сидиқжон:

— Мактаб,— деди.

— Мактаб!— деди Қурбон ота ҳам беихтиёр.— Мактаб!

Сидиқжон хайрлашиб кетди.

Қурбон ота хийла ергача хаёл суриб кетди. Янги қишлоқ, унинг кўчалари, уйлари, одамлари унинг кўз олдидан ўтар эди.

— Қурбонбой,— деди Махсум,— бомдод намози қазо бўлди-да. Яхши бўлмади.

— Капсанчиларда мачит йўқ,— деди Қурбон ота.

— Сабаб?

— Сабабки, намоз ўқийдиган одам йўқ.

Махсум чаққонроқ юриб унинг олдига ўтди.

— Мачит бўлса намозхон бўлади-да.

Қурбон отанинг аччиғи келди.

— Ажаб бетамиз одамнинг гапини гапирасиз, Махсум! Одамларни мачит намозхон қилганми, намозхон одамлар мачит солганми?

Махсум чўчиган товуқдай бўйинини чўзиб, юмалоқ кўзларини катта очиб секинлади ва орқада қолди.

Қурбон ота икки қўлини белига қўйиб, битта-битта қадам ташлаб борар, унинг кўз олдидан янги қишлоқ манзараси кетмас эди.

8

Сидиқжон кўкрагини сандалга бериб хат машқ қилар, Канизак унинг рўпарасида китоб ўқиб ўтирар эди. Деворга орқасини бериб дарчадан ташқарига, тушиб келаётган қорни тили билан олмоқчи бўлиб у ёқдан-бу ёққа югуриб юрган Ҳошимжонга қараб ўтирган Анзират хола ҳўплаган чойини ютмасдан пиқ этиб кулиб

юборган эди, бурнида пуфак ёрилди. Буни ҳеч ким пай-қаммаган бўлса ҳам кампир қаттиқ хижолат тортди ва шошиб-пишиб бурнини артар экан:

— Бўлди-да, Сидиқжон, болам...— деди.

Канизак Сидиқжонга кўз қирини ташлаб кулимсиради.

— Қўйинг, хола, алахситманг, дарсларини қилсинлар. Сидиқжон акам бугун мажлисдан ўтадилар. Битта-яримта одам дарсдан сўраб қолса... Ҳеч ким сўрамаса ҳам Ўрмонжон акам сўрайдилар.

— Ҳа-я, бугун мажлисдан ўтасан... майли, ёз, катта-катта ёз... Майли, гапирмайман. Ма, бир пиёла чой ичиб ол. Айтдим-а, уч кундан бери хатдан бош кўтармай қўйди деб... Ёз, ёз, болам... Мажлисдан қўрқиш керак эмас, ҳаммамиз ҳам мажлисдан ўтганмиз. Сени ҳамма биледи, бирпасда ўтасан кетасан. Бўлди, гапирмайман, ёза бер... Сенга ким тўсқинлик қилар эди? Бир-икки оғиз гап сўрашар...

Сидиқжон кулиб қаламини давогга суяб қўйди.

— Мен мажлисдан ўтишимга биров тўсқинлик қилишидан, биров гап сўраши-ю, жавоб беролмай гаранг бўлиб қолишимдан, илгари, бундан беш-олти ой бурун қўрқар эдим. Ҳозир мен ҳеч нарсадан чўчимайман. Мажлисдан ўтказишмаса хафа ҳам бўлмайман, сабабки, колхозга аъзо бўлиш — колхозга хўжайин бўлиш деган гап. Мен нима қилибманки, колхозни опичлаб катта қилган одамлар қатори «Қўшчинор»нинг хўжайини бўлман? Ҳали эрта... Башарти мажлисдан ўтказишса бўйнимга катта қарз тушади, бу қарзни узиш учун кўп тер тўкишим керак бўлади. Ўтказишмаса, ҳали аъзоликка муносиб эмассан дейишса ўша терни муносиб бўлиш учун тўкаман. Гапимни йўқотиб қўйишдан ҳеч чўчимайман. Мен адашсам ўнглайдиган одам кўп, ҳамма ўнглайди.

— Юрагинг сал увишгандай бўлганига айтаётибман-да, болам.

— Юрагим увишаётганлиги рост, лекин бир нимадан қўрққанымдан, чўчиганымдан эмас.

— Бўлмаса нимадан?

— Нимадан эканлигини айтолмайман, тилимнинг учида турганга ўхшайди-ю, лекин айтолмайман,— деди Сидиқжон ва бирпас жим қолганидан кейин Канизакка қараб давом этди:— Шу ёшимгача бирон киши менинг афтимга қараган эмас, бирон киши менинг номимни тилга олган ё бўлмаса менинг тўғримда бирпасгина

ўйлаган эмас. Бирон киши, ҳаттоки, бир ёстиққа бош кўйган хотиним ҳам мендан кимсан, дунёга нима деб келгансан, нима қилиб юрибсан, нима қилмоқчисан, қандай орзу-армонларинг бор деб сўрагани, шу ҳам одам-ку, деб гапимга қулоқ солгани йўқ. Ҳўлаб қарасам орзу-армонларим бўлмаган экан ҳам. Мана энди, ҳали бир эмас, ўн эмас, юздан ортиқ киши менинг юзимга қарайди, кимсан, нима қилиб юрибсан, муродинг нима дейди! Шунча одам менинг номимни тилга олади, менинг тўғримда ғўлаб юрган гапини гапиради, мени гапга солади, кулмасдан, мени калака қилмасдан, мени ўзимга тенг кўриб гапимга қулоқ солади... Мана шуни ғўласам аллақандай бўлиб кетаман, юрагим увишади. Йўқ, бунн юрагим увишади деб бўлмайди, бунинг бошқа оти бўлса керак.. Мен бу ерга келганимда қорним тўқ, устим бутун, чўнтагимда беш-ўн танга беминнат харжим бўлишини кўзлаган эдим, кейинчалик булардан ҳам каттароқ менга, айниқса менга, булардан ҳам зарурроқ нарса чиқиб қолди. Бунинг олдида янги тўну чўнтакдаги бир тутам шалдироқ қоғоз жуда ҳам арзимас бир орзу бўлиб қолди. Мени мажлисдан ўтказишадими, ўтказишмайдимни гап бунда эмас, гап шундаки, шунча одамга, бутун бошлиқ бир мажлисга масала бўлиб турибман.

Анзират хола, унинг сўзига унча қулоқ солмаган бўлса керак, орзини катта очиб эснади, инқиллаб ўрнидан турар экан:

— Майли, болам, майли, ҳар нима бўлса ҳам мажлисдан ўтасан,— деди ва Ҳошимжонни тергагани ташқарига чиқди.

Сидиқжон, Анзират хола гапга тушунмаганидан шикоят қилгандай Канизакка қаради. Канизак китобни ёпиб чуқур хўрсинди.

— Шунақа, Сидиқжон ака, одам ўзини-ўзи танимай қоладиган вақт ҳам бўлар экан.

— Лаббай?— деди Сидиқжон.

— Бу ерга келганимда менинг ҳам ҳеч нарсадан умидим, ҳеч қанақа орзу-армоним йўқ эди. Бир кун келиб мен ҳам мана шунақа, худди сизга ўхшаб, ўзимни танимай қолган эдим.

Сидиқжон қувониб кетди.

— Мана, мана шу! Мана шуни айтмоқчи эдим! Тилимнинг учига турган нарса шу эди! Мен сизга эскидан қолган бир эртакни айтиб берай. Худо бутун жониворларни яратиб бўлиб ҳар қайсисига умр улашадиган

бўлипти. Умр олгани ҳаммадан бурун ит борипти. «Хўш, сенга қанча умр берсак бўлади, қирқ йил етадимми?» депти худо. Ит ўйлаб туриб: «Бу қирқ йилни нима қилиб ўтказаман?» депти. Худо: «Одамларнинг эшигида юрасан, суяк ташласа ейсан», депти. Худо шундоқ деган экан, ит: «Ундоқ бўлса менга йигирма йил бас», депти. Худо унга йигирма йил бериб, қолган йигирма йилини халтасига солиб қўйипти. Ундан кейин эшак борипти. «Сенга қанча умр керак, қирқ йил етадимми?» депти худо. Эшак: «Бу қирқ йилни нима қилиб ўтказаман?» деган экан, худо: «Одамлар устингга юк ортади, ўзи ҳам минади, халачўп тиқади», депти. Эшак ҳам умрининг йигирма йилини олиб, қолган йигирма йилини қайтариб берипти. Булардан кейин одам борипти. «Хўш, сенга қанча умр керак, қирқ йил етадимми?» депти худо. «Қирқ йилни нима қилиб ўтказаман?» «Хотин оласан, маишат қиласан, бутун дунё сеники», депти худо. Одам шошиб қолипти: «Ундоқ бўлса,— депти,— бизга саксон йил умр берасан, саксон йилдан камми!» Худо кўнипти, лекин яна қирқ йилни ёнидан бермапти-ю, ҳали ит билан эшакдан қолган йигирма йилдан қирқ йил умрни қўшиб берипти. Шунинг учун одам аввал бошлаб қирқ йил ўз умрини, ундан кейин қирқ йил ит билан эшакнинг умрини кўрар экан. Ўйлаб қарасам мен умрни ит билан эшакнинг умридан бошлаган эканман: аввал бировларнинг эшигида юриб улар ташлайдиган суякка зор бўлганман, ундан кейин бировнинг юкини, ўзини кўтарганман. Энди бу ёғида ўз умрим бошланди, ўз умримни, одам умрини кўраман.

Канизак завқ қилиб кулди

— Мажлисда гап сўрашса худди шу гапни айтнинг, Сидиқжон ака! Айтасизми?

— Айтаман.

— Айтсангиз хўп кулги бўлар эди. Мондалаб айтолмайсиз. Одам шошиб қолади.

— Шошиб қолмайман.

— Шошасиз.

— Ҳеч!

— Қани, қанақа қилиб бошлайсиз?

— Қанақа қилиб бошлар эдим? Ўрнимдан тураман, мана...— Сидиқжон ўрнидан турди.— Мана шундоқ туриб: «Ўртоқлар», дейман...

Шу пайт одамларни мажлисга чақираётган жарчининг товуши эшитилди. Сидиқжон беихтиёр дарров ўтирди.

Мажлис қишлоқнинг планига мувофиқ маданият ва истироҳат боғининг ўртасига — канал бўйига солинган қизил чойхонанинг қишлик биносида бўлиши керак эди. Бинонинг ички пардози ҳали унча битмагани, ундан ҳам кўра ҳали бузилмаган тўқай ичида бўлиб, одамлар кечалари бу томонга ўтгани бўридан қўрққани учун чойхона ҳали бу ерга кўчмаган, бино ҳозирча клуб ва-зифасини ўтаб турар эди.

Уч маҳалладан чиққан одамлар Бақақуруллоқнинг юқорисига — булдуруқдан оппоқ оқариб ётган тўқайга томон оқа бошлади. Ерни юмшатиб баҳорда тўқайни бузиш мақсадида қайта-қайта қўйилган сув энди ерга сингмай музлаб қолган.

Сидиқжон билан Қанизак келганда залга одам тўлган, лекин президиум столи атрофида ҳеч ким йўқ эди. Қаердадир чақалоқ ингаламоқда. Шу яқин ўртада чилим қуриллади. Қимдир Қанизакни чақирди. Қанизак ўтирган одамларни оралаб нариги томонга ўтиб кетди. У кетгандан кейин Сидиқжон шу ернинг ўзида чўкка тушди. Бу ерда Болтабой, Зокир ота, Абдусамадқори ва яна уч-тўрт аёл бир тўп бўлиб ўтиришар эди. Қимдир Сидиқжонни туртди. Сидиқжон орқасига қараб, Тўлаган акани кўрди. У тикандай қаттиқ соқолини Сидиқжоннинг юзига ишқаб: «Ошна, бугун икковимизнинг тўйимиз экан-да», деб пичирлади. Сидиқжон унинг гапига яхши тушунмаган бўлса ҳам бош ирғатиб илжайиб қўйди.

Президиумга правление аъзолари чиқди. Булар ўз-ара нима тўғридадир сўзлашиб олгандан кейин мажлис-ни Иброҳимов очди ва кун тартибини эълон қилди. Биринчи масала давлатдан олинган узоқ муддатлик қарздан фойдаланиш ва колхознинг келаси йилги хўжалик ва қурилиш плани ҳақида Бўтабойнинг доклади, навбатдаги масала правлениенинг қарорини тасдиқлаш эди. Иброҳимов яна қандай таклифлар борлигини сўраган эди, олдинда ўтирган Зокир ота ўрнидан туриб: «Кун тартибига мактаб масаласи ҳам киритилсин», деди. Бу таклифни кўпчилик қувватлагани учун овозга қўйилмасдан кун тартибига иккинчи масала қилиб ёзилди.

Биринчи масала юзасидан Бўтабой акага сўз берилди. У, Сидиқжоннинг назарида, сўзни чўзмаслик ва тезроқ правлениенинг қарорини тасдиқлаш масаласига ўтиш учун гапни ўртасидан бошлади: ҳатто одатдагича

«Ўртоқлар» ҳам демасдан, тўғридан-тўғри: «Биз бу хўжалик йилида колхозимизни каттакон бақувват пахтакор колхозга айлантиришимиз, ўзимиз каламуш инидан ёруғ дунёга қадам қўйишимиз керак», деди-да, бу икки вазифани бажариш юзасидан правление тузган планни батафсил сўзлаб берди. Бу колхоз бўйича тузилган беш йиллик планнинг биринчи йили плани бўлиб, правление бутун эътиборни пахта майдонини кенгайтиришга, бинокорлик, биринчи навбатда хўжаликка керакли бинокорлик ишини яна ҳам ривожлантиришга, механизация ва агротехникага сўяниб пахтанинг таннархини камайтиришга берган эди. Сидиқжон бунга диққат билан қулоқ солиб ўтирган бўлса ҳам одамлар тез-тез чапак чалганда «сўзи тамом бўлди, энди бошқа масалага ўтилади» деган ваҳм билан қулоғига гап кирмас эди. Бўтабой сўзининг охирида келаси йилги хўжалик плани ҳар бир колхозчининг зиммасига қандай ва қанча оғир меҳнат юклашини айтиб колхозчиларни яна ҳам фидокорона меҳнат қилишга чақирганда, мажлис аҳли гулдурос олқиш билан бу чақириққа ўзининг тайёр эканлигини билдирди.

Докладдан кейин қизгин музокара бошланиб кетди. Музокарага чиққан одамларнинг ҳаммаси правлениенинг тадбирларини маъқуллаб гапирди. Бу масала юзасидан қарор қабул қилингандан кейин иккинчи масалага ўтилди.

Зокир ота ўрнидан туриб гап бошламоқчи бўлган эди. Ўрмонжон уни минбарга таклиф қилди. Зокир ота минбарга чиқди.

— Яхшилар! Мен боя музокарага чиқиб правление ва унинг раиси Бўтабойнинг ишларидаги камчиликларни танқид қилганимда мактаб масаласини ҳам қистириб ўтсам бўлар эди, лекин бу масала алоҳида қўйилганлиги учун қистирмадим. Правление хўжалик, қурилиш ишларига берилиб кетиб мактабга унча қарамай қўйди, қарайди, қараётипти, шундай чиройли, райондаги мактаб бинолари билан бўй ўлчашадиган мактаб биноси солдик, лекин бу билан иш битмайди. Чинни товоқ яхши, лекин қазиси билан бўлса яна яхшироқ бўлади. Раҳматилла Обидий домлаликка ярамаслиги кўп ўртоқларга маълум бўлса керак.

Ўрмонжон луқма солди:

— Нима жиҳатдан ярамайди, илми етмайдими?

Зокир ота нима дейшини билмай бир оз туриб қолгач давом этди:

— Илми болаларни ўқитишга етса етар, лекин катталарни ўқитишга етмайди. Тўғри, Иброҳимов келгандан бери Раҳматилла домла катталарни ўқитмайдиган бўлди, фақат болаларни ўқитади, лекин катталарни ўқитишга ярамайдиган одам болаларни ўқитишга ярайдими, йўқми? Шундоқ экан, нима учун шу чоққача бирон чора кўрилмайди? Мен мажлисдан талаб қилар эдим: бу масала тўғрисида тегишли қарор чиқариб район маорифидан бошқа муаллим сўралсин.

Зокир ота минбардан тушиб кетмоқчи бўлган эди, Урмонжон сўз қотди:

— Шундай фикрга келишингизга нима сабаб бўлди? Нималар сабаб бўлди?

Зокир ота тўхтади.

— Мен бу ерда ўз фикримни айтаётибман.

Пастдан Урмонжоннинг саволини маъқуллаган товушлар эшитилди. Иброҳимов ғовурни босиш учун қўнғироқ чалиб ўрнидан турди.

— Бунга шубҳа йўқ, Зокир ота,— деди у,— далилингизни айтинг демоқчи Урмонжон акам.

Зокир ота қайтиб минбарнинг олдига борди, дўпписини бошидан олиб унинг устига қўйди-да, бошининг орқасини силаб ўйланиб қолди.

— Удда қила олсангиз сўзга чиқинг-да!— деди олдинги бурчакда ўтирган кимдир.

— Раҳматилла областдан юборилган, осонми...— деди яна кимдир заҳарханда қилиб.

— Областдан юборилган бўлса нима!— деди Зокир ота бирдан бошини кўтариб.— Мен сизга айтсам катта кўрмаганни кичик кўради, кичик кўрмаганни катта кўради, иккаласи биргалашиб қараса ҳеч нарса кўздан қочмайди дейди халқ... Раҳматилла домла катталарни ўқита олмаса, болаларни ҳам ўқита олмайди демоқчи бўлдим. Сабаб? Сабабки менга бирон нотўғри гапни айтса-ю, бу гапнинг тўғрилигига гумонсирасам бошқалардан суриштириб тўғрисини билиб оламан. Мана, Урмонжон бор, Рауфжон бор... Лекин ўша нотўғри гап болага айтилса нима бўлади? Бола домланинг гапига ишонади, суриштирмайди... Энди гапирсам гапира қолай. Мен чоршанба кuni кампирим билан уришиб қолдим. Аввали уриш бўлмасин, уриш бўлгандан кейин тил ўлгурнинг суяги йўқ. Биттани у айтди, биттани мен айтдим. Бундан Раҳматилла домла хабардор бўлиб орага тушдилар, яраштириб қўйдилар. Бунисига қуллик, нимага десангиз, уришишга уришиб қўйиб, икковимиз ҳам

ярашгани баҳона тополмай турган эдик. Шундан кейин у киши мени ҳужраларига олиб кирдилар. Гаплашиб ўтирдик. Шунда домла: «Хотинларга озодлик бериш яхши-ку, лекин мана шуниси ёмон-да», деб қолдилар. Бу гап менга унча ўтирмади, нимага десангиз, кампирим озодликка чиққани учун мен билан уришгани йўқ. Хотинлар озодликка чиқмаган вақтда эри билан уришмабдими? Домланинг катталарни ўқитишга илми етмаганлигига биринчи далил қилиб шуни кўрсатаман. Эҳтимол бу нарса илмга кирмас, лекин одамлар катта илмлардан бебаҳра қолган қишлоқ жойда мана шунақа нарсалар ҳам илмга кириши керак. Ундан кейин гап озодлик тўғрисида кетди. Озодлик ўзи нима? Бу киши озодлик тўғрисида ҳам ғалати гаплар гапирдилар. Бу гапларни эшитганимда дарров бригадам кўз олдимга келди. Агар бригада аъзолари шу кишининг гапларини эшитса-ю, шунга амал қилса нима бўлар эди? Хоҳласа ишга чиқади, хоҳламаса чиқмайди, хоҳласа кетмон чопади, хоҳламаса бозорга бориб балиқ сотади... Бу қанақа озодлик бўлди? Йўқ, оғзида илми бўлса ҳам бу одам озодлик нима эканини билмас экан. Лекин бу тўғрида у кишидан ўпкаламадим, сабабки, озодлик нима эканини озодликдан маҳрум бўлган одам билади. Қаткада семириб ётган товуқ учишнинг фойда-зиёини қаёқдан билсин? Биз князь, эшон ва бойлар замонида эзилиб, янчилиб юрган вақтларимизда домла эҳтимол каткада семириб ётган бўлса.

Қийқириқ кулги кўтарилди. Зокир ота минбардан шошмай тушди, бориб жойига ўтирди. Иброҳимов ўрнидан туриб қўл ишораси билан говурни босди, «Яна ким гапиради?» деган эди бир неча киши баравар қўл кўтарди. Олдинда ўтирган Рўзимат минбарга чиқди.

— Масала равшан... Зокир отам «Нима учун шу чоққача бирон чора кўрилмади?» дедилар. Бу саволга аввал боши Бўтабой акам жавоб беришлари керак. Эҳтимол, бунинг сабаби кўпдир. Агар беадабгарчилик бўлмаса шу сабаблардан биттасини айтиб бермоқчиман Станциядан фанер олиб келаётган эдим. Қоронғи тушган, ой энди чиқиб келаётган эди. Кўприкдан ўтганимда «ҳай-ҳай-ҳай, ой ҳеч бир колхозда бундай чиройли чиқмайди», деган товушни эшитиб қолдим. Қарасам Раҳматилла домла. Аравага чиқариб олдим. «Домла, ой бошқа колхозларда бунақа чиройли чиқмайдими?» дедим. Шундоқ десам, «чиқади, қачонки Бўтабойдай раис бўлса» деб жавоб бердилар. Бўтабой акам тўғрисида

орқаворотдан шундоқ деб юрган одам бу кишининг ўзларига нималар дер экан? Лаганбардор одамлар бўлади, лекин бунақа лаганбардорни энди кўришим!..

Ҳамма гуриллаб кулди. Бўтабой, қип-қизарганича илжайиб бош чайқар эди. Кулги босилмасдан Рўзимат давом этди:

— Зокир отам тўғри айтдилар, ҳақиқатан бизни мактабдагина эмас, чойхонада, кўчада, далада, ҳамма ерда ўқитишга илми етадиган муаллим керак. Масалан, мана, ўртоқ Иброҳимовни олайлик. Бу киши ўзлари ҳосилот, касблари агроном, кечки мактабда муаллимлик ҳам қиладилар. Бу киши бизга ҳар томондан устод бўлиб қолдилар. Ой куюдими, фашистлар ўз уясига ўзи ўт қўйиб, ўзи дод соладими — нима ҳодиса бўлса бизга тушунтириб берадилар. Ўртоқ Иброҳимовнинг уйлари ҳам бир мактаб бўлиб қолди. Деҳқончилик бундай катта илм экан, бу илмнинг қўлидан шунча иш келар экан, партия, ҳукуматимиз мамлакатни бундоқ йўлдан олиб бораётган экан... Қани энди қишлоғимизда шунақа муаллимдан иккита бўлса! Мен Зокир отанинг таклифига қўшиламан... Шу билан бирга яна бир нарсани айтмоқчиман. Зокир ота нуқул «илми етмайди» дедилар. Йўқ, отахон, домла бу гапларни илми камлигидан айтган эмасдир. Илмда ҳам илм бор. Эҳтимол, унинг илми шунақа илмдир. Мана, ўртоқ Иброҳимов бир дарсда айтиб берган эдилар: ўртоқ Лениндай донишманд одамга қарши чиққан одамлар бўлган экан. Ушалар илми камлигидан қарши чиқишиптими? Мен Зокир отанинг бошқа муаллим сўраш тўғрисидаги фикрига қўшилиш билан бирга Раҳматилла домлани текшириш керак деб таклиф қиламан.

Рўзимат сўзини тамом қилар-қилмас Абдусамадқори ирғиб ўрнидан турди ва сўз берилишини ҳам кутмасдан минбарга чиқди.

— Бу масала жуда тўғри ва ўз вақтида қўйилди. Бу тўғрисида раисимизни танқид қилиш бир томондан тўғри бўлса, иккинчи томондан тўғри эмас. Биз, раисимиз айтмоқчи, энди эсини таниган боладаймиз: кўп нарсасага қизиқамиз, кўп нарсани билгимиз келади... Раҳматилла домладан куйганларнинг бири ўзимман. Сабаб? Мен бир оз эскича ўқиганман, янгичага ҳали машқим расо бўлган эмас. Раисимиз Бўтабой ака мени ўз вақтида қаттиқ танқид қилиб кўзимни очганларидан кейин... Бўтабой акага чин кўнгилдан ташаккур билдираман... Бўтабой ака кўзимизни очганларидан кейини

янгичасига ҳам машкимни расо қилиш мақсадида астойдил ўқидим. Дарсга ҳам қаноат қилмай домлага яқин бўлдим, уйига қатнадим, уйимга чақирдим... Лекин домладан етарли баҳра олдимми? Етарли баҳра олганим йўқ. Тўғри, Зокир ота айтмоқчи, ҳақиқатан илми кам, камгина эмас, йўқ ҳисоби. Иккинчи томондан эрта қариган. Лекин гап бунда эмас... Рўзимат айтмоқчи, гап бошқа ерда бўлиши ҳам мумкин. Мен Ўрмонжон акамдан, Бўтабой акамдан, қолаверса бутун правлениедан талаб қилар эдим, бу ишга, бу масалага жиддийроқ қараб тегишли чора кўришлари керак. Мен бу ерда Зокир отани танқид қилмоқчи эдим, лекин ўйлаб қарасам, танқидни ўзимдан бошлашим керак экан. Нима учун? Чунки Раҳматилла озодлик тўғрисида гапирган гапини менга ҳам гапирган эди. Мендан ўтган хатолик шу бўлдики, бу гапни дарров раҳбарларимизга етказиб, чора кўрилишини талаб қилмадим. Бундай жинояткорона бепарволик қилишимга нима сабаб бўлди? Ўзимнинг гўллим, бефаҳмлим сабаб бўлди! Домла бу гапни менга айтганида дарров унинг ёқасидан ушлагундай бўлибман... Ана шу чакки бўлган экан. Шундан кейин домла нима қилди? Ҳазилга ўтди: «Э, қори, қирқ тўққиз йилдан бери бирон оғиз бемаъни гап гапирган эмасман — авваллари ёш эдим, кейин бирданига қариб қолдим», деди. Мен кулиб қўя қолибман. Менинг ўрнимда бошқа одам бўлса, албатта, кулиб қўя қолмас эди. Хўп, мени-ку, ҳазил билан чалғитипти. Зокир отага нима жин урган эди? Уни ҳазил ёки бошқа бирон нарса билан чалғитмаган экан-ку! Нима учун Зокир ота бу гапни дарров раҳбарларимизга маълум қилмапти? Нима учун мажлис бўлишини кутиб юрипти? Худди шу гапни Рўзимат тўғрисида ҳам айтиш мумкин. Лекин бу билан мен Зокир ота билан Рўзиматни қоралаб ўзимни оқламоқчи эмасман. Шулар қатори мен ҳам гуноҳқорман. Ўзини билган одам бу гуноҳни катта жиноят деб баҳолайди. Шу билан бирга мен Раҳматилла Обидийни бетўхтов ҳайдаш керак деб таклиф қиламан.

Қори жойига ўтирди. Иброҳимов яна ким сўзга чиқмоқчи эканини сўраган эди, ҳеч ким қўл кўтармади. Ундан-бундан: «Ҳайдалсин! Бошқа таклиф йўқ!» деган товушлар эшитилди.

Бу ҳақда бошқа фикр бўлмагани учун маорифдан бошқа муаллим сўрашга қарор қилинди.

Иброҳимов навбатдаги масалага ўтиб, бу тўғрида сўзни правление секретари Зиёдахонга берар экан,

Сидиқжонга қараб кулимсираб қўйди. Сидиқжоннинг юраги жиғ этиб кетди: «Наҳот балхтут остида бўлган ўша гапни шу мажлисга асраб юрган бўлса...»

Зиёдахон Тўлаган Сулаймонов билан Сидиқжон Соҳибжоновларни колхозга олиш тўғрисида правлениенинг қарорини ўқиб берди.

Тўлаган деворнинг остидан юриб бориб Бўтабойнинг рўпарасида тўхтади.

— Энди, Бўтабой, ўзингдан ўтар гап йўқ... Утган гапга салавот...

Бўтабой мўйловини икки бармоғи билан силаб кулимсиради.

— Қайси гапга?

— Нима қиласан эсимга солиб? Колхозга кирмайман деб мен хато қилган эканман, товукдай қийқиллатиб олиб киранман деб сен ҳам хато қилган экансан.

— Менга нега гапирасан, халойиққа гапир!

Тўлаган ака халойиққа юзланди.

— У вақтда от, сигир... тушунмаслик оёғимга кишан бўлган экан... Ўзларингдан ўтар гап йўқ... Ҳеч ким ишга чиқ деган оўлмаса ҳам каналда ишладим. Мана, Ўрмонжон айтсин... Отхона, оғил солган усталарга доим қарашдим, лекин бировдан бир чақа сўраганим йўқ, сўрамайман ҳам. Тўқай бузилади, қўриқ очилади, мана шунча қурилиш кетаётпти, саломатлик бўлса, ишда кўрасизлар... Ўқиётиман, мана, ёзиб тўққизта дафтарни тўлдирдим.

Шу пайт Канизак келиб Сидиқжонни секин туртди ва «Гапирасизми? Зиёдахон опам ҳам гапирсин деяптилар, гапиринг», деди. Сидиқжон Зиёдахонга қаради. Зиёдахон унга қараб жилмайиб турар эди. Бу орада Ўрмонжон сўзлади, правлениенинг қарорини тасдиқлаш тўғрисида таклиф киргизди шекилли, «Тўғри, олинсин» деган товушлар эшитилди.

— Сидиқжон Соҳибжонов!— деди Иброҳимов бирдан,— қани ўзингизни кўрсатинг!

Сидиқжон, тўсатдан уйқудан уйғонгандай, гаранг бир аҳволда ўрнидан турди. Ҳар томондан товушлар эшитилди:

— Кўрганмиз! Биламиз! Сидиқжонни биламиз.

— Қани, гапиринг,— деди Иброҳимов.

— Мен нима дейман?..

Канизак уни секин туртди.

— Гапиринг... Ҳа, худо жониворларни яратиб бўлиб...

Сидиқжон унинг туртганини пайқамас, гапи қулоғига кирмас эди.

— Нима дейман?.. Мен илгари колхоз деганда одамлар кўплашиб ишлайди-ю, ҳосилини бўлишиб олади, колхоз шу деб ўйлар эдим. Йўқ, колхоз бошқача бўлар экан...

— Қанақа бўлар экан?— деди Ўрмонжон.

— Колхозда одам ўз қадрини билар экан... Одам ҳам колхознинг қадрини билиши керак. Мен умримда гапирган эмасман... кечирасизлар.

Сидиқжон бошқа сўз тополмай қолгандан кейин Иброҳимов «ўтиринг» деб ишора қилди.

Правлениенинг қарори тасдиқ қилинди.

Мажлис тугар-тугамас Сидиқжон лип этиб чиқиб кетди, унинг чиқиб кетганини ҳатто Канизак ҳам пайқамай қолди. Уни «қуллуқ бўлсин» қилмоқчи бўлган ёр-жўралари қидиришар, чақирришар эди.

10

Раҳматилла Обидий таги қўқонлик бўлиб, Қўқон мухторияти вақтида «Ўрдада ўн олтига большевик қолган, шуларни ўлдирсак ҳукумат ўзимизники бўлади» деб жар солган газетхон бойваччалардан бири эди. Уруш бошланди. Бироқ большевик ўн олтига эмас, кўпроқ, фақат ўрдада эмас бутун шаҳарда, ҳар бир маҳаллада, ҳар бир уйда бор экан. Унинг отаси Обидхўжа вофурушни дегрезлик уста Турдиали деган бир маҳсидўз белча билан чавақлаб ўлдирди. Бир зарбадан мухторият ҳукумати тирқираб кетди: бири мухторият байроғини қўйнига тикиб чет элга қочди, бири «Амиралмуслимин»— босмачи Эргашнинг отига мингашиб Бачқирга қочди, бири оқ гвардиячилар паноҳига сизинди, бири қўл кўтариб таслим бўлди... Раҳматилла Обидий ҳайрон эди: «Нима бўлди, нега мухторият палағда тухумдек оқиб кетди, бирон тасодиф, англашилмовчилик рўй бердимми?» Йўқ, тасодиф ҳам, англашилмовчилик ҳам эмас, революция бўрони унинг бутун умид ва ишончини куз ха-зонидай учириб аланга бағрига урган эди. Раҳматилла, кути учиб, бекингани ковак излаб қолди. Ундан ақллироқ, ундан эпчилроқ ёр-дўстлари шундай ковакни аллақачон топишган эди, уни ҳам тортишди. Ҳали харобаларнинг чанги, ёнғинларнинг тутуни босилмасдан вужудга келган ва жуда тез тармоқ ёймоқда бўлган маориф — сон-саноқсиз мактаблар, интернатлар, катталар

учун кечки курслар бир оз бўлса ҳам ўқиган одамларга муҳтож эди. Раҳматилла Обидий интернатга муаллим ва мураббий бўлди. У ўзига келиб, кўзини очиб атрофга қараса ҳали «чиқмаган жондан умид» қилиш мумкин: турли мавқеда туриб бир мақсад билан совет ҳукуматига қарши қўл кўтарган, лекин қўли қайрилган одамлар топишиб бир куч ҳолига келаётипти ва бу одамларнинг бир кўзи Бачқирда бўлса, бир кўзи Истамбулда, Лондонда... У янги умид, янги ишонч, зўр ғайрат билан «жужуқларни саодати абадия» йўлига бошлаб тарбия қилишга киришди; кечасию кундузи мактабдан, ётоқхонадан чиқмай қўйди, ҳадемай интернатга мудир бўлиб олди.

Йиллар ўтди. Раҳматилла Обидийнинг жўшқин фаолияти авжига чиқиб ўз сāmарасини бера бошлаган бир вақтда фалокат рўй берди.

Шарқий Бухорода Анвар бандасини тугатишда қатнашиб қайтган бир қизил аскар уйига келиб қараса, қизил фас кийган, ўнг елкасидан чап биқинига кўк лента тортиб олган бир одамнинг каттакон портрети тўрдаги токчада унга, чўчиган каламушга ўхшаб, бақрайиб қараб турибди. Бунга отасининг диққати жалб бўлганидан суюниб, ўз қилмишига гердайиб турган бола бирдан: «Анварбек афанди! Турк ўғли, турк!» деб қичқирди ва «Турк ўғли, тур, ёвга югур» деб шарқий айтиб юборди. Қизил аскар портретни девордан юлиб олди, ўглини етақлаб мактабга борди-да, тўғри «мудир афандимиз» Раҳматилла Обидийнинг олдига кирди.

Бу учрашувнинг натижаси шу бўлдики, Раҳматилла Обидийни касалхонага олиб кетишди. Унинг қўрқиб кетган ёр-дўстлари, пир ва устодлари ғалаёнга келган жамоатчиликни босиш, унинг диққатини фақат Раҳматиллага қаратиш учун шаҳар маорифи ходимларининг мажлисида уни маориф соҳасидан ҳайдашди. У бирон ҳафта касалхонада ётиб чиққандан кейин, бир неча кун лунжини боғлаб юрди-да, ёр-жўралари тўплаб берган пулни белига тугиб бир шўнғиди, шу шўнғиганича хийла вақт бедом-дарак бўлиб кетди-ю, ниҳоят, Бухородан чиқди. Бу ерда уни жуда яхши қарши олишди, маориф назоратидан каттагина бир вазифани беришди. У ўз пшидан, маишатидан мамнун эди: обрў жойида, пул кўп, улфатлар сара... жиндаккина табъи назм пайдо қилиб, «бир кеча ёнимда ётсанг на бўлур?» қабилидаги шеърлар ҳам ёзадиган бўлиб қолди. Бироқ бу ерда ҳам бир фалокат рўй берди. Раҳматилла Бухорога янги

келган кунларида давлат арбобларидан бирининг уйида ётиб юргач, бу одам билан қиёматлик дўст тутинган бўлиб, бири бўлмаса бирининг томоғидан бир қултум май ўтмас эди. Бу одамнинг чиройликини хотини бўлиб, Раҳматилла кўпдан шунга ҳиқиллаб юрар эди. Ниҳоят, хотин рўйхуш бергандай бўлди: бир ичкилик мажлисида буларнинг олдига кабоб келтириб қўйиб, Раҳматиллага ғамза қилди. Тамом! Раҳматилла унинг эрини учириб қўйишга ҳаракат қилди ва шунга муваффақ ҳам бўлди. Бироқ бу одам Раҳматилланинг ниятини билиб ўзини жўрттага мастликка солган экан...

Раҳматилла қиёматлик дўстининг уйдан ярим кечаси сарпойчанг қочиб чиққанича тўғри станцияга борди ва поездга чиқиб Жалолободга йўл солди, бу ерда бир оз турганидан кейин Андижонга, ундан Наманганга ўтиб, шу ерда туриб қолди. Наманганда унинг ота томондан қариндошлари бор эди. Раҳматилла бу ерда бирмунча вақт хуфия савдогарчилик қилиб юрганидан кейин, шаҳар маориф бўлимига инспектор бўлиб кирди, аста-секин ўзини ўнғарди, уй-жой қилди, хотин олди. Бу ерда учинчи мартаба фалокат рўй берди; Раҳматилла Обидий ҳеч кимнинг хаёлига келмаган, жуда-жуда хунук бир шахвоний жиноят қилиб қўйиб, беш йилга кесилиб кетди.

У қамоқдан совет ҳукуматига қарши ғазаб ва нафрат заҳрига тўлиб, нақд ўлим хавфида қолган мушукдай, ўнг келиши биланоқ ҳамла қилишга тайёр бўлиб чиқди. Бироқ, қарасаки, шароит ҳамладан кўра кўпроқ мудофаани талаб қилади: у айтган катта толлар қулапти, бош тикмоқчи бўлган мактаб — маориф соҳасига тамоман янги одамлар, олов нафасли ёшлар келипти, матбуот, мамлакат янги даврга, муттасил зўр курашлар даврига киргани тўғрисида ёзаётипти ва бу даврда катта қийинчиликлар рўй беришини очиқдан-очиқ айтиб, халқни кураш ва ғалабага сафарбар қилаётипти...

У тақдирга тан берди: заҳрини дилига солиб, асалини тилига чиқариб китоб магазинига ишга кирди, кунларни китоб сотиш, бўш вақтларини ўзи таниган ва танимаган масъул ходимларга шеърини мадҳиялар ёзиш ва бу мадҳияларни учраган одамга ўқиб бериш билан ўтказиш бошлади. У бирмунча вақт шундай шеър машқ қилиб юрганидан кейин, бир гуруҳ суд ходимлари устидан бўлаётган судга бағишлаб ёзган шеърини бир журналга юборди. Бу шеър бошдан-оёқ совет ҳукуматига

мадҳия бўлиб ҳар тўрт сатрдан кейин шу икки сатр қайтарилар эди:

Бўлди шўро барқарору ҳосил ўлди орзу
Давр меҳнаткашни давринда жиноят яхшиму?

Орадан икки кун ўтгач, унинг ҳужрасига озгин, ранги заҳил, ўзи ёш бўлса ҳам кўз атрофини ажин босган бир йигит кириб келди. У салом йўқ, алиқ йўқ, дабдурустан: «Нима қиласиз юзага чиққани интилиб, юзада пишириб қўйиптими? Бунақа шеърлар ҳеч кимнинг кўзини бўямайди. Кетинг бу ердан. Область ижрокомининг секретарига учранг, сизга иш топиб беради», деди, шундоқ деди-ю, чиқди кетди.

Раҳматилла гаранг бўлиб қолди: бу одам ким ва нима мақсадда келди? Бу гапларни айтишдан муроди нима?

Раҳматилла, бир томондан юрагига ғулғула тушиб ва бир томондан кўнглининг бир бурчида алланимадан бир умид пайдо бўлиб, областга борди. Секретарь ўзининг «саодати абадия» йўлига бошлаб тарбия қилган жўжуқларидан бири Жавдот Наим бўлиб чиқди. Раҳматилла унинг хуш қабул қилишидан, муомалаларидан кўп саволларига жавоб топди, дунёси равшан бўлди, лекин суҳбатидан унча рози бўлмади. «Жўжуқ» ўз устодидан асосий гапни яширар, юпқа лабидан аримайди-ган табассум, думи хуржунда гаплари билан гўё: «Билиб нима қиласан? Сен кўрган елкан аллақачонлар гарқ бўлган. Бизнинг қайиқда моҳир эшкакчи бўлмаган одам ортиқча юк. Бундан ташқари сен пистони чақилган одамсан, бизнинг қўлимизда узун косов бўлиб хизмат қилишдан бошқа ишга ярамайсан», демоқчи бўлар эди.

Устод йигирма кунча ўз «жўжуғидан» янги алифбени ўргангандан кейин қишлоқ муаллими бўлиб Хўжақишлоққа жўнади. «Жўжуқ» уни кузатаркан, «қўрқманг, ҳар қанча калтак бўлса хўжаларнинг бошидан ортмайди, лекин бўри бўлгандан безгакпашша бўлган яхшироқ, чунки уни қопқон билан тутиб бўлмайди», деди.

Раҳматилла, марказда ҳужрасига келган одамнинг сўзига ва шогирдининг таълимотига амал қилиб, юзага чиққани интилмасдан безгакпашшадай финғиллаб юрди. Ойлар ўтди. Дастлабки кунларда қишлоқ аҳолисининг диққати жалб бўлган янги домла бора-бора назардан тушиб қолди. У кўп вақтини ҳужрасида ўтказар, аҳёнда қизил чойхонага чиқиб қолса рўнара келган одамга

касаллигидан, умри оз қолганидан ҳасрат қилар эди. Ҳақиқатан ҳам, бўйнини боғлаб ва битта-битта қадам босиб ҳужрасига кириб кетаётган Раҳматиллани кўрган киши «шу кирганича тобутда чиқса керак» деб ўйлар, бирпас ёнида ўтирган киши, дорининг ҳидидан кўнгли озиб, бутун бошлиқ бир касалхонани ютиб юборгандай бўлар эди.

Аҳолининг гашига тегадиган турли миш-мишлар тарқатишда, Жавдот Наим кўзлаган «Жиҳоди акбар»¹ кунда иш берадиган одамларни таниб олишда, ўргимчакдай буларнинг орасига тўр тортишда Раҳматилла катта иш қилди-ю, лекин воқеаларнинг моҳиятини англамасдан, буларнинг бир-бирига муносабатини, сабаб ва натижаларини яхши билмасдан фақат узун косов бўлиб хизмат қилгани учун Хўжақишлоқда колхозга қарши чиққан тўполон кўзига жуда катта кўриндики, назарида совет ҳукуматининг тақдири шу ерда, хўжалар қўлида ҳал бўлаётгандай бўлиб, бир-икки ножўя қадам қўйди. Сталиннинг «Муваффақиятлар олдида эсанкираш» мақоласи чиқиб сув тингандан кейин ўша босган ножўя қадами бошига бало бўладиган кўриниб қолди. Агар бунинг олди олинмаса узун косов ҳам қўлини куйдириши мумкин эди. Жавдот Наим уни дарров чақиртириб олди.

Раҳматилла бирмунча вақт шаҳар маорифи бўлимида, бу ер нотинчроқ бўлгандан кейин музейда ишлади, бироқ, разм солиб қараса, энди унга шаҳарда ишлаш тўғри келмай қолипти: нотинч, жуда ҳам нотинч! Унинг бу мулоҳазаси Жавдот Наимга ҳам маъқул тушди. Жавдот уни чуқурроққа кўмиш мақсадида узоқ Капсанчилар қишлоғига юборар экан, шундай деди: «Қиличгингиз синди, қалқонингиз тешилди, домла сичқон бўлиб ковакка кириб кетаётипсиз. Лекин болалигимда айтган бир гапингиз эсимга тушди: «Сичқон сжиз махлуқу, лекин Ҳазрати Нухнинг қайиқларини тешганлиги тарихда машҳурдир», деган эдингиз. Ҳар бир колхоз бир қайиқ, домла, лекин темир қайиқ! Темир қайиқни тиш билан кемириб бўлмайди. Уни занг бўлиб ейиш керак. Капсанчиларда Абдусамадқори деган одам бор, менинг божам. Уша билан бирга иш кўрасиз. Қорига мендан салом айтинг. Шу ойнинг охирларида бир келиб кетсин».

Раҳматилла Қўшчинорга жўнади.

¹ Катта жанг, уруш.

Колхоз «областдан келган кекса, тажрибали ўқитувчи»ни қулоч ёзиб қарши олди. Бўтабой ака унга яхши ҳужра қилиб берди, иши ва маишати учун айрим шароит туғдирди.

Раҳматилланинг бу ерга келиши колхозда Жавдот Наимнинг қули бўлиб турган қорининг фаолияти учун кенгроқ имконият туғдириши керак эди, бироқ бугун мажлисда бўлган ва бундан кейин яна ҳам жиддийроқ бўладиган гаплар қорининг юрагига гулгула солиб қўйди: Раҳматилла ҳақида бўлган ва бундан кейин бўладиган гаплар Жавдотнинг ёқасига узатилган қўл демакдир, бу қўлга Раҳматилланинг этагини тутқазиб қутилиш муяссар бўладими, йўқми?

Қори мажлисдан чиқиб уйига, тунни яримлатиб Раҳматилланинг ҳужрасига борди.

Раҳматилла қоридан бу гапларни эшитиб ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Кетинг, домла, кетинг!— деди қори аввал ёлворган, кейин сабри тугаган бир оҳангда,— бетўхтов кетинг!

Раҳматилла бирдан бошини кўтариб қорига қаради.

— Қочинг демоқчимисиз? Йўқ!

Эртасига Раҳматиллани қўли синган, боши ёрилган ва ҳушсиз бир ҳолатда мактаб ёнидаги бир чуқурликдан топиб касалхонага жўнатишди. Уша куни кечаси Раҳматилла Обидий оламдан ўтди.

11

Февралнинг ўрталарида ҳаво юмшаб дала-тошни, тўқайларни босиб ётган қалин қор ёпиғи тешила бошлади.

Баҳор ҳидидан бесаранжом бўлган қарғалар қағиллаб, қатиқ тўкилгандай олачипор бўлиб, буғланиб турган далалар устида у ёқдан-бу ёққа учар, қор кетганидан беҳабар ҳануз қунишиб ётган тўқай устида айланар эди.

Об-ҳавонинг бундай келиши, кузда қайта-қайта сув топширилган тўқайлик ернинг кўпчиб, баъзи жойларда кекса толларнинг анчайин шамолдан ағнаши Қапсанчиларни типирчилатиб қўйди: булар бўлажак қишлоқ марказини яққол кўришга, ҳозирча бирдан-бир қад кўтариб турган мактаб биноси қаторига ярим доира ташкил этиб тушадиган иморатларни, марказдан ҳар томонга кетадиган кўчаларни тасаввур қилишга ҳалал

бериб турган тўқайни тезроқ ўриб, юлиб ташлашга шошилар эди.

Тўқай бўзиш иши мўлжалдан ўн беш кун бурун бошланиб кетди. Тўқайда ишлагани хилланган одамлардан махсус бригадалар тузилди ва бу бригадаларнинг ҳар бирига биттадан гусеницали трактор берилди. Бу бригадаларга қарашгани ёш қари, эркак-аёл бутун қишлоқ кўчиб чиқди. Тракторлар гуриллаб-вариллаб ёввойи жийда, чангал, туронғу, тол, дўлана сингари бута ва майда дарахтларни таг-томири билан қўпориб ташлар, кесилган катта дарахтларнинг тўнкасига занжир боғлаб тортар, арра, болта кўтарган одамлар буларни кесиб-қирқиб араваларга юклашар эди. Ҳаш-паш дегунча учала маҳалланинг майдонида ўтин тоғ-тоғ бўлиб кетди.

Мана шу кунларнинг бирида Зокир отанинг бригадасига чимматсиз қизил паранжи ёпинган, хонатлас кўйлак ва амиркон кавуш-маҳси кийган, болалик бир жувон келиб Сидиқжонни сўради. Сидиқжон ҳали бузилмаган тўқайнинг нариги томонида арракашлик қилар эди. Шу ерда аравага шох юклаётган Абдусамадқори дарров йўрғалаб чиқиб жувонни гапга солди. Қанизак Сидиқжоннинг хотини билан қўйди-чиқди бўлганини эшитган эди, шунинг учун бу хабарни эшитса хурсанд бўлади деган хаёл билан чопқиллаганича Сидиқжоннинг олдига борди. Сидиқжон бу хабарни эшитиб ҳайрон бўлди, кейин Зуннунхўжанинг уйдан ўғлини бағрига босиб чиқиб кетганини, хотини кўчада болани қўлидан тортиб олганида бола инграганини эслади, шу инграш қулоғига эшитилиб кетди-ю, тўсатдан кўнгли юмшади.

— Ҳўш, Қанизакхон, энди нима қиламиз?

— Нима қилар эдингиз,— деди Қанизак кулимсераб,— ўз оёғи билан келганидан кейин... гаплашасиз-да! Эгилган бошни қилич кесмайди.

— Йўқ, мен бошқа тўғрида... Буларни қаёққа олиб борамиз?

— Ҳовлига олиб борасиз!

— Бошқа жой йўқми, Қанизакхон? Дурустроқ жой бўлса деган эдим...

— Ҳа, бу уйга нима қипти?— деди Қанизак ва бирдан аччиғи келди.— Ҳа, мунча!.. Хотинингиз осмондан тушиптими? Биз ҳам одам боласи, турибмиз. Одамлар бутун умрини ўтказган жойда у киши бир кеча ётсалар ҳеч нима қилмас! Оббо! Унақа олифта бўлса келмасин эди! Ярашгани келганми, уй кўргани келганми?

Қанизак лабини буриб Сидиқжондан юзини ўғирди

ва яна нимадир демоқчи бўлиб икки-уч кўз қирини ташлади-ю, айтмади.

— Йўқ, Қанизакхон, сиз тушунмаётибсиз,— деди Сидиқжон шошиб,— гап унда эмас, унинг олифталиги ўзига... Ростини айттайми? Менинг сиздан яширадиган сирым йўқ. Менинг туриш-турмушимни кўриб: «Ўл-а, аҳволинг шу экан-ку», деб кетмасин дейман. Шу гапни юзимга айтишдан тоймайди. Мен буларни биламан.

Қанизак унга ялт этиб қаради.

— Ярашгани келган эмасми?

— Йўқ. Билмайман, нима учун келганини билмайман, лекин, ҳар қалай, ярашгани келган эмас. Ё болани ташлаб кетгани ё нафақа сўрагани келган.

Қанизак Сидиқжоннинг юзидаги зўр ташвиш ифодасини кўриб унга раҳми, атлас кўйлак кийган олифта жувонга ғазаби келди.

— Хафа бўлманг, Сидиқжон ака!— деди.— Болани ташлаб кетса, бир гап бўлар. Қундуз кунни яслида бўлади, кечқурун холам қарайдилар, мен бор...

— Энди Анзират холанинг бир қилмагани менинг боламга қараш эди!

— Қандоқ қиламиз, ташлаб кетса қараймиз-да. Ташлаб кетмас...

— Менинг туриш-турмушимни кўрса жўрттага ташлаб кетади...

Қанизак, худди шу ташвиш ўз бошига тушгандай, типирчилаб қолди.

— Ўрмонжон акамнинг уйларига олиб борсакмикин-а? Пишиқ ғиштдан, томи унча-мунча тунука, деразаси бор... Мен бориб Тўпанисо опамга айтмай, у ёқ-бу ёқдан нарса топиб ўйини ясатайлик.

— Ўзингиз биласиз,— деди Сидиқжон унга маъюс назар ташлаб. Унинг бу қарашида чексиз миннатдорчилик бор эди.

Қанизак чоққиллаганича тўқайга кириб кўздан ғойиб бўлди. Сидиқжон бошқа яқтак-лозим кийгани ғизиллаганича уйга қараб кетди.

У йўлни қисқа қилиш учун тўқайдан ўтиб, ўтин ғарамларини оралаб, катта йўлга тушганида кимнингдир:

— Ҳа, нима қилиб юрибсан?— деган товушини эшитди.

Сидиқжон орқасига қараб бир неча қадам нарида жадаллаб келаётган Ўрмонжонни кўрди-да, бутун мушқули осон бўлгандай, қувониб кетди.

— Арава бордими?— деди Урмонжон каттакон рўмолчаси билан юзини, бўйинини артиб.— Нечта арава борди?

— Учта...

— Тентак бўлдингми, нега ятакчан юрибсан? Бор, тўнингни кий!

— Хотиним келган экан...

— А? Нимага келипти?— деди Урмонжон ўзини йўл бўйидаги каттакон саданинг соясига олиб,— қани, бери кел-чи. Ярашгани келиптими?

— Йўқ. Билмадим. Ҳали кўрганим йўқ.

Урмонжон рўмолчаси билан бўйинини аста-секин артиб, ўйланиб қолди-да, бирдан:

— Ярашасанми?— деди,— ярашаман деб келган бўлса-ю, ярашгинг келса яраш. Лекин хотин бўладиган бўлса шу ерда бўлсин. Шуни бўйнига қўй. Туриш-турмушингни кўрсат, айт, лекин юрагини ёриб юбормагин, ҳозир бундоқ бўлса йилдан-йилга қанақа бўлишини ҳам кўзига кўрсат. Мана, канал битди, мана бу тўқайларни бузиб янги ер очаётибмиз... Ё ярашсанг кетишинг керак бўладими? Агар кетишинг керак бўлса... кўнглинг шунга мойил бўлса, тўғриси айти бер.

— Ҳали ҳам шунақа дейсизми, Урмонжон ака,— деди Сидиқжон оғриниб,— қўйинг энди шунақа гапларни!

Урмонжон унинг ранжиганини кўриб изоҳ беришга шошилди:

— Йўқ, йўқ, мен бошқа нарса демоқчи эдим. Менинг гапимни нотўғри тушунма, демоқчиман. Менинг гапимдан «Агар бу ердан кетадиган бўлсанг ярашма» деган маъно чиқмасин. Эр-хотиннинг орасига тушишни ёмон кўраман. Эр-хотиннинг орасига тушган киши баъзан ўша тобда, аксари кейинчалик сўкиш эшитади. Бу тўғрида ўз ақлинг билан иш қил, демоқчиман.

— Ярашгани келгани маълум эмас, Урмонжон ака.

— Нега келипти бўлмаса? Болангни кўрсатганими? Ҳеч!

— Мен шундоқ гумон қиламанки, ё болани ташлаб кетгани келган ё нафақа сўрагани.

— Йў-йў-йўқ! Сен берадиган нафақага зор эмас. Болани ташлаб кетгани ҳам келган эмас! Она!.. Яна бу ёғини назарга ол: сенинг қаерда эканлигингни сўроқлаган, билган хотининг эмас, қайнатанг... Оти нима эди... Зуннунхўжа! Шундай эмасми?

— Ҳа шундай.

— Ҳа, баракалла! Ундан кейин, хотининг ўзича кел-

ганмикин? Йўқ! Бундан чиқдики, Зуннунхўжа сени сўроқлаб топган, ундан кейин қизини юборган. Бу аниқ. Хўш, нафақа ундириш ё болани ташлаб кетиш учун юборганмикин? Йўқ! Мана шуларни ўйлаганда хотинингни нима учун келган деса бўлади? Ярашиш тўғрисида қўйнингга қўл солиб кўргани келган. Жуда яхши! Кўнгилдагидек! Битиша олсаларинг соз бўлар эди. Туриш-турмушингни кўрсат, яширма! Шу билан бирга қўйини пуч ёнғоққа ҳам тўлдирма!

— Мен ҳам шундоқ деб ўйлаган эдим,— деди Сидиқжон хийла қизариб,— лекин Канизак ҳеч кўнмади: қўйинг, ўша уйга олиб бормайлик деб сизнинг уйингизни ясатгани кетди.

Ўрмонжон кўлди.

— Сўқир кўзга сурма.. Нима қиласизлар, нима қиласан алдаб? Айтдим-ку...

— Йўқ, алдаш важдан эмас, «ўл-а, аҳволинг шу экан-ку» деб кетмасин деб... Ким билади, хотин кишининг тилига хотин киши тушунади...

— Аҳволингга нима қилипти? Деса дея берсин. Гувалак қуяётганимизни кўрмасдан қўлимизнинг лойлигини кўриб куладиган бўлса кулаверсин. Хўп, бор, кечаси кўришамиз.

Ўрмонжон жадаллаганича кетди.

Сидиқжон югурганича Ўрмонжоннинг уйига бориб Канизакни огоҳлантирди, ундан уйга ўтиб бошқа яқтаклозим кийди-да, тўқайга қараб кетди. Ўрмонжонга учрашмасдан бурун, сордан қочган жўжадай бошини қаерга тикишини билмай қолган Сидиқжон энди даканг — хўроздай мағрур қадам ташлаб борар эди, шундоқ бўлса ҳам узоқдан ўзига маълум қизил паранжини кўрганида юраги гуп-гуп урди-ю, қадами сусайди. У ҳозир хотинига қандай рўпара бўлишини, рўпара бўлганида нима дейишини, у нима дейишини тасаввур қилолмас эди. Узоқ кутиб зериккан ва толиққан бир вазиятда турган Шарофат эри келаётганини кўриб дарров болани қўлига олди ва у яқин келганида яна ерга қўйди-да, ундан қочишни ҳам, қочмасликни ҳам билмагандай, таррадудланиб, юзини паранжиси билан салгина тўсди. Сидиқжон ариқдан ҳатлаб ўтар экан:

— Келинглар, яхшимисизлар?— деганини ўзи ҳам билмай қолди ва хотинидан бир неча қадам берида чўнқайиб болага қучоғини очди.

— Келдик дегин, ўзингиздан сўрасак дегин, сиз йўқламангиз ҳам мен йўқлаб келдим дегин,— деди Шаро-

фат этагига маҳкам тармашиб олган болани отасига йўллаб.— Ана даданг, бор энди! Дада-дада деб қулоқ-миямни еган эдинг-ку, жувонмарг, энди нега ўшшайиб турибсан? Танимаётибсанми? Даданг озиб қолипти-ларми?

Сидиқжон худди туш кўраётгандай, унинг гапини баралла эшитиб турган бўлса ҳам, лекин нима деяётганини англамас эди. У ўглининг ётсираётганини кўриб икки қадам олға босди-ю, бундан ортиқ яқин борса худди бир нарса портлаб кетадигандай, энгашиб боланинг кўкрагига чиқиб кетган қийиқчасидан ушлаб тортди ва кўтариб олди. Бола инградн-ю, йиғламади, ҳайрон бўлиб отасининг оғзига, бурнига, иягига, яна оғзига қаради-да, ширин-шўртак бармоғини унинг оғзига тикди.

— Қани, юринглар...— деди Сидиқжон,— қалай... юришиптими?

Сидиқжон бирор гап гапирса эшитмай қолишдан хавотир тортгандай бир қадам ҳам кейинда қолмасликка тиришиб бораётган Шарофат шуни кутиб турган экан шекилли, дарров:

— Кўпдан-кўп сўраб қўйишди,— деди.

Шу билан гап тамом бўлди. Бола Сидиқжоннинг елкасига бошини қўйиб ухлаб қолди. Шундан кейин жуда ўнғайсиз жимлик чўкди. Сидиқжон гапирмаётганига сабаб гўё бутун эс-ҳуши болада, йўлда эканини кўрсатиш учун дам-бадам оёқ остига, йўл бўйидаги буталарга қараб, болани авайлаган бўлиб баланд шохлар остидан ҳам энгашиб, эҳтиёт бўлиш керак бўлмаган жойлардан ҳам минг эҳтиёт билан ўтар эди. Қатта йўлга чиқиб олингандан кейин Сидиқжон бир нима дейишга мажбур бўлиб:

— Қалай, қишлоқлар қалай?— деди.

— Собиржонқори ўлди,— деди Шарофат ва бу гапни шундай ғамгин товуш билан айтдики, Сидиқжон беихтиёр тўхтади ва унга қайрилиб қаради. Кўз-кўзга тушди. Шарофат бошини бир томонга қийшайтириб маъюс бир қиёфада илжайиб турар эди.

— Ким?— деди Сидиқжон нима дейишини билмай.

— Собиржонқори... Эсингиздан чиқдимми? Дарров эсингиздан чиқипти-да.

Унинг афти «Собиржонқорининг чорвоғида ўтказган дамларимиз қандай дамлар эди, наҳотки ўша кунлар, ўша чорвоғ, ўша жингиллар эсингиздан чиққан, бўлса» деб турар эди. Сидиқжон буни фаҳмлаб жилмайди-да, унинг шамасига шама билан жавоб берди:

— Эсимдан чиққани йўқ... Раҳматлик яхши одам эди,— деди.

Шарофат дамни совутмай яна шама қилди:

— Дунё шу экан-да, шу экан дунё!— деди.

Сидиқжон бу шамага жавоб қилмади. Зотан қандай жавоб қилишни билмас ҳам эди.

Йўлда давом этишди. Яна жимлик чўкди, лекин бу жимлик боягидай ўнғайсиз, толиқтирадиган жимлик эмас эди; Шарофат Сидиқжондан шамасига жавоб ёки ҳар иккаласининг ҳам тилини боғлаб турган андишага барҳам берадиган бирон нарса кутар; Сидиқжон эса хотини ярашгани келганлигига амин бўлиб, унга ўзининг туриш-турмушини кўрсатишдан бурун колхознинг келажagini кўрсатиш учун нималар дейишни ва гапни нимадан бошлашни ўйлар эди.

Сидиқжон ниҳоят гап бошламоқчи бўлиб:

— Қалай,— деди ва сап-сариқ қамишзорнинг у томонида оқаришиб турган дарёни кўрсатди,— баҳаво жойлар эканми?

Шарофат бу гапни Сидиқжон бирон бошқа маънода айтди деган хаёлда ўйланиб тўхтаб қолди ва бунинг тагида бошқа ҳеч гап йўқлигини билганидан кейин бир оз бўшашиб:

— Ҳа, жуда ҳам... қаранг, дарё... бирам чиройли, оппоқ,— деди ва бирдан жонланиб кетди,— мен ёшлигимда дарёда сут оқади дейишса ишонар эдим. Кап-катта қизлигимда ҳам ишонар эдим. Уша йиллари ҳам ишонар эдим...

Шарофат «Уша йиллари» деб Собиржонқорининг чорвоғига девор ошиб тушиб юрган соғларини айтмоқчи ва шу билан Сидиқжонга яна ўша дамларни эслатмоқчи бўлди. Бироқ Сидиқжон ўзи билан ўзи овора бўлиб бунга эътибор қилмади. У ўнг томондаги қалин тўқайнинг очиқ ерида қорайиб турган тупроқ тепани кўрсатиб:

— Ҳу... кўраяпсизми?— деди — Канал! Катта канал... Утган йил чиқардик. Ҳозир тўқайни бузиб ер очаётибмиз, қўриқ ҳам очамиз...

Шарофат Сидиқжон кўрсатган томонга бир қаради-ю, тупроқ тепага эътибор қилмасдан, яна ўзининг гапини гапирди:

— Кап-катта қиз шунга ишонар эканман-а! Собиржонқорининг катта хотини бир йили бизни қумга олиб борган эди. Дарёни шунда кўрган эдим. Туз конига борганимизда ҳам кўрган эдим. Ушанда ҳам сут оқади дейишса ишонибман. Гўл эканманми? Ҳеч-да! Гўл эмас

эдим. Уртоқларимнинг ичида мендан шайтон қиз йўқ эди...

Яна йўлда давом этишди. Шарофат ҳамон дарё, сут ўзининг ўша вақтларида, «ўшанда» гўл эмаслиги тўғрисида гапириб борар, афтидан, ўша маъсум чоқларини Сидиқжонга эслатмоқчи ва унинг қўлига тушувига гўллик эмас, муҳаббат сабаб бўлганини айтмоқчи эди.

«Йўқ, канал, тўқай тўғрисида мен гапни мондалаб гапиролмадим,— деди Сидиқжон ичида,— одам ёқасини ушлайдиган шундай катта иш менинг оғзимдан кичкинагина бўлиб чиқди. Бу қандоқ бўлди, тайёр турган шундай катта нарсани уддалаб айтолмаётибман-у, ҳали йўқ нарсаларни бунинг кўзига қандоқ кўрсатаман?»

Сидиқжон йўлни қисқа қилиш учун қалин тўқайни оралаб ўтган сўқмоққа бурилганда, Шарофат тўхтади.

— Қаёққа бораётибмиз?

Сидиқжон болани иккинчи елкасига олиб унга ўғирилди ва бораётган ерини нима деб аташини билмасдан:

— Дам олинглар,— деди.

-- Қаерда? Ким бор?

— Бир кампир... онамиз борлар.

— Яна ким бор?

— Яна бир хотин киши... У ҳозир ишда.

— Қанизакхонми?— деди Шарофат кулимсираб. Унинг юзида «борсам балога қолмайманми?» деган маъно ётар эди.

Сидиқжон негадир, худди бир сири фош бўлгандай, гангиб қолди.

— Сизга ким айтди? У хотин... мен... ҳеч... ким айтди сизга?

Шарофатнинг юраги шув этиб кетди: «Э, ўзини оқлаётипти-ку. Бундан чиқдики, мендан буткул кўнгил узмаган экан-да. Кўнгил узган бўлса тўғрисини айтиб, шу жувонни оламан ёки сенинг нима ишинг бор демасмиди?» Шу гап кўнгилдан ўтди-ю, тўсатдан қовоғини солиб:

— Нима қиласиз бизни у ерга олиб бориб?— деди ва болага қўл узатди.

Сидиқжон болани бермади.

— Худо урсин агар,— деди Сидиқжон кўзларини катта очиб,— ким айтди сизга?

— Битта киши айтди... Нега қасам ичасиз, ҳар кимнинг майли ўзида,— деди Шарофат ва лабини буриб четга қаради.— Биз бормаймиз. Бир оғиз гапимиз бор, шуни сизга айтгани келган эдик. Исомиддин акам бизни бу ерга ташлаб Хўжақишлоққа ўтиб кетдилар, қайтишда

олиб кетадилар. Биз ўша ерга бориб туришимиз керак.

Унинг мўлжалига кўра Сидиқжон яна қасам ичиши, юр деб қисташи, ҳол-жонига қўймаслиги керак эди. Бироқ Сидиқжон унинг гапига чиппа-чин ишонди, ярашини учун келганлиги ҳақидаги ўзининг тахмини нотўғри чиққанини кўриб бўшгина:

— Ўша ерга бориб гаплашсак ҳам бўлар эди-ку,— деди.

Унинг бундай дейиши Шарофатга жуда қаттиқ тегди, ҳатто ғашини келтирди, шундоқ бўлса ҳам Сидиқжоннинг кўкрагига, сўнгра юзига қараб илжайди-да, қийшанглаб:

— Йўқ, шу ерда, шу ерда гаплаша қолайлик,— деди.

— Бу ер йўл усти-ку.

Шарофат ерга қараб кавушининг учи билан ер чизар экан, эшитилар-эшитилмас:

— Ичкарироққа кириб бўлмайдими?— деди.

Сидиқжон, болани бағрига босганича, бир-бирига киришиб кетган буталар, шохлар орасидан оёғи ва елкаси билан йўл очиб тўқайнинг ичкарасига бошлади. Шарофат дам-бадам «вой ўлай» деб унинг кетидан юрди. Сидиқжон каттакон ёввойи жийда тагида тўхтаб Шарофатни кутди. Шарофат етиб келгач, унинг бошидан паранжисини бир қўли билан олди, тиззасидан келадиган қуруқ ўт-ўлан устига ташлади-да, болани ётқизмоқчи бўлди. Бироқ Шарофат дарров болани унинг қўлидан олди, бағрига босиб паранжининг устига ўтирди-да, жилмайиб, Сидиқжонга ўзидан икки-уч қадам наридан жой кўрсатди.

— Номаҳрамсиз... Уч талоқ деб ўзимга айтмаган бўлсангиз ҳам номаҳрамсиз...

— Биладан,— деди Сидиқжон ундан икки-уч қадам нарига ўтириб,— яхши биладан. Эслатишнинг ҳожати йўқ...

Шарофат ундан бошқа гап кутган эди, дами ичига тушиб кетди-да, бир оздан кейин:

— Менга бегона бўлсангиз ўғлингизга бегона эмасиз-ку,— деди.

— Буни ҳам биладан,— деди Сидиқжон.

— Шуми билганингиз?

— Нима қилсам бўлар эди?

— Нима қилсам бўлар эди эмиш! Ҳамма ишни менадан сўраб қилармидингиз? Сўрамаган эдингиз-ку. Сўрашлик у ёқда турсин бир оғиз гапирмаган эдингиз-ку. Қўнглингизда шунчалик гапингиз бор экан, ота-онам шунчалик жонингизга теккан экан бир оғизгина «ҳой, хотин, мен сиқилиб кетдим, уй ажратиб чиқиб кетайлик», десан-

гиз бўлмасмиди? Утиб кетган гап, энди гапириб ўтиришнинг ҳожати йўғ-у, сирасини айтаман. Кўнглингизда қўйиш бор экан ўзим билан уришсангиз бўлмасмиди? Ё мен одам эмасмидим? Ўзим билан уришинг, уч талоқ деб ўзимга айтинг эди. Мен у уч талоқ ўринга ўтмайди деяётганим йўқ, ўтса-ўтмаса майли... Сирасини айтаман.

— Ўзингиз йўлинг очиқ, кета бер, мен ота-онамни дейман деган эдингиз-ку.

Шарофат кўзларини катта очиб ёқасини ушлади.

— Ё қудратингдан! Қачон? Қачон мен кета беринг дедим? Бунақа ёлғон гапирадиган одатингиз йўқ эди-ку! Уй ажратамиз дедингизу мен йўқ дедимми?

— Сизга у вақтда бунақа гапни гапириб бўлармиди?

— Ҳа, нега гапириб бўлмас экан? Сиз эр эдингиз, мен хотин, хотин эдим, холос.

Сидиқжон кулди.

— Билмабмиз-да бўлмаса. Гапириб бўлса ҳали ҳам гапирсак бўлади... Қолхозимиз сал оёққа босгандан кейин ўзим бориб сизни олиб келмоқчи эдим.

Шарофат ёлғондан қийқириб кулди.

— Қаёққа? Вой-ей, мунча яхши! Шунча ер-сув, шундай ҳовли-жойни ташлаб келар эмишманми? Ўша қилган қилингангизга ҳеч ҳам ярашмайман-у, сирасини айтаман-да. Отам қариб қолдилар, онам дардчил, буларнинг неча кунлиги қолганини ким билади? Улардан ер-сув, уй-жой кимга қолади? Мен сизга ўхшаган эмасман: ер-сув ўзимга керак бўлмаса ташлаб кета бермайман, боламни ўйлайман. Ер-сув, уй-жой менга керак бўлмаса боламга керак. Шу бечора ҳам умид билан дунёга келган, ҳадемай катта бўлади, бола-чақа қилади... Ўзингиз отангиздан ҳеч нарса қолмай, қаттиқчилик кўриб ўсгансиз, қаттиқчилик нима эканлигини яхши биласиз. Отангиздан бир парча ер қолганда ўша қаттиқчиликни кўрмас эдингиз. Наҳот ўғлимга ўшандоқ қаттиқчиликни раво кўрсам! Сиз раво кўрасиз, сизга ўхшаган меҳри қаттиқ оталар раво кўрар! Мен ўғлимни ўйлайман, болагинамнинг пешонасини ўйлайман.

Ерга қараб чўп синдириб, унинг сўзларига жимгина қулоқ солиб ўтирган Сидиқжон ер остидан унга кўз ташлади-ю, жилмайиб:

— Бу тўғрида мен сиздан кўпроқ ўйлаб юрган бўлсам нима дейсиз?— деди ва шу билан «Мен ҳозир нима қилиб юрган бўлсам ҳаммасини ўғлим учун қилиб юрибман» демоқчи эди. Бироқ Шарофат буни ўзича тушунди: «Аччиқ устида шундоқ бўлиб кетди-ю, ўшандан бери нима

қилишимни билмай юрибман», демоқчи деб ўйлади. У сипоғарчиликни қўлдан бериб қўймаслик учун бирпас жим қолди-да, кейин қошини бир оз чимириб, сўз бошлади:

— Чол-кампирнинг шу боладан бошқа меросхўри йўқ, ҳозирги замонда ерни сотиб бўлмаса... Ё сотиб бўладими? Удда қилсангиз сотинг, агар шунча йил туз ичган қишлоғингизнинг суви энди сизга ҳаром бўлса сотинг-у, кўнглингиз тортган жойдан ўғлингизга атаб бошқа ер олиб қўйинг. Ихтиёр ўзингизда... Дадамни ўзингиз биласиз: оғир ишга ярамайдилар. Замонни кўриб турибсиз: биров учун биров тўртдан бирга эмас, шерикликка ҳам бир кетмон урмайди. Колхоз ҳозирданоқ шоликорликка кўз тиккан. Дадамни икки марта жамоа чақиртирди. Дадам: «Куёвимнинг ўзи жавоб қилади, менинг ҳаддим сиғмайди», деб жавоб бериптилар. Жамоа сизнинг бу ёқларда юрганингизни ҳали билмайди... Янаги йилга ер экувсиз қолса колхоз ҳеч кимдан сўраб ҳам ўтирмасдан қўш солиб юборади. Бечора болагинам ерсиз қолади...

Сидиқжон ҳамон ерга қараб чўп синдирар экан:

— Бечора болагина-ку ерсиз қолмайди, лекин... бечора отагинангизни қулоқ қилишаётган бўлмасин тагин? Қулоқ қилишмоқчимми?— деди.

— Вой, нега қулоқ қилишар экан? Ҳеч-да...

— Хўш, нима қиламиз бўлмаса?— деди Сидиқжон бир оз жим қолганидан кейин.

— Ўзингиз биласиз... Менга бари бир... Ишқилиб шу бола...

— Боришим керакми, ахир?

Шарофат ранги бўзариб, Сидиқжоннинг юзига бақрайганича қараб қолди-ю, анчадан кейин:

— Билмасам...— деди.

— Сиз билмасангиз, мен билмасам.

— Борсангиз... майли, бошқа хотин оласизми, бошқа иш қиласизми... Ерни сотиб бўлса жон кошки эди!

Сидиқжон яна кулимсиради.

— Борсам ер учун бораманми?

— Болангиз учун борасиз.

— Мен болам учун борадиган бўлсам сиз болангиз учун шу ерга келиб қўя қолсангиз қалай бўлади? Лекин мен сизнинг қўйингизни пуч ёнғоққа тўлғизмайман... Борини кўрасиз... лекин менинг ҳозирги туриш-турмушимни кўриб юрагингиз ёрилмасин... Биз гувалак қуяётганимизда келдингиз... Қўлимиз лой... Бу гувалакдан

иморат бино бўлгунча мана бунақа атлас кўйлагу амир-көн маҳси-кавуш кия олмайсиз. Баланд охурдан ем еб ўрганган киши аввал боши қўрқиб кетади...

— Вой, ғалатисиз-а, мен сиз билан ярашаман деяётибманми? Безорман...

— Йўқ, мен ҳам сирасини айтаётибман-да. Сиз ҳам «сирасини» кўп айтдингиз-ку. Кўраман десангиз туриштурмушимни кўрсатаман. Лекин ҳозир шундоқ бўлса йилдан-йилга қандоқ бўлишини ҳам айтиб бераман. Мана, янги ер очаётибмиз...

Шарофат билагини кўзига қўйиб бехосдан йиғлаб юборди.

— Шўргинам курсин... Уғлимни беватан қилар экансиз-да. Узингизга ўхшаган беватан бўлар экан-да... Ота ҳам шундоқ бағритош бўладими?.. Тайёр ерни, тайёр уй-жойни ташлаб... Одамлар фарзандини деб йўқни бор қилади-ю, сиз бўлсангиз борни ҳам йўқ қиламан дейсиз!

— Йўқ, бундоқ деёлмайсиз. Мен ҳозир нима қилаётган бўлсам ҳаммасини ўғлим учун қилаётибман, ўғлим менга ўхшамасин деб қилаётибман. Сиз болангизни кўргани, менинг онамга ўхшаб жийда, беҳи, арава мих кўтариб келманг деб қилаётибман.

Шарофат Сидиқжоннинг пичингига тушунмади шекилли:

— Нима қилибсиз, нима қилдингиз?— деди.

— Энди қилаётибман. Уғлимга ер-сув керакми? Ер-сув тайёр. Уғлимга уй-жой керакми?..

Шарофат унинг сўзини бўлди:

— Мунча яхши, ҳукуматнинг хазинасини ҳам инъом қила қолинг!.. Ҳукуматнинг ерига мунча бино қўйишлик! Қачондан бери ҳукуматга суяниб қолдингиз?

— Ақлим киргандан бери...

— Беришнинг олиши ҳам бўлади...

— Нимани, ерними? Ерни тортиб олади демоқчимисиз?— деди Сидиқжон заҳарханда қилиб,— нима қилди тортиб олиб, темир сандиққа солиб қўядими? Биздан тортиб олиб кимга беради? Мана шу жойлар бурун Абдуваққос деган бир эшонга қарашли экан, ҳукумат биздан тортиб олиб ўшанга берадими? Аммо Охунбобоевнинг ўрнига Собиржонқорига ўхшаган одам ўтириб қолса шундоқ қилар эди. Сизнинг дадангиз ўтириб қолса ҳам шундоқ қилар эди. Ё қилмасмиди?

Шарофат яна кўзига ёш олди.

— Сизга қолса дадамни ёт унсур ҳам дейсиз. Билмадим дадам бечора сизга нима ёмонлик қилган эканлар.

Сизни деб шунча куяди, шунча куяди... Уғлим йўқ эди, худо ўғил берди дер эди. Аччиқ устида сизга ўша гапларни айтиб, кейин нима аҳволга тушганларини билмайсиз. Йиғлаб, ўзларини уриб... эслари кетди. Сиз нуқул ёмонлайсиз... Ҳеч инсофингиз йўқ. Бағри тош! Сизнинг ўрнингизда бўлак одам бўлганда, минг ёмон кўрса ҳам, аччиғидан тушганидан кейин бир бориб ўша бечорани юпатиб, кўз ёшини тиндириб келар эди. Нуқул «қанотим синди» деб йиғлайдилар... Ушандан бери бир кун соғ бўлсалар уч кун касал... Ҳар куни аямни уришадилар, икки марта ўласи қилиб урдилар. Мен билан келмоқчи эдилар, дармонлари етмади, йиғлаб қолдилар...

— Менинг бу ерда эканлигимни ким айтди?— деди Сидиқжон бирпас жимликдан сўнг.— Узингиз сўроқлаб билдингизми? Кимдан сўрадингиз?

Шарофат Сидиқжон рашк қилаётипти деган хаёлда ўзини жуда қўрққанга солди.

— Мен ҳеч қаерга борганим йўқ. Сиз кетганингиздан бери остонадан ҳатлаган бўлсам оёғим синсин. Сизга бари бир-ку, сирасини айтаман-да... Дадам билиб келдилар.

Унинг ҳамма гапи ва муомаласидан Ўрмонжоннинг тахмини тўғри чиққанлиги очиқ-ойдин кўриниб турса ҳам Сидиқжон яна:

— Дадангиз бориб олиб келгин деб юбордиларми?— деди ва бу гапни жуда қўпол тарзда айтганини сезиб секин Шарофатга қаради. Шарофат паранжининг попугини эшиб, ерга қараганича ўтирар, афтидан, бу саволга жавоб бермоқчи эмас эди.— Дадангиз шунчалик деган бўлсалар худо хайр берсин,— деди Сидиқжон қўпол равишда айтган гапини силлиқлаш учун,— у киши менга қандай бўлсалар, мен ҳам у кишига шундай... Онангиздан ҳам хафа эмасман. Лекин орага бир совуқчилик тушгандан кейин менинг ўша уйга қайтиб боришим тўғри келмайди. Гап совуқчиликда ҳам эмас.

— Нимада бўлмаса?— деди Шарофат бирдан бошини кўтариб.

— Нимада? Ҳар нарса қилсангиз ҳам ўзингизни гўлликка солманг, хафа бўламан. Ҳалигина мен қизлигимда гўл эмас эдим, ўртоқларим ичида мендан шайтон қиз йўқ эди демадингизми? Энди гўл бўлиб қолдингизми? Нимага бўлар эди, мен ўзимга ўхшаган одамлар ичига тушиб қолдим. Мен шуларни кўриб ўзимни танидим. Кўр ҳассасини бир марта йўқотади. Мен бу ердан кетмайман. Шунч бориб дадангизга айтинг. Агар ота-онангиз мен билан шу

ерда умр қилишингизга рози бўлишса, ўзингиз ҳам шуни хоҳласангиз шариат-тариқат деб ўтирмаймиз... Шарнатнинг йўли кўп экан, биттаси берк бўлса тўрттаси очиқ...

Шарофатнинг юпқа лаблари кўкариб пирпиради, бурни оқариб, катаклари керилди. Сидиқжоннинг назарида, у ҳозир ҳеч оғизга олиб бўлмайдиган бир гап айтиши, бақариши, сўнгра болани олиб жўнаб кетиши керак эди. Бироқ Шарофат ундай қилмади. У ўзини ерга отиб урди-ю, худди илон чаққандай, тўлғониб йиғи бошлади.

— Мен кўчада қолганимдан бу ерга келибманми?.. Шу болам тирик етим бўлмасин, шу боламнинг пешона-сига ер битсин деб келганман... Мен эрсираб келибманми? Эрсираган бўлсам бўйни йўғон сон мингта. Болам тирик етим бўлмасин деб келдим... Болам дарбадар бўлмасин деб келдим.

— Ҳар қанча дарбадарлик бўлса мен кўрганман, ўғлимга қолгани йўқ,— деди Сидиқжон.

Шарофат бирдан бошини кўтариб Сидиқжонга қаради ва туриб ўтирди. Унинг ранги ўчиб, кўзлари қизарган, лекин қуруқ эди.

— Бормайсизми?— деди худди ҳозир юладиган бир важоҳатда.— Бормайсизми?!!

— Шовқин солманг, биров эшитса нима дейди! Айтдим-ку...

— Шу гапингиз гапми? Шу гапингиздан қайтмайсизми?

— Уй қиладиган бўлсангиз менинг кўнглимга ҳам қаранг-да.

— Қайтмайсизми? Уч марта айтаман: Қайтмайсизми? Қайтмайсизми?.. А? Қайтмайсизми! Хўп, бўпти! Менга нима, бола бир меникими! Мен қўлимдан келганини қилдим, энди уволи сизнинг бўйингизга... Ерсиз қоладими, етим бўладими... Етим бўлганда ҳам шундай етим бўлсин, шундай ҳам етимча қилайки, қон йиғласин! Бошига бир мушт уриб, бир бурда қаттиқ нон берадиган бир бўйни йўғонга тегмасам мен ҳам юрган эканман!

Шарофат шу гапни айтди-ю, ирғиб ўрнидан турди ва болани худди ердан юлиб олгандай силтаб кўтарди. Бола қўрқиб уйғонди ва чинқириб йиғлади. Сидиқжоннинг унга айтадиган бошқа гапи йўқ эди, бироқ шу кайфиятда кетишини хоҳламади; назарида, агар бу кайфиятда кетса, шу ердан борибоқ жўрттага бир бўйни йўғонга тегадиган, бу бўйни йўғон дарров боланинг бошига бир мушт уриб, қўлига бир бурда қаттиқ нон тутқазадигандай бўлди, шунинг учун, юпатиш баҳонаси билан болани унинг

қўлидан олар экан, (Шарофат болани дарров берди) мумкин қадар мулойимлик билан:

— Бугун қолинг, кеч кирди, эртага ўзим арава топиб жўнатаман. Исомиддин акангиз аллақачон кетиб қолгандир,— деди.

— Вой ўлай!— деди Шарофат кунга қараб,— албатта кетиб қолдилар-да, менга қараб ўтирармидилар! Вой, ўлганим яхши... Вой шўргинам...

Шарофат отаси ўргатган, ўзи билган ҳамма гап, ҳамма йўллари нишлатиб натижа чиқара олмаганидан кейин бу кеча шу ерда қолиб Сидиқжонни бу ерга боғлаган, унинг димоғини шиширган нарсани яхшилаб билмоқчи ва шунга қараб тош қўймоқчи бўлди. У Анзират холанинг уйига етгунча, аравадан қолгани учун ўзини дам-бадам товуш чиқариб қарғаб борган бўлса ҳам, кўп ўйлади ва турли-туман тахминлар қилди. Унинг назарида бу тахминлардан ҳақиқатга яқинроғи Сидиқжоннинг «шу жувон ўлгур» Канизакка айланишиб қолганлиги эди. «Бояги семиз одам айтган гаплар рост экан,— деди ичида,— лекин бунга маҳлиё қилган унинг қора кўзигина эмасдир. Яна нимаси экан? Кўмиб қўйган тилласи йўқдир, кўмиб қўйган тилласи бўлганда бўйдоқ йигитга тегар эди. Бўлса уй-жой, илгариги эридан қолган рўзғори бордир. Бу безотнинг димоғини шиширган шу нарса! Бу безот-ку, унинг уй-жойига учипти, у манжалақи бунинг нимасига учди экан? У ҳам бунинг қуруқ ҳуснигагина учмагандир. Нимасига учди экан? Бу безот унга нима деб мақтанди экан? Аввали шуки, ҳеч кимим йўқ, ёлғиз бошим дегандир, шум укаси, илоннинг ёғини еган мўлтони онаси борлигини яширгандир...»

Шарофат Анзират холанинг остонасидан ичкарига қадам босганда заҳарга тўлган чаёндай ўз заҳаридан ўзи карахт эди, бироқ ҳовли ва уйларининг аҳволини, ҳовлида ошқовоқ пўчоқ судраб ўйнаб юрган бола ва кўришгани кучоқ ёзиб келаётган кампирнинг уст-бошини кўриб заҳри бир оз тарқалди, Анзират хола Сидиқжонга: «Вой, садқайи одам кетинг, наҳот киши шундай хотинни, шундай болани қўйиб бу ёқларда юрса!» деганидан кейин ҳатто чеҳраси очилди. Анзират хола уни нариги уйга олиб кирди. Шарофат, мезбонни назари илмаган меҳмондай ҳеч кимнинг таклифини кутмасдан, тўғри тўрга ўтиб, якандознинг ўртасига ўтирди-да рўмолини қайта боғлар экан, уйнинг у ёқ-бу ёғига қаради. Сидиқжон бўсағадан бир қадам ичкарида чўнқайди-да, болани ерга қўйиб онасига йўллади ва болага қараб у-бу деб турган бўлса ҳам,

кўзи ва бутун диққати Шарофатда эди. У Шарофатнинг қўйинини пуч ёнгоққа тўлғазмаслиги, туриш-турмушини кўрсатиши керак экани тўғрисида ўйлаганида бу туриш-турмуши туфайли оз бўлса-да, хижолат тортишни хаёлига ҳам келтирмаган эди. Бироқ энди, Шарофат уйнинг у ёқ-бу ёғига қараб ўтирганда хижолатлик сеза бошлади. Унинг назарида, ҳовли илгаригидан ҳам хароброқ, уй ва ундаги ҳар бир нарса кўзига абадий қашшоқлик нишонаси бўлиб кўринар эди. Анзират хола дастурхон олиб кирди. Сидиқжон чойни кутмай ишга кетди.

Шарофат кечгача Анзират холани гапга солиб ҳамма нарсани батафсил билиб олди, лекин бу гаплардан Сидиқжонни бу ерга нима учун бунчалик боғланганига жавоб тополмади. У ўйлаб-ўйлаб Канизакка ёпишди: «Бу имонсиз кампир ёлгон айтаётгандир. Бунинг ҳам ҳеч кими йўқ экан, икковининг орқасидан кун кўриб юрган бўлса, буларнинг сирини менга албатта айтмайди-да. Мен содда шунинг гапига ишониб ўтирибман. Худо ургани йўқки, бир ҳовлида туриб у кўзини сузмаса-ю, бу ипини узмаса! Бу жувон ўлгур кўзини сузган! Бу безот хуштор бўлиб қолган! Наҳот шунчалик хуштор бўлсаки, кўзига мол-дунё ҳам кўринмаса-я! Шунақа хушторлик ҳам бўлармикин? Бунақа хушторлик-ку бўлмайди, бу манжаллақчи бир бало қилган, ўзига иситиб олган бўлса ажаб эмас, Рост, бу гапни худо кўнглимга солди, ўзига иситиб олган. Эсизгина, буни билганимда ўша ердан қайтарма қилдириб келар эканман... Э, энди билдим: онаси ўлгур ҳам бир илм-амал қилган, уни мендан совутган; совутмаган бўлса шундай ювош одам бирданига бунақа бўлиб қолмас эди. Онаси ўлгур ўша келишида беҳи олиб келган эди, шу беҳида бир гап бор экан. Бу гапни ҳам худо кўнглимга солди... Шу ерга келадиган бўлсанг ярашаман деганчи ҳам бир ҳийла: Канизакни олар экан деб ўйламан-син, ўчакишиб болани ташлаб кетмасин деб айтди. Бу — иккови бамаслаҳат қилган иш. Бамаслаҳат бўлмаса мени бу ерга олиб келмас эди. Биладики, мен бунақа юзта эрнинг баҳридан ўтаман, лекин бу ерга келмайман...»

Шарофат мана шундай фикр-хаёллар билан бўлиб, кечқурун Канизак келганида яна заҳарга тўлиб ўтирган эди; бироқ уни чўчитмаслик, гафлатга солиб туриб бирдан қўлга тушириш учун авзойини сира билдирмасликка ҳаракат қилди: у билан ўрнидан туриб, қучоқлашиб, ҳатто «опангиз ўргилсин» деб кўришди. Канизак, унинг бундай қарши олишини кутмаган бўлса ҳам, ҳайрон бўлмади, у билан хандон-хушдон гаплашди, боласини суйди.

Шарофат Капсанчилар қишлоғининг бод-ҳавоси, «биррам чиройлик» тўқайлари, дарёси тўғрисида гапириб туриб тўсатдан:

— Мен ҳам шу ерлик бўлмоқчиман,— деди-ю, Қанизакнинг кўзига қаради.

Шу пайт Сидиқжон келиб айвондаги ўчоқ бошига — Анзират холанинг олдига ўтиб кетди. Қанизак ўша томонга қараб паришон ҳолда:

— Жуда яхши бўлади, аяча, яхши бўлади... Бу ерлар ҳам обод бўлиб кетади,— деди-ю, ўрнидан туриб, югурганича Сидиқжоннинг олдига борди ва пичирлаб, звенонинг бир арава пахтаси пахта пунктдан қайтганлигини айтди Сидиқжон бир нима деб дўнғиллади. Анзират хола кулди.

Шарофатга шунинг ўзи кифоя қилган эди, буниги устига Қанизак «ўлсин» деди. Бу гап Шарофатнинг қулоғига эркалаб, йиғламсираб айтилгандай бўлиб кирди. Ғазабдан вужуди қақшаб ақли қочган Шарофат «наинки Қанизак Сидиқжонга хотининг қоламан деяётипти деб ҳозирнинг ўзидаёқ арз қила қолса» деган нарсани ўйлади. Қанизак қайтиб келганда у ўлим хавфи остида қолган мушукдай, кўзлари чақнаб тикка унинг юзига чанг соладиган бир важоҳатда ўтирар эди. У чироққа ёнбош ўтиргани учун Қанизак буни пайқамасди.

— Қим ўлсин?— деди Шарофат энтикиб.

— Вой, аяча, сизга нима бўлди?..— деди Қанизак ва унинг афтига қарашга улгурмади: Шарофат олдида турган чойнак билан унинг башарасига туширди. Қанизак қичқирди-ю, ағдарилиб тушди, лекин дарров ўрнидан туриб ўзини четга олди. У ўнг кўзини юзи аралаш ушлаб, нима бўлганини ва яна нима бўлишини билмай, гаранг бўлиб қолди.

Шарофат ҳайҳайлаб югуриб келган Анзират холанинг бошига шокоса билан урди, Сидиқжонга пиёла, кавуш, обдасга отди, яна Қанизакка ҳамла қилди. Қанизак нариги уйга кириб кетди. Нариги уйда Қанизак, ўчоқ бошида Анзират хола войвойлар, бола чинқириб йиғлар эди. Ҳаял ўтмай Қанизак оқ тугун кўтариб, юз-кўзини ушлаганича йиғлаб, кўчага чиқиб кетди. Шарофат ҳамон шовқин солар, Сидиқжонга отгани нарса излаб у ёқ-бу ёққа югурар, топганини отар, лекин энди ғазабдан эмас, отилаётган нарсаларга чап бермай тахт турган Сидиқжоннинг олов сочаётган кўзларини кўриб қўрққанидан отар эди. Сидиқжон номусга ўлиб, ғазабдан кўзига қон тўлиб, нима қилишини билмай хийла туриб қолди-ю, охири ўзини туюлмади, «Ҳе отангни...» деб Шарофатга томон

интилган эди, кимдир орқасидан тутиб қолди. Сидиқжон қайрилиб қараб Зиёдахонни кўрди.

— Бу нимаси, урмоқчимисиз? Хотин кишини-я!— деди Зиёдахон.

Сидиқжон бошини қуйи солиб:

— Келинг, Зиёдахон опа,— деб четланди.

Шарофат бидирлаб кетди:

— Мен у ёқда итвачча боқиб ўтирибман-у, бу киши бу ерда мегажинларнинг этагини ўпиб юрадилар! Аввал битта хотинни эплаб ундан кейин бошқасига қўл чўз! Озодлик душмани! Ёт унсур! Руҳоний! Мени хотин қилмайдиган бўлсанг жавобимни бер!

— Жавобингни берганим йўқми?— деди Сидиқжон илжайишга ҳаракат қилиб.

— Берганмассан!

— Ҳа, хўп, бошқатдан: роса, роса уч талоқ қўйдим! Қутулдимми?

— Нега қутулар экансан! Дадамнинг ҳақларини бериб ундан кейин қутуласан!

— Дадангизнинг менда яна ҳақлари қолган эканми?

— Эшигимизга увада тўну чилвир белбоғ билан келган эдинг!

— Нима билан чиқиб кетдим?

— Қўйинглар бунақа гапларни!— деди Зиёдахон,— қани юринг, ўртоқ, бугун бизникида ётинг, эртага икковларинг ҳам жаҳлдан тушганларингдан кейин гаплашасизлар. Олинг болангизни.

— Олмайман! Олсин ўзи итваччасини!

Бола ҳануз чирқираб йиғлар эди.

Шарофат паранжисини ёпиниб уйдан чиқди. Сидиқжон Зиёдахонни секин туртди.

— Зиёдахон опа, бир нима қилинг, болани олиб кетсин. Жон опа! Мен нима қиламан, қандай қиламан?

— Колхозчилик, Сидиқжон, битта бола бўлса юмалаб-сумалаб ўсади, ҳеч ташвиш тортманг, колхознинг бағри кенг.

Зиёдахон йиғидан хириллаб қолган болани олиб Шарофатнинг кетидан югурди ва бўсағада етиб олди.

— Ўртоқ, ўртоқжон, маңг, бола бечорада нима гуноҳ! Олинг.

— Итваччасини ўзи боқсин!— деди Шарофат ва Зиёдахонни итариб ташлади. Бола унинг қўлидан тушиб кетаёзди.

Зиёдахон Анзират холани чақириб болани берди. Кампир бир қўли билан бошини ушлаб, иккинчи қўли билан

болани бағрига босди ва юзини юзига қўйди. Шарофат унга жуда яқин келиб ўшқирди:

— Қўшмачи! Қўшмачиликнинг нонини еганингдан кейин бунақа ишини ҳам қилгин!

— Майли, болам, майли,— деди Анзират хола болани олиб кетар экан.— Ҳар нима десанг ҳам умринг узоқ бўлсин, шу боланинг катта бўлганини кўргин... Илоҳим кўргин!..

Зиёдахон Шарофатни анча ергача суриб олиб кетди. Ичкаридан боланинг ҳиқиллаши, Анзират холанинг болани аллалаган товуши ва ора-сира инқиллаши эшитилар эди.

Сидиқжон ичкарига киришни ҳам, кўчага чиқиб кетишни ҳам билмай остонада туриб қолди. Ичкарига кириб кампирга қайси юзи билан қарайди-ю, қайси тили билан унга бир нима дейди ва нима дейди? Зиёдахон нима деб ўйлади? Шарофат ҳозир унга нималар деб кетаётган экан? Эртага бу можаро бутун колхозга маълум бўлганда одамлар нима дейди? Бунинг туҳмат эканлигига бу одамларнинг қайси бирини ишонтиради-ю, нима деб ишонтиради? Бечора Қанизак одамларнинг кўзига қандай қилиб кўринади? Нима дейди?

Сидиқжон остонада ўтириб қолди. Хийла вақтдан кейин Анзират холанинг оёқ шарпаси эшитилди. Сидиқжон дарров ўрнидан турди. Анзират хола эшикка томон келар эди. Сидиқжон йўталиб ичкарига кирди ва икки қадам босмасдан Анзират холага тўқнаш келди.

— Ҳа, болам, қаёқда қолдинг?— деди кампир,— юр, овқатингни еб олгин, эсинг кетди.

Анзират хола ўчоқ бошига кетди. Сидиқжон уйга кирди. Бола ухлаб ётар эди. Анзират хола бир шокоса ширгурунч келтириб Сидиқжоннинг олдига қўйди.

— Егин, болам, егин... Майли, хафа бўлма, шунақа бўлади. Енгилроқ жувон экан...

— Хола,— деди Сидиқжон товуши хиёл титраб,— энди мен буни сизнинг кўнглингиздан қандай қилиб чиқарман? Мен туфайли шунча... умрингизда эшитмаган гапларни эшитдингиз...

— Майли, болам, майли, эшитсам сен туфайли эшитибман, у туфайли эшитганим йўқ... Боланг уч-тўрт кун қийналади, кейин ўрганиб кетади. Мен Қанизакдан бир хабар олиб келай. Марусянинг уйида бўлса керак.

Қалтис йнқилиб бирон жойи майиб бўлган киши бунинг оғриғини ўша тобда эмас, кейин билганидек, Сидиқжон бу можаронинг бутун даҳшатини шу кечаси кўрпага

кирганидан кейин билди. Унинг назарида ҳозир бутун қишлоқ фақат шу тўғрида,— биров кулиб ва биров тажанг бўлиб, биров Шарофатни ва биров Қанизакни қоралаб, биров «ҳамма иллат шу йигитнинг ўзида» деб шу можаро тўғрисидагина гапираётгандай бўлар эди. Унинг кўз олдига Зиёдахон келди. Шарофат унга нималар деди экан? Унинг сўзларига ҳеч ким ишонмаса ҳам Зиёдахон ишонади. Баҳорда балхтут остида бўлган ҳодиса ҳеч қачон унинг эсидан чиқмайди.

Сидиқжон бундан ҳам кўра ҳозир боласини қўйнида олиб ётган Анзират холадан, бировнинг уйида инқиллаб ётган Қанизакдан хижолат тортар эди.

Анзират холанинг қўйнида ётган бола тўсатдан қичқириб юборди. Сидиқжон уни албатта бир нима чақди деган хаёлда ўрнидан тура солиб югурди. То у етиб боргунча Анзират хола туриб болани қучоғига олди ва силкитиб юпата бошлади:

— Йў-йў-йўқ... Вой, болагинам. Йў-йў-йўқ... Болам бечора тушида қўрқди, тушида қўрқди болагинам... Аллў аллау-алла...

Бола дарров жим бўлди. Сидиқжон нима қилишини билмай, Анзират холанинг орқасида бирпас туриб қолди-ю, ниҳоят:

— Хола, менга берақолинг, сизни ухлатмайди,— деди.

— Вой, нима қилиб юрибсан, болам?— деди Анзират хола болани ётқизиб,— бор ухла. Эрта саҳарда ишга чиқадиган одамсан, бор, бор! Мен болани энди кўрибманми... Бола бечора ўшанда қўрққан экан-да, қўрқса шунақа бўлади. Бераҳмлар, наҳотки болани шунчалик қўрқитсаларинг! Сен ҳам шунинг товушига уйғондингми?

— Уйғоқ эдим... Эртага олиб кетар, ҳар нима бўлганда ҳам кўкрагида оналик меҳри бордир.

— Олиб кетса олиб кетар, олиб кетмаса бу тўғрида ҳеч ташвиш тортма, ўғлим. Умрини берса Ҳошимжон билан ака-ука бўлиб ўсади.

Сидиқжон Анзират холанинг фақат шу мазмунда бир нима дейишини кутган бўлса ҳам, бу гап қалбига иссиққина тегди. Унинг бутун вужуди эригандай бўлди, кўкрагининг аллақаеридан шув этиб кўтарилган бир нима томоғида лип-лип этди-ю, кўзига ёш келди.

— Қуллуқ, онажон!— деди эшитилар-эшитилмас.

— Хотининг, бунақа феъли тез экан, олиб кетмагани ҳам дуруст. Ёш нарса шундоқ баджаҳл бўлса-я! Хайрият ҳам Зиёдахон келиб қолди, бўлмаса ҳаммаёқни остин-устин қилар экан. Мен Зиёдахонни ҳам урармикин деган

эдим. Хайрият урмади. Иккиқат нарса... Эридан балога қолар эдик... Эри қандоқ яхши кўрадики... Бечора бола кўрмай юриб-юриб энди кўрди. Ўтган йил қиши билан районга докторга қатнади. Эсон-омон қутулсин. Яхши жувон, ўқиган... У келганда Канизак чиқиб кетганмиди? Эсимда ҳам йўқ...

— Ҳа, Канизак чиқиб кетгандан кейин келди... Хола, Канизак Марусяникида ётиши чакки бўлади-да: билмаган одам айби бўйнида экан дейди. Шуни азонда бориб олиб келинса, ишга шу ердан чиқса, билган билиб, билмаган билмай қўя қолса яхши бўлармиди дейман... Мен борсам гап кўпаярмикин. Бундан ташқари ҳозир мен унга бир нима дейишим ҳам қийин, мендан хафадир. Кўнглидан чиқарарман...

Анзират хола анчадан кейин жавоб берди:

— Ҳар қалай хотиннинг кетгандан кейин келгани яхши, болам.

Сидиқжон, гарчи Канизак қайтиб келмас деган ўйга бормаган бўлса ҳам, Анзират холанинг бу гапидан кейин у можаронинг энг хунук оқибати барҳам топгандай енгил тортди.

— Рост айтасиз, хола,— деди ва бориб жойига чўзилди.

Дарҳақиқат бу можаронинг бошқа оқибатлари ҳозир унинг кўзига ўзидан-ўзи барҳам топган ва топадигандай кўринар эди: «Анзират хола мендан хафа эмас,— дер эди ўзича.— Нимага ҳам хафа бўлади? Ўзи кўриб билиб турипти, бундан ташқари ўз онамдай бўлиб қолган одам. Болани Шарофат эртага албатта олиб кетади, олиб кетмай иложи йўқ — боласидан айрилса чумчуқ чирқирайди-ю! Лекин қайтиб кетишида у яна бир тўполон қилади, нафақа берасан деб тўполон қилади, мен хўп десам, қўлига бор-йўғимни тутқазсам ҳам тўполон қилади!»

Унинг кўз олдига шу жанжал манзараси келди: ранги, кўз жияклари оқарган, юпқа лаблари кўкариб кетган Шарофат оғзига келган гапни қайтармай шовқин солмоқда; ўртага тушмоқчи бўлган кимнидир юлади; ҳамма эркакларни ҳамиятсиз, ҳамма хотинларни бузук дейди. Биров кулади, биров тажанг бўлади... Шунда Зиёдахон келиб секин: «Сидиқжон, оғир бўлинг, ҳамма кўриб, билиб турипти, бундай шаллақи, бундай тухматчи, бунингдай юзсиз хотинни умримда кўрганим йўқ», дейди. Шунда Канизак: «Вой, Сидиқжон ака, ўлмаган жонингиз, шундай хотин билан ўн йил қандай умр қилдингиз!» дейди...

Сидиқжон жиндак мизгигандай бўлди-ю, кўзини очиб қараса тонг отиб қолипти, бет-қўлини ҳам ювмасдан тўқайга чопди.

Ҳамма аллақачон ишга тушган. Тўлаган ака билан арра тортаётган Зокир ота Сидиқжонга хўмрайиб қаради. Сидиқжон, худди кеч қолганимнинг ҳиссасини чиқараман дегандай, дарров ишга тушди ва шитоб билан дарахт бутар экан, Қанизакни излаб атрофга кўз ташлади. Зокир ота ундан Қанизакни сўради. Сидиқжон шундан билдики, Қанизак ишга чиқмапти ва кечаги можародан бу ердагиларнинг хабари йўқ экан, шунинг учун «келиб қолар» деб жавоб берди. У бир томондан Қанизакка нима бўлди, кўз-пўзига зиён етмадимикин деб ташвиш тортса, иккинчи томондан, Шарофат келиб яна жанжал бошлашини минут сайин кутгани учун, унинг ишга чиқмаганидан хурсанд эди.

Тушликка занг урилганда Зокир ота нон халтасини кўтариб, одатдагича, қўшни бригададаги ўртоғининг олдига ўтиб кетди-ю, ишга занг урилганда ўзидан-ўзи жовраб, сўкиниб келди. Унинг авзойини кўриб Сидиқжоннинг юраги шув этиб кетди: «Ҳа, эшитипти, Қанизак нега ишга чиқмаганини билипти. Қимни сўкаётипти — меними, Шарофатними? Мени сўкаётипти. Ҳозир келиб шовқин солади, дилимни сиёҳ қилади. Ҳозир мен бунга қандоқ қилиб тушунтираман? Гапимга қулоқ солармикин?..»

Зокир ота нон халтасини тўнининг устига қўйиб, болтани қўлига олар экан:

— Қанизакни кейин кўрдянгми, дурустми, кўзига зиён қилмаптими? — деди.

Сидиқжон унинг бу хилда мулойимлик билан гапиришини кутмагани учун дафъатан тушунолмади.

— Лаббай? — деди-ю, кейин тушуниб жавоб берди: — Дуруст, ҳеч нима қилгани йўқ... бети салгина...

— Бўлар иш бўлипти, энди ҳеч кимга оғзингдан чиқарма. Бости-бости... У фалокатдан билиб қочган экансан-да. Болага, ўз боласига меҳри шу бўлса, ундан нима умид қилади киши? Майли, болага меҳри шу бўлса ташлаб кетгани яхши бўлипти. Ташлаб кетгани кўнгли бўлган онанинг борию йўғи! Шундоқ эмасми?

— Менинг туриш-турмушимни кўрмасдан бурун «айланай-ўргилай» деб ўлаётган эди, кўрганидан кейин газак олиб шишиб кетди. Энди ташлаб кетаман деб мени кўрқитмоқчи.

— Ташлаб кетипти-ку, тағин нима?

— Ҳали кетгани йўқ, кечаси Зиёдахон опам олиб кетган эдилар.

— Ие, ҳали хабаринг йўқми? Хотининг азонда жўнапти. Болтабой кузатиб қўйипти. Бола тўғрисида шунча гапиришипти, уч-тўрт киши шунча ўртага тушипти...— унамапти. Нуқул итвачча дер эмиш. Астаффирулло, ўз боласини, ўзи туққан болани итвачча деса-я!

Зокир ота сўкиниб дарахт бутай кетди. Сидиқжон гаранг бир аҳволда туриб қолди. Унинг кўз олдига йиғлаб-йиғлаб ҳолдан тойган ва уйнинг бир бурчагида ҳиқиллаб, мунғайиб ўтирган ўғли ва хуноб бўлиб жавраб, дам-бадам кўча эшигига бориб келаётган Анзират хола келди. Бу манзара кечгача унинг кўз ўнгидан кетмади, кечгача ўйлаб ўғлини Баҳрободга — онасига ташлаб келишга қарор берди-ю, шу тўғрида гаплашгани ишдан тўғри Урмонжоннинг уйига борди. Урмонжон унинг сўзини эшитиб кулди.

— Жуда эрка ўсган қиз болага ўхшайсан: сал бир нима бўлса дарров она деб қоласан! Салгина иситма чиқарсанг Баҳробод — она, хотининг болангни ташлаб кетса ҳам Баҳробод — она! Ким айтади сени қаттиқчилик кўриб ўсган йигит деб! Онанг бечорага отангдан иккита сағир билан қолиб кўрган кунлари ҳам етади. Ун йил онангга қарамабсан-у, энди бола боқиш керак бўлганда Баҳробод — онами? Қўлингдан ёрдам қилиш келганда ёрдам қилишинг керак эди, ҳозирча ёрдам қилолмас экансан, ҳеч бўлмаса қўй, бечоралигини қилсин.

— Нима қиламан бўлмаса. Анзират холага ташлаб қўйиш ҳам инсофдан эмас. Мен у кишидан жуда хижолатда.

— Нега Анзират холага ташлаб қўясан? Унинг ҳам иши бор, невараси бор. Боғчани нимага очиб қўйибмиз? Мен Марусяга тайинлаб қўйдим, эртадан бошлаб боғчага бер. Ҳар кун эрталаб ишга кетаётганингда элтиб қўясан, қайтишда олиб кетасан. Шундоқ қилсанг ўзингдан бошқа ҳеч кимга оғирлиги тушмайди.

Сидиқжон Урмонжоннинг олдидан таъби очилиб чиқиб кетди. У биринчи навбатда Канизакка узр айтиш учун йўлакай Марусянинг уйига томон бурилди. Уйнинг эшиги очиқ, ичкаридан хотин кишининг дам-бадам кулган товуши эшитилар эди. Сидиқжон орқа томонга ўтиб тепаликка чиқди ва ойна ўрнатилган туйнукдан ичкарига қаради. Маруся китоб ўқир, Канизак унга қулоқ солар экан, ҳадеб кулар, кимдир унинг сочини ўрар эди. Сидиқжон синчиклаб қараб бу хотинни таниди. У — Кани-

закнинг звено бошлиғи бўлишига норози бўлиб Бўтабойнинг олдига арзга борган аёллардан бири — дўнгпешона жувон эди. Сидиқжон буни кўриб «ҳа, шу хотин кўргани келган бўлса Қанизак тухматга қолганини ҳамма билар экан» деб қўйди ва ҳозир унинг олдига киришни лозим кўрмай уйига кетди.

Бола ухлаб ётар эди. Анзират хола Сидиқжоннинг бемаҳал юришидан жиндай койиди, кейин боланинг бугун қилган шўхликлари, айтган гаплари тўғрисида кула-кула сўзлади. Унинг юзида ҳеч қандай малол аломати кўринмас, аксинча, ҳар кунгидан хуррамроқ эди.

— У касофат кетиб қолипти-ку,— деди Сидиқжон.

— Ҳа, эшитдим, болам, ҳамманинг лаънатига қолди.

— Кимдан эшитдингиз?

— Қанизакни кўргани борган эдим. Зиёдахон ўша ерда экан.

— Қанизак мендан қаттиқ хафадир?

— Ҳа, хафа бўлган экан, қайтиб бормайман деган экан. Зиёдахон уришипти.

— Энди хафа эмасми?

— Билмасам, нуқул кулади. Хўп кулишдик. Ўзи ҳам жуда қизиқ ишлар бўлди-да, болам.

— Қанизак қачон келади?

— Келадиган эди, билмадим... Уяламан дейди. Эртага сен ишга кетганингдан кейин келар-да. Ҳа, болангни сўради, йиғламай ўтириптимн, дейди. Кўнглим алланечук бўлиб кетди. Худо умрини берсин, хўп жувон-да, баҳоси йўқ жувон!

Сидиқжон бола тўғрисидаги ўзининг аввалги мўлжаллини ва Ўрмонжоннинг маслаҳатини айтиб берди. Анзират хола нима учун Ўрмонжон шундай маслаҳат бергани тўғрисида гапириб боғчага кимларнинг боласи қатнашини, болалар кунни қандай ўтказишини, Маруся болаларга қандай қарашини сўзлаб берди. Сидиқжон бола тўғрисида жуда хотиржам бўлди, шундоқ кўнгли тинчидики, Шарофат уни ташлаб кетмоқчи бўлганда қўрққанига ва бутун кун бўйи бу қадар ташвиш тортганига кулгиси қистади. Бироқ эрталаб Анзират хола кийинтираётганда боланинг ғашлик қилиб йиғлаганини, онасини йўқлаганини кўриб кўнгли бузилиб кетди: назарида боласининг бутун умри бундай кейин мана шу хилда йиғлаб, онасини қўмсаш билан ўтадигандай бўлар эди. Унинг кўзига ҳозир йиғлаб ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлаётган боладан бошқа ҳеч нарса кўринмас эди.

У болани кўтариб қизил чойхонанинг муюлишидан ўтганида рўпарадан келаётган Канизакни кўриб қолди. Канизак кўк рўмолни томогининг тагидан боғлаб олган, қўлида оқ тугун, ерга қараганича жадаллаб келар эди. Сидиқжон тўхтади ва Канизак ўн қадамча яқин келганда:

— Канизакхон!— деди. Канизак бошини кўтариб уни кўрди-ю, секин тўхтади ва яна бошини қуйи солди.— Канизакхон, мендан ҳар қанча ўтган бўлса... ўзингиз кўрдингиз.. ҳамма билади. Энди мен сизга нима ҳам дейман... бир ғарибингизман...

Канизак унга ер остидан қаради. Тонг қоронғисида унинг юзи оппоқ, чўзиқ ва кўзлари ичига ботиб кетгандай кўринди. Бола унинг елкасига бошини қўйиб инграр эди. Канизак у билан бу яқин ўртада гаплашмоқчи бўлмаса ҳам, ранги рўйини кўриб ва «ғарибингизман» деганида ўзгарган товушини эшитиб кўнгли юмшаб кетди.

— Қаёққа олиб кетаётипсиз?

— Боқчага...

— Докторга кўрсатдингизми?

— Йўқ.

— Аввал доктор кўриши керак, доктор кўриб қоғоз бермаса олмайди. Доктор чоршанба куни келар эмиш.

Канизак шу гапни айтиб, йўлга тушди. Сидиқжон унинг кетидан қараб қолди. Канизак пастликка тушиб кетганида орқасига бир қайрилиб қаради. Сидиқжон болани қайтариб олиб кетди.

Чоршанба куни Сидиқжон керосин олиб келгани МТС-га кетди-ю, болани докторга Канизак олиб бориши керак бўлиб қолди. У болани кўтариб чиқиб кетаётганида Анзират холага қараб илжайди:

— Хола, кўрган одам нима дейди..

Анзират хола кулди.

— Нима дер эди, қизим, бола ярашипти дейди-да!

Канизак ерга қараганича чиқиб кетди.

12

Далага трактор чиққанда колхоз территориясида бир парча ҳам тўқай қолмаган, уфқдан-уфққа туташган бепоён саҳронинг ўртасида икки қаватлик оқ иморат — мактаб, ундан берироқда ёзлик ва қишлик қизил чойхона, унда-мунда колхоз хўжалигига керакли турли-туман биноларгина кўринар эди.

Ҳар бири бир янгилик келтираётган бу кунларнинг

шавқидан маст бўлган халойиқ ҳар қандай ишга мўр-малаҳдай ёпишар, лозим бўлса, отини «кунжарабазм» қўйиб, кечалари ойдинда ҳам ишлар эди.

Чигит экиш бошлангунча янги қишлоқнинг кўланкаси кўриниб қолди: канал кесиб ўтган янги қишлоқнинг марказидан ҳар томонга қараб кетган, лекин ҳали очилмаган кўчаларнинг икки юзига саксон беш мингдан ортиқ кўчат ўтқазилди.

Ер-сувни, тракторни, ҳукумат томонидан берилаётган моддий ва маънавий ёрдамни, колхоз кун сайин порлоқ қелажакка катта-катта қадамлар ташлаб кетаётганини кўрган якка хўжаликлар тўп-тўп бўлиб колхозга кира бошлади. Колхоз илгари ўтган паст-баланд гапларни унутиб, буларни хурсандлик билан ўз бағрига олар эди. Сўнгги уч ярим ой ичида якка хўжаликлардан эллик битта ариза тушди, буларнинг кўпи ўртаҳол деҳқонлар эди. Колхоз чорвасига бир юз ўн тўққиз бош қўшилди.

Чигит экиш айни қизиб кетган кунларда бир фалокат рўй берди: уч-тўрт кун ичида колхознинг тўққизта сигири ўлиб қолди. Райондан бутун отряди билан етиб келган ветврач бутун сельсоветни ва бу сельсоветга қўшни бўлган барча колхозларни текшириб, «Қўшчинор»нинг ҳамма молни карантинга қўйди. Бу орада яна тўртта сигир ўлди.

Орадан бир неча кун ўтар-ўтмас райондан уч кишилик бир комиссия келди. Комиссия беш кун туриб колхознинг бутун хўжалигини, ишини, планларини кўздан кечирди, ҳамма звено бошлиқлари, бригадирлар ва бирмунча колхозчилар билан суҳбат қилди. Суҳбатда бўлган одамларнинг ҳеч бири комиссия асосан нима иш билан келганини билолмас эди: комиссия аъзоларининг бири бундан ўн-ўн беш йил бурун бўлиб ўтган воқеаларга қизиқади; бири ҳеч кимга маълум бўлмаган аллақандай зиёфатлар, биров-бировни ургани, ким эканлиги номаълум суюқ эркаклар ва оёғи енгил хотинлар тўғрисида гап айлантиради; бири колхозчиларнинг маиший аҳволини сурштиради...

Комиссия кетган кун эртасига вақт ярим кечадан ошганда Ўрмонжоннинг уйига Абдусамадқори келди ва эшикда туриб жуда зўр мусибатдан дарак берадиган товуш билан чақирди. Ўрмонжон ичкарига таклиф қилган эди, қори кўзи билан Тўпанисога ишора қилиб «холироқ жойда гаплашайлик» демоқчи бўлди. Ўрмонжон кўчага чиқди. Қори уни дарё бўйига олиб тушди-да, чўнқайиб ўтирди.

— Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим куяди, жон ака!— деди қори бутун вужуди ўртаниб кетаётгандай тўлганиб.— Мен бу сирни шу чоққача ичимда сақлаб келаётган эдим, энди айтмасам бўлмайди, чунки бу миш-миш оғизга тушиб бораётипти... Хотинингиз ҳалол хотин эмас! Сиздай одамга номуносиб хотин!

Ўрмонжон бир оз жим қолгандан кейин:

— Нима учун?— деди.

— Биров билан ўйнашиб юрар экан.

— Ким билан?

— Сўраманг! Энг яқин дўстингиз билан.

Ўрмонжон кулди.

— Бутун колхоз биланми?

— Бўтабой билан!..

— Ким айтди сизга?

— Гўрингдан тутун чиққур Раҳматилла домла айтган эди.

— Унга ким айтипти?

— Унисини сўрамабман, Ўрмонжон ака.

— Яна нима гап?— деди Ўрмонжон. Унинг гапига ишонмагани ва аччиғи келгани юзидан билиниб қолди.

— Кошки эди шу гап ёлғон чиқса...— деди қори йиғламсираб.— Бўтабой хотинингиз билан ўйнашиб юрар экан, унинг қуймучида тангадай пес борлигини кўриб гап-лашмай қўйипти.

Ўрмонжоннинг юраги «шув» этиб, дами ичига тушиб кетди.

Қори ўрнидан турди, бошқа ҳеч нарса демай, бошини қуйи солганича битта-битта қадам босиб юқорига чиқиб кетди.

Ўрмонжон уйига қайтар экан, йўл бўйи ўйлади, «наҳот шундай бўлса... шундоқ экан-да! Қуймучида тангадек песи бор... Пес эмас. Яранинг ўрни эди-ку. Нима фарқи бор? Песи бор... Рад қилиб бўлмайдиган далил...»

Тўпанисо айвонда қўлини ўғилчасининг устига ташлаб ухлаб ётар эди. Ўрмонжон унинг устига келиб юзига тикилди. Чироқнинг сарғиш шуъласида унинг ранги кетган, кўз остлари ичига ботган, уйғоқ бўлса ҳам ўзини жўрттага уйқуга солиб ётгандай кўринди. Ўрмонжон энгашди. Унинг нафас олишига қулоқ солди, қўлини юрагига қўйиб кўрди. Тўпанисо бир текисда нафас олиб маст уйқуда ётар эди. «Наҳот шундоқ бўлса? Рад қилиб бўлмайдиган далил!»

Ўрмонжон бориб курсига ўтирди. У Бўтабой билан хотини иккови бир-бирига қандай муомала қилганини,

бир-бирига нималар деганини минг бир хил қилиб тасаввур этар эди. Бир ўтиришда Бўтабой: «Нима учун биз бир гуноҳни хотин киши қилса бошқа ном билан айта-миз-у, эркак киши қилса бошқа ном билан айта-миз, нима учун айнан бир гуноҳ хотин кишини ерга, эркак кишини кўкка кўтариши керак?» деган эди. Демак, бу гапни бузуқ эркакларни қоралаш эмас, бузуқ хотинларни оқлаш учун айтган экан-да!

Ўрмонжон курсида ўтириб тонг оттирди.

Тонг қоронғисида, одатдагича, Абдусамадқорининг хотини келиб эшикни қоқди. Ҳар кун шу маҳалда қорининг хотини Тўпанисо билан сигир соққани фермага борар эди. Ўрмонжон эшикни очиб уйга кириб кетди ва чўзилди. Ҳаял ўтмай хотинининг қувноқ товуши, мактабга бориши керак бўлган ўғлининг «давотим қани?» деб у ёқ-бу ёққа югургани эшитилди, примус вашиллади. Тўпанисо уйга кирди, эрининг ётганини кўриб оёқ учида ниманидир қидирди, чиқиб кетди. Орадан кўп ўтмай кўча эшиги ёпилди. Жимлик чўқди. Узоқда трактор тариллар эди. Ўрмонжон айвонга чиқди. Столда нон, жизза, дастурхонга ўроғлиқ бир чойнак чой турар эди. Душанба кун кечқурун Бўтабой «Ўрмонжон ака, битта ош қилайлик» деб гўшт-ёғ кўтариб келган эди. Бу жизза ўша ёрнинг жижзаси. Ўрмонжоннинг кўкрагидан кўтарилган совуқ бир тўлқин томоғига тиқилиб кўнглини оздирди. У ярим пиёла қуруқ чой ичди-ю, далага чиқиб кетди.

Ўрмонжон, одатда, иш сустроқ ёки ёмонроқ кетаётган участкаларга борар, у пайдо бўлганда одамлар дарров орқа-олдиларига қараб камчиликни ўзлари топишар ва бу камчиликни тездан йўқотиш пайига тушилар эди. Ўрмонжон бугун, негадир, одамларни ҳайрат ва хавотирга солиб ҳамма участкага борди, кечга яқин шу қадар чарчадики, отлиқ юришга ҳам мажол қолмай, уйга қайтди. У қишлоққа яқинлашар экан, кўнглидаги ғашлик борган сайин хуруж қилиб, қалбининг бир чеккасида омонсиз ғазаб, бир чеккасида одамни кемириб, еб ташлайдиган ва аксари умидсизликка соладиган бир ғусса минут сайин авж ола бошлади. Нима қилса экан? Бу давосиз дардни кимга айтса экан? Бўтабойнинг ёқасидан ушлаб бу гапларнинг ҳақиқатига биратўла етсаю шунга қараб иш қилсамикан? Ўрмонжон шунга жазм қилиб отининг бошини идорага томон бурди, бироқ ярим йўлга етганида Бўтабой ўтган кун бинокорлик бригадасининг бошлиғи Тўлаган ака билан областга кетганини эслаб орқага қайтди, уйга қараб кетди.

Урмонжон айвонга чиқиб, оёқ остида ётган чойнакниёла, коса-товоқларнинг синиғини, стол ва каравотда турган бир неча катта-кичик тугунларни кўриб ҳайрон бўлди. Уйдан Тўпанисонинг йиғиси, уни юпатаётган хотин кишининг товуши эшитилар эди. Урмонжон эшик олдида келганда унинг ёнидан қорининг хотини ўтиб, йўрғалаганича кўчага чиқиб кетди. Ичкаридан Тўпанисо чиқди.

— Шарманда! Уртоқ Аҳмедов сизни «Қўшчинорга» шу умид билан юборганмиди? Колхозчилар сизни шу умид билан қучоқ ёзиб қарши олганмиди!

Урмонжон «Қўрққан олдин мушт кўтараётипти» деган хаёлда вужудига титроқ кириб секин курсига ўтирар экан, унинг юзига тикилди. Бироқ Тўпанисонинг юзида бутун вужудини талвасага солаётган алам, юрак-бағрини ўртаб бораётган мусибат аломатидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

— Шошманг, ҳовлиқманг, нима гап ўзи?— деди Урмонжон.

— Қанизак билан ўйнашганинг ўйнашган, Сидиқжоннинг хотинини чақиртириб икковини уриштирганинг, Анзират хола бечорани урдирганинг нимаси? Шу йўл билан сиригини ёпмоқчи бўлдингми? Еполмайсан! Безбет!..

У ўзини уриб, сочини юлиб, инграганича уйга кириб кетди. Урмонжон шошиб қолди.

— Кимдан эшитдингиз бу гапларни?

— Айтмайман!— деди Тўпанисо бирдан йиғидан тўхтаб.— Энди бир бечорани колхоздан ҳайдамоқчимисан?!

Урмонжон уни мумкин қадар босишга ҳаракат қилди.

— Ҳовлиқманг... гапираман, гаплашамиз десам менда ҳам гап топилади... Шу гапларни аввал ўзимга айтиб, ҳақиқат бўлса юзимга бир тарсаки уриб, ундан кейини овоза қилсангиз ҳам бўлар эди-ку.

— Бир тарсаки урадиган одам топилади. Мендан кўра партия мажлисининг қўли узунроқ! Бу ерда гапимга ҳеч ким қулоқ солмаса райкомга бораман!

Тўпанисо шу гапни айтди-ю, рўмолини бошига солиб, уйдан чиқди кетди. Урмонжон унинг йўлини тўсмади.

Қоронғи туша бошлади. Урмонжон Тўпанисонинг бирон жойга бориб гапни кўпайтиришидан ташвишланди ва уни қидиришга, топиб ҳар йўл билан бўлса ҳам уйга олиб келишга қарор берди. Бироқ Тўпанисо ҳеч қаерда, ҳеч бир дугонасининг уйида йўқ эди. Унинг жаҳл устида районга кетганлиги аниқ бўлиб қолди.

чунки ўз қишлоғига бу хилда ва боласини ташлаб кетмас эди..

Ўрмонжон таъби хира бўлди-ю, отланиб районга жўнади.

13

Райком бюроси ҳозиргина тамом бўлган, қабулхона ҳавоси папирос тутунидан кўкариб кетган эди. Ўрмонжон ҳеч кимга қарамай тўғри секретарнинг олдига борди. Унинг ўйинча, агар хотини келган бўлса секретарь билиши ва дарров айтиши, айтмаган тақдирда ҳам бирон гапи ёки муомаласи билан билдириши керак эди. Секретарь одатдагича очиқ чеҳра билан сўрашди. Ҳеч нарса демади. Шу пайт кимдир орқадан иссиқ ва юмшоқ қўли билан Ўрмонжоннинг кўзини бекитди. Ўрмонжон орқасига ўгирилиб кулиб турган Мавлонбековни кўрди.

— Одамларнинг кўзини ёғ босипти-ку,— деди Мавлонбеков кулиб ва кўкрак чўнтагидан бир қоғоз олиб унга берди.— Мана, Бўтабойингиз олам-жаҳон ёғоч олипти. Йигирма етти минг сўмни эплаштириб юбордик, фойдаси билан берасизлар-да..

Ўрмонжон Мавлонбековга раҳмат айтиб, телеграммани чўнтагига солди. Шу чоқ Аҳмедов чиқди, секретарга нималар деди-ю, Ўрмонжонни кўриб қолди.

— Э-э-э, Ўрмонжон ака... келинг,— деди сўрашгани иккала қўлини чўзиб,— ўхў, ўзингизни жуда олдириб қўйибсиз-ку? Иш кўпми? Қани, кининг..

Кабинетда район газетасининг муҳаррири ўтирган экан. Ўрмонжон эшик олдига қўйилган диванга ўтирди. Аҳмедов ҳозиргина босмахонадан келтирилган, ҳали нами қочмаган газета саҳифасини муҳаррирнинг қўлидан олди ва Ўрмонжон зеркиб қолмасин деди шекилли, уни ҳам суҳбатга тортди:

— Районимизда чигит экишнинг бориши тўғрисида бир саҳифа ташкил қилишни сўраган эдик, кўрайликчи, қандай чиқпти. Сиз ҳам берироқ келинг.

Ўрмонжон яқинроқ бориб столнинг чап томонига қўйилган креслога ўтирди.

Аҳмедов саҳифадаги материалларни кўздан кечиргач, умумий сарлавҳани товуш чиқариб ўқиди:

«Районимизда чигит экиш қизғин бормоқда»... Хўп... «Қизғин бормоқда»... Менимча бу сарлавҳада нимадир

етишмайди. Ўзи яхши, лекин... нима десам экан? Ёруғи бор-у иссиғи йўқроқ! Нима дедингиз Ўрмонжон ака?

Ўрмонжон нима дейшини билмай илжайди ва Аҳмедов жавоб кутиб турганини кўриб ноилож:

— Билмадим энди, газета бўлгандан кейин шунақа дейиш керакдир-да,— деди.

— Ана, ҳамма гап шунда!— деди Аҳмедов,— газета бўлгандан кейин шунақа дейиш керак! Қуйма гаплар... «Қизғин бораётипти», «Ўз ҳиссаларини қўшадилар...»

Муҳаррир хижолат бўлиб ўзини оқлашга тиришди.

— Баъзан кетиб қолади-да...

— Йўқ, баъзан кетиб қолмайди, ўзларинг атайлаб қиласизлар. Янглишсангиз майли, лекин ёлгон гапирманг. Чўнтагингизда бир ҳовуч сўзингиз бор, шу сўзларни шу қадар кўп ишлатасиз, шу сўзларга шу қадар ўрганибсизки, бошқа ҳамма сўз кўзингизга ғалати кўринади, қулогингизга эриш эшитилади. Хўп денг, ўртоқ муҳаррир, хўп денг! Хўш... «Қизғин бормоқда»... Мен сиз бўлсам биласизми, нима деб сарлавҳа қўяр эдим. «Бирлашган», «Қизил қўшин», «Ишчи», Ворошилов номли колхозлар...

Муҳаррир унинг сўзини оғзидан олди:

— Чигит экишни тугалладилар!

— Йўқ, «чигитни экиб бўлди», дер эдим.

Муҳаррир ўйлаб туриб рози бўлди ва саҳифани олиб чиқиб кетаётган эди, Аҳмедов тўхтатди.

— Кечирасиз... Нуриддинов иши тўғрисидаги текшириш натижасини нима учун босмайсизлар?— деди ва Ўрмонжонга изоҳ берди:— Булар «Бирлашган» колхозининг ферма мудирини газетада ўғридан олиб ўғрига солишди, текшириш натижасида, айрим кичик фактларни эътиборга олмаганда, газетада босиб чиқарилган материал нотўғри чиқди.

— Мухбирга жазо бердик, ўртоқ Аҳмедов,— деди муҳаррир.

— Бундан Нуриддиновга нима фойда? Уша мухбир Нуриддинов тўғрисида энди ёлгон материал бермайди демоқчимисиз?

— Ўзи билан гаплашдим...

Аҳмедов кулди.

— Нимани гаплашдингиз? Узр айтдингизми? У бечорани бутун район олдида ҳақорат қилинг-да, қулогига узр айтинг... Қизиқ бўлипти-да. Газетанинг обрўйи тушади деб қўрқасизми? Газета ўз хатосини очиқ айтиб

Ўқувчилардан узр сўраса обрўйи тушар эмишми? Аксинча, қилган хатоси орқасида тўкилган обрўси яна жойига келади, ўқувчиларнинг ихлосини орттиради.

Муҳаррир чиқиб кетди. Аҳмедов столни айланиб ўтиб, диванга ўтирди ва Ўрмонжонни ҳам таклиф қилди.

— Қани, ўтиринг-чи... нега мунча рангингиз кетиб қолди?

Ўрмонжон чуқур хўрсинди-да, ерга қараб нимадир демоқчи бўлган эди, Аҳмедов давом этди:

— Рауф Иброҳимов боргандан бери оғирингиз ранчэ энгил бўлди, лекин шундоқ бўлса ҳам, иш кўп. Биладман, биладман. Қолхозда партия ташкилоти ҳали ёш... лекин бу ёш партия ташкилоти тез вояга етаёттипти. Хўш, ишлар қалай?

Ўрмонжон узоқ жим қолгандан кейин хўрсиниб:

— Жуда ғалати гаплар бўлаёттипти, ҳайронман...— деди.

Аҳмедов чекаётган папиросининг чўғига қараб:

— Коммунист ҳеч нарсага ҳайрон бўлмаслиги керак, Ўрмонжон ака,— деди.— Сизнинг устингизда бўлган, бўлаётган ва бундан кейин ҳам бўладиган ҳамма гаплардан хабардорман.

Ўрмонжон беихтиёр кулиб юборди.

— Ҳали бўлмагани ҳам борми?

— Бор! Майли, ҳозир бўлаётганига ишонманг, энди бўладиганини эшитиб гангиб қолманг.

— Қандай ишонмайман, ахир,— деди Ўрмонжон куюниб,— жуда хунук... Ҳеч рад қилиб бўлмайдиган оғир, жуда оғир далил...

Аҳмедов унинг сўзини бўлди:

— Биладман, биладман, бутун тафсилотини биладман. Пес тўғрисида гапирмоқчимисиз? Бу гапни кимдан эшитдингиз?

— Абдусамадқоридан.

— Унга ким айтипти?

— Унга Раҳматилла Обидий айтган экан.

Аҳмедов бир оз ўйланиб қолгандан кейин:

— Шундоқми?— деди,— бу гаплар ўзидан чиққан бўлса ҳам энди Раҳматиллага тўнкайди-да, ўлган одам... Раҳматилланинг қишлоққа оралаши, бирмунча вақт кун кўриши кўнгилсиз бир факт, албатта. Бизнинг баъзи маориф ходимларимиз орасида бу одамга ғалати бир қараш бор экан. Раҳматилла гўё ўз ғояларининг амалга ошуvidан умид узган ва бу ғояларни кўнгилдан

чиқариб ташлаган, шу билан бирга бошқа ҳеч қандай ғояни қабул қилган эмас, гўё энди қолган тўрт кунлик умрини бир нав ўтказиш кўйига тушиб қолган эмиш! Ана, бемаза гап! Лекин мен бир нарсага хурсандман: кечагина ҳар кимга қўл қовуштириб юрган, ҳеч кимнинг юзига тик қаролмаган Қапсанчилар бугун... кўрдингизми, ҳеч кимдан тап тортмайди. Буларда сиёсий активлик кундан-кун кўтарилиб бораёттипти. Бу, шубҳасиз, бизнинг ютуғимиз. Лекин иккинчи томонини ҳам эсдан чиқармаслик керак: буни душман ҳам назарда туттади, шунга қараб, шароитни ҳисобга олиб қадам қўяди. Хўп, бу гапларнинг таги чиқиб қолар, чиқаёттипти. Энди хотинингиз билан Бўтабой масаласи. Сиз шу гапларнинг ҳаммасига ишондингизми?

— Мен ишонмаган эдим, ишонгим келмайди, лекин... рад қилиб бўлмайдиган далил!

Аҳмедов кулди.

— Хотинингизнинг қуймичини ўзингиз неча йилдан кейин кўргансиз? Иккинчидан, агар шу гап ҳақиқат бўлса Бўтабой хотинингиз билан неча мартаба ва қарерда учрашди экан? Агар бутун шарт-шароит имкон берган тақдирда ҳам Бўтабой нима учун бу жинояти тўғрисида Раҳматиллага гапиришни, гапиришигина эмас, ҳатто исбот қилишни лозим кўрипти? Агар Бўтабой шуни лозим кўрган бўлса, нима учун лозим кўрипти, мақсади нима?

Ўрмонжон нучук бўлиб шундай оддий, шундоққина кўриниб турган нарсалар тўғрисида ўйлаб кўрмаганидан хижолат бўлди.

— Мен-ку, унча ишонганим йўқ, лекин бизнинг хотин Қанизак билан менинг тўғримда бир гап эшитипти-ю, шунга чиппа-чин ишониб сизга менинг устимдан арз қилгани келган эди.

— Шундоқми?— деди Аҳмедов, лекин бунга унча эътибор қилмади.— Бу гаплар, бу миш-мишларнинг ҳаммаси йиртиб ташланган сурагнинг алоҳида парчаларига ўхшайди, то буларни бир-бирига ямаштириб кўрмагунимизча бу қандай сураат эканини, нима мақсадда ва ким чизганлигини билишимиз қийин. Қийин, лекин билишимиз шарт! Қандай сураат ва нима мақсадда чизилганлиги маълум бўлиб бораёттипти, бироқ ким чизган? Ҳамма гап мана шунда! Сизнинг устингиздан бизга, бошқа идораларга имзосиз аризалар ёғилаёттипти. Мен боя сизнинг устингизда яна гаплар бўлади деганимда шу аризаларни кўзда тутган эдим.

Урмонжоннинг қути учди.

— Қанақа гаплар, ўртоқ Аҳмедов, мумкинми?..
Агар менга ишонсангиз...

— Сўрасангиз сўрамасангиз айтаман, чунки олдиндан билмасангиз мана бунақа югуриб, ишдан қоласиз.

Аҳмедов папкасидан бир қоғоз олиб, Урмонжон устидан тушган аризаларнинг мазмунини айтиб берди. Бу аризаларда Урмонжонга ортилмаган жиноят қолмаган. Урмонжон аксилинқилобчи Раҳматилла Обидийнинг хотин-қизлар озодлигига қарши айтган гапларини ҳаспўшлаган ва уни ҳамиша қўллаб-қўлтиқлаган; Урмонжон бешсеркалик Гиёсиддин маҳсумни чақириб, колхоз ҳисобидан зиёфат қилган ва ундан битта ғунажин олиб ўрнига фермадан каттакон сигир берган, шу ғунажиндан оқсил касали тарқалиб колхоз молларидан бир қанчаси ўлган, Урмонжон Абдусамадқори билан тил бириктириб икки юз йигирма беш саржин ўтин сотган ва пулини иккови бўлашиб олган; Урмонжон Қанизак билан ўйнашиб юргани ошкора бўла бошлагандан кейин, одамларнинг кўзини чалғитиш учун, Сидиқжоннинг хотинини атайин чақириб Қанизакни урдирган ва ҳоказо ва ҳоказо.

— Вой-вуй...— деди Урмонжон кайфи учиб,— агар шуларнинг ҳаммаси рост бўлса...

— Ҳаммаси эмас, биронтаси рост бўлган тақдирда ҳам мен бу гапларни сизга айтмас эдим. Хўп, энди мен сизга битта айбингизни айтиб берай. Зокир ота, шубҳасиз, жуда тажрибали пахтакор, қўли гул одам. Унга айрим эътибор қилиш, шубҳасиз, яхши. Лекин Урмонжон ака, халқ тажрибаси билан илм бир-бирига зид келиб қолган пайтларда илмни қўллаш, илмга йўл очиб бериш керак. Бўтабой ака баъзан муроса йўлини тутганда сиз бунга бармоқ орасидан қараётибсиз. Натижада баъзан Рауф Иброҳимовнинг обрўйига зиён етаетипти. Бу тўғри эмас, мутлақо тўғри эмас. Халқ жуда кўп шишларни пахтадоғ билан даволайди. Агар бу шиш газак шиши бўлса пахтадоғ фойда қилади, лекин рак шиши бўлса авж олдиради. Бундай ҳолларда тажриба билан келишиб бўлмайди. Бизнинг вазифамиз илмни халқ тажрибаси билан бойитиш ва шу билан бирга халқ тажрибасини илмнинг элагидан ўтказишдир. Шунинутмаслик керак.

Деворий соат бирга занг урди. Урмонжон, бу соатнинг тўғрилигига шубҳаланди шекилли, ўз соатига қаради.

— Хўш, яна бир масала,— деди Аҳмедов ўрғидан туриб,— водокачкани нима қилмоқчисизлар?

Ўрмонжон ҳам ўрғидан турди.

— Водокачкани тегирмон қилсакмикан деб туриб-миз.

— Тегирмон қилсаларинг катта тегирмон бўлади, катта даромад беради. Лекин канал очилган куни эсингизда борми? Каналдан оққан чироқлар эсингизда борми? Шу чироқлар кўз олдимдан сира кетмайди. Бу ўйин эмас, халқнинг орзуси эди! Мен водокачкани электростанция қилиш тарафдориман. Ленин номли колхознинг электростанцияси кечаси чироқ беради, кундузи тегирмон юргизади. Агар сизлар шуни электростанция қилсаларинг уч колхоз чароғон бўлади. Мен пахта заводининг директори билан гаплашган эдим. У, агар «Қўшчинор» шу ишни бошласа завод оталиққа олади, деб мени суюнтирди.

— Хўп бўлади, ўртоқ Аҳмедов,— деди Ўрмонжон,— имкониятимизни чўтлаб, правлениеда бир ўйлашиб кўрамиз. Агар шу станциядан уч колхоз баҳра оладиган бўлса улар билан ҳам гаплашамиз, кенгашамиз.

— Лекин биринчи навбатдаги вазифа бу эмас,— деди Аҳмедов хайрлашгани қўл узатиб,— биринчи навбатдаги вазифа — экин. Ҳамма иш учун зарур бўлган замин шундан туғилади.

Ўрмонжон хайрлашиб чиқар экан:

— Узингиз юрагимга ўт солиб яна бундоқ дейсиз,— деб кулди.

Секретарь эшикнинг рўпарасидаги деразада ўтирган ёшгина бир йигитга «киринг» деб ишора қилди. Йигит наридан-бери сочини таради, галстугини тузатди, уйнинг ўртасида ўйланиб турган Ўрмонжоннинг яна қайтиб киришидан хавотир олди шекилли, шошиб кабинетга кириб кетди.

Ўрмонжон бир гапини унутгандай хийла ўйланиб турганидан кейин, Аҳмедовнинг суҳбатидан чиққанида ҳамиша шундоқ бўлишини хотирлаб, чиқиб кетди, бироқ отлангани узангига оёқ қўяётганида эслади: хотанига ҳозир нима дейиш, унинг ҳовурини қандай босиш тўғрисида гаплашмабди, лекин, ўйлаб қараса, районга деб йўлга чиққанида кўзига жуда катта кўринган бу ташвиш ҳозир кундалик икир-чикирлар қаторига кириб қолди.

Ўрмонжон отланиб жўнади. У қишлоққа яқинлашган сайин ташвишлана бошлади. Тўпанисо унга-бунга уч-

раб, у-бу билан уришиб гапни кўпайтирмадимикин? Жаҳл устида қишлоққа кетмоқчи бўлиб, арава сўраб, кўч ортиб бутун қишлоққа доврўқ қилмадимикин? Унда кўп ёмон бўлади.

Урмонжон бутазорнинг муюлишидан ўтганида эшик олдида турган Тўпанисонинг қорасини кўриб қолди. Тўпанисо уни кўриб ичкарига кириб кетди. Урмонжон отини эшик олдига боғлаб айвонга чиқди. Айвон йиғиштирилган, ҳамма нарса жой-жойида эди. Урмонжон, кўнгли таскин топиб стол ёнига ўтирди. Столда дастурхонга ўроғлиқ овқат турар эди. Буни кўриб Урмонжон: «Ҳа, демак ҳовуридан тушипти» деб ўйлади-да, эшик олдига бориб:

— Қаерда эдингиз?— деб сўради.

Тўпанисо кулимсираб жавоб берди.

— Нима ишингиз бор?

— Суриштириб билдингизми?

— Ҳайронман...

— Мен ҳеч нарсага ҳайрон бўлмайман, сизга ҳам маслаҳат шу. Нимага ҳайронсиз?

Урмонжон бўлаётган бу иғволарнинг сабабини хотинига батафсил гапириб берди.

14

Биринчи май арафасида Сидиқжон Қўғазор кўчасидаги (у кўчага биринчи бўлиб Қўғазордан тўрт хонадон кўчгани учун кўча Қўғазор деб аталган, ҳали отқўйилмаган эди) уйлардан бирига кўчган Рўзиматни табриклагани борди. Қайтишда уни Рўзимат кузатиб чиқди. Булар клуб майдонида ҳайрлашиб, Сидиқжон ўз кўчасига бурилганда, унинг йўлини чимматсиз паранжи ёпинган бир хотин тўсди. Буни Рўзимат ҳам кўрди ва қишлоқда паранжи ёпинадиган биронта ҳам хотин бўлмагани учун «ким экан бу» дегандай қараб қолди. Сидиқжон синчиклаб қараб бу хотин Шарофат эканини таниди-да, юраги орқасига тортиб кетди.

— Хўш?

Шарофат орага бошқа гап сиғмаслигини кўриб:

— Боламни олиб кетгани келдим,— деди ва йиғламсиради.

— Қайси болангизни, қанақа болангизни?

— Нечта болам бор?..

Сидиқжон заҳарханда қилди.

— Ҳа, Насибали «итвачча»ними? Қачондан бери

уни «болам» дейдиган бўлиб қолдингиз? Қачондан берн унга меҳрингиз тушиб қолди?

— Нима бўлса ҳам онаман.

— Сиз она бўлсангиз, мен отаман. Насибали сизга энди қанчалик азиз бўлиб қолганини билмайман, лекин менга азиз, жуда ҳам азиз.

— Шундоқ бўлса ҳам беринг.

— Бермайман.

Шарофат ёлғондан кулди.

— Товуқ семирса туғиши қийин бўлади... Қўрқманг, нафақа сўрамайман. Ҳиммат қилиб нима берсангиз олиб, қуллуқ қиламан.

— Товуқнинг тушига дон киради. Нафақа керак бўлса даромадимнинг ярмини олинг, лекин болани тинч қўйинг. Бермайман, овора бўлманг!

— Нега? Болани онага буюради-ку...

— Қим?

— Шарият, закон...

— Мен шариятни танитайман, закон буюрадигач бўлса буюргандан кейин гаплашамиз.

Рўзимат орада ўтган гапларни баралла эшитиб турган бўлса ҳам яна:

— Нима гап, Сидиқжон ака?— деб сўради.

— Бу киши Насибалини олиб кетгани келибдилар...

— Олиб кетаман!— деди Шарофат дўғайиб.

— Қўйинглар,— деди Рўзимат жанжалнинг олдинчи олмоқчи бўлиб,— бу гапни кундузи гаплашинглар. Юринг, олажон, бугун бизникида ётинг.

Сидиқжон индамай кетаверди. Шарофат унинг кетидан қичқирди:

— Суддан повестка келса бетўхтов боринг!

Сидиқжон жавоб бермади.

— Қани, юринг, опа,— деди Рўзимат.

— Йўқ, ука, мен бировникига тушганман. Қўшчиноргача элтиб қўйинг, у ёғини ўзим топаман.

Рўзимат уни Қўшчинорга элтиб қўйди. Шарофат Абдусамадқорининг кўчасига бурилди.

Сидиқжон воқеани Қанизакка айтди, бироқ судда ютиб чиқишига шу қадар амин эдики, Қанизак бу ҳақда қонунни биладиган бироқ одам билан маслаҳатлашиш, судда нималар дейиш тўғрисида пишиқроқ ўйлаш, Шарофат болани қандай ташлаб кетганига гувоҳлик берадиган одамлар билан сўзлашиш кераклигини айтганда қаҳқаҳа уриб кулди.

Шундоқ бўлса ҳам Қанизак бу ишга жиддий қараб,

Сидиқжоннинг «овоза қилиш керак эмас» деб қарши туришига қарамай, районга бориб суд ишини билладиган одамларга учради, уларнинг маслаҳатини Сидиқжонга айтди, уқтирди, биринчи навбатда Зиёдахон билан Анзират холадан, қолаверса Шарофат можаросидан хабардор бўлган бошқа одамлардан судда гувоҳлик беришларини сўради.

Саккизинчи майда Сидиқжонга суддан повестка келди. Суд ўн бешинчи майда бўлиши керак эди. Шу куни Сидиқжон судда нима дейишдан ҳам кўра Шарофатга рўпара бўлишни кўпроқ ўйлаб хўп ясанди: сариқ хиром этигини, беқасам тўнини, чувстнусха дўпписини кийди, соқолини қирдириб, мўйловини икки томонга шопдай қилиб бураб қўйди, колхознинг энг яхши отларидан бири — боши кичик, бели узун, сағриси ярқирган, ҳамиша гижинглаб турадиган саман отини минди.

Сидиқжон ўн бир гувоҳни ёнига олиб районга жўнади.

Булар районга суд бошланишидан икки соат бурун етиб келишди. Гувоҳлар ҳар қайсиси ўз иши билан тарқалиб кетди. Сидиқжон ўзини қаерга қўйишни билмай судга кирди. Эшикдан кириши билан унинг кўзи коридорда деразанинг тубида ўтирган Шарофатга тушди. У эгнида жигарранг эски гуппи чопон, сариқ кўйлак, бошида гажимлик қора рўмол, бир елкаси билан деворга суяниб, оёқларини осилтириб, маъюс бир қиёфада ўтирар эди. Сидиқжон уни кўриб кўрмагандай ўтиб кетаётган эди, Шарофат бирдан қаддини ростлаб:

— Ул бу кунингдан! Ҳали бу нима экан, мен сени маймундай ўйнатаман! — деди.

Сидиқжон тўхтади ва унга еб қўйгундай бўлиб қаради-да:

— Нима қиласан, қўлингдан нима келади? — деди.

— Қўлимдан ҳар нима келади! — деди Шарофат рўмолини қайта боғлаб.

— Менга қилмаган ёмонлигинг қолган эмас! Мени тўпимдан айирдинг, ўн йиллик гулдай умримни қурт бўлиб единг! Менинг ўн йиллик гулдай умримни ўғирладинг! Яна нима қиласан?

Шарофат қаттиқ шивирлади:

— Қаматаман! Хотин кишини урган, унинг озодликка чиқишига қарши бўлган одамни совет қонуни қамоққа буюради. Сенинг муштингни ея бериб жонимда жон қолган эмас. Сенинг озодликка қаршилигинг туфайли мен ўн йил ҳаққимни таниёлган эмасман.

— Шундоқми! Яна нима дейсан?— деди Сидиқжон совуққонлик билан.

— Сен мени бузуқчиликка бошлар эдинг... Сен эркак эмассан!

Шарофат, афтидан, бунақа гаплар билан Сидиқжоннинг ғашига тегмоқчи, шу ерда бирон можаро бошлаб дод солмоқчи эди. Сидиқжон буни пайқаб қолди. Шу пайт коридорнинг охиридаги эшик секин очилди. Шарофат ирғиб деразадан тушди, худди Сидиқжон унга ҳамла қилгандай эшикка томон қочди. Эшикдан чиққан бир кампир унга эътибор қилмай ҳассасини дўқиллатганича кўча эшикка томон юрди-да, Сидиқжондан соат неча бўлганини сўраб чиқиб кетди. Ҳумони тўғри чиққанини кўриб унинг кетидан Сидиқжон ҳам чиқди ва бориб воқеани Зиёдахонга айтиб берди.

Суд соат тўртда бошланди. Шарофат олдинги курсиларнинг бирида мунғайиб, тез-тез бурнини, кўзини артиб, дам-бадам хўрсиниб ўтирар эди. Суднинг саволига жавобан Сидиқжон ўн бир гувоҳнинг номини айтганда Шарофат рўмолининг учини тишлаб донг қотиб қолди. У бутун суд давомида ўзини ўнглолмай, суднинг ҳамма саволига «майли, бошқа даъвом йўқ, боламини берсин» деб жавоб қайтараверди.

Суд Насибалини Сидиқжон Соҳибжоновга ҳукм қилди ва ҳукмдан норози бўлиб шикоят қилиш учун Шарофат Зуннунхўжаевага ўн беш кун муҳлат берди.

Сидиқжон суднинг ҳукмидан жуда хурсанд бўлди-ю, лекин Шарофатнинг шикоят қила олиш ҳуқуқидан хавотирга тушди. Зиёдахон ва бошқалар область суди бу ҳукмни ўз кучида қолдиришига амин эканликларини айтиб ҳарчанд таскин беришса ҳам, Шарофатнинг коридордаги қилмишини кўрган, ёвуз ниятини пайқаган Сидиқжон унинг мунғайиб айтган ҳар бир сўзи, ўзини муштипар, ожиз кўрсатиб қилган ҳар бир ҳаракати остида бир фалокат кўрар эди.

Уни узил-кесил тинчитиш учун Зиёдахон юридик консультацияга бориб энг яхши юристга учрашишни маслаҳат берди. Бу маслаҳат Сидиқжонга ҳам маъқул тушди.

Бошқалар қишлоққа кетишди.

Юрист Зиёдахондан ишнинг тафсилотини, суднинг ҳукмини эшитиб: «Ҳукм мустаҳкам», деди. Сидиқжоннинг кўнгли шундан кейингина жойига тушди.

— Мен суд залида бир таниш кишини кўрдим,—

деди Зиёдахон отга миниб тизгинни Сидиқжоннинг қўлидан олар экан.— Унинг айтишига қараганда, Зуннун-хўжа қулоқ қилинипти.

Сидиқжон ялт этиб унга қаради.

— Ростми?.. Яшанг-э, оғзингизга мой!

Сидиқжон эгарга яхшироқ ўрнашиб отнинг жиловини силкиди.

15

Қурбон ота МТСдан жавоб олиб Қапсапчиларга бутунлай кўчиб келди. Бўтабой ака правление аъзолари билан маслаҳатлашиб, уни янги қизил чойхонага мудир қилиб тайинлади.

Бу кунларда колхозчилар биринчи чопиқдан бўшаб, буларнинг кўпи янги қишлоқнинг марказидан ҳар томонга кетган йўл-кўча чиқариш, бу кўчаларнинг икки томонига ариқ қазиш, бинокорлик бригадасига ёрдам бериб ғишт қуйиш, тахта тилиш, биринчи навбатда солинадиган иморатларнинг пойдеворини қазиш ва бошқа ишлар билан машғул эди. Кўз олдида бўлаётган ишларни, одамлардаги шавқ-завқни кўриб ғайратга кирган Қурбон ота елиб-югуриб сал кунда қишки ва ёзги кизил чойхонанинг кам-кўстини тўғрилаб олди, кўзига бўшроқ кўринган ҳар бир одамни ишга солиб, ҳашарга чақириб ёзги бинонинг олди ва атрофига гуллар экди, катта-кичик супалар қилди. Чолнинг ҳафсаласига, дидига қойил бўлган ва бунчалик куйиб-пишиб уринишини кўрган ҳар бир киши нима билан бўлса ҳам унга бирон ёрдам беришни хоҳлар эди.

Кечқурунлари кўпинча чойхонада одамлар билан гурунглашиб ўтирадиган Иброҳимов Қурбон ота айтмоқчи гулларни ўз илмидан баҳраманд қилди: ҳадемай карнайгуллар жуда ҳафсала билан чиройли қилиб тортилган ипларга чирмашиб катта-катта япроқлар отди, райҳонлар қад кўтариб ҳид сочди, бирин-кетин очилган ранг-баранг гуллар устида капалаклар қанот қоқа бошлади. Гул, сон-саноксиз ниҳол, буларнинг орасидан кўриниб турган бепоён кўм-кўк дала, дарё, адирлар манзараси, қулқиллаб оқаётган каналдан эсган ёқимли салқин шабада ҳар қандай одамни ҳам маҳлиё қилар эди. Иброҳимов ўзининг ҳар пайшанба бўладиган агрономия тўғарагини шу ерга кўчирди. У чигит экилган тўққизта яшиқни, турли нав чигитнинг ҳосили бўлган пахта толаларини кўрсатадиган жадвалларини,

турли-туман диаграмма ва плакатларини келтириб чойхонанинг бир бурчагини эгаллаб олди.

Раҳматилланинг ўрнига келган ёш ўқитувчи Салим Собиров район ва шаҳардаги ёр-дўстларининг ёрдами билан кичикроқ бир кутубхона, қизил бурчак ташкил қилди ва мактаб комсомолларидан бир неча кишини қизил бурчакка навбатчи қилиб қўйди. Бу комсомоллар навбат билан ҳар куни кечқурун келиб чойхўрларни янги китоблар билан таништирар, газета, журналлар ўқиб беришар эди. Салим Собиров катталар мактабинини шу ерга кўчирди. Чойхонада дутор, чанг, детекторлик радиоприёмник, шахмат, девор соати пайдо бўлди, комсомолларнинг ташаббуси билан деворий газета чиқа бошлади.

Аллаким қаердадир кўрганига тақлид қилиб, бинокорлик бригадасининг бошлиғи Тўлаган аканинг ёрдами билан почтахона ташкил қилди. Почтахона орқага кияроқ ўрнатилган узун газета витринасидан иборат бўлиб, унга алифбе тартибида яшиқлар ўрнатилган, кимнинг номига хат ёки бошқа нарса келса почтаълон адресант номининг бош ҳарфи ёзилган яшиқка қўйиб, юбориладиган хат бўлса олиб кетар эди. Район алоқа бўлими бу ишни жуда қулай ва маъқул кўриб, кейинчалик бирмунча колхозларда шундай почтахоналар ташкил қилди.

Ўрмонжон бу нарсаларнинг ҳаммасига бўлажак лаборатория, бўлажак клуб, кутубхона, дам олиш уйи, радиотелефон, умуман янги қишлоқнинг куртаги деб қарар ва бу куртакларнинг япроқ отишига катта аҳамият берар эди.

Қурбон ота ўз ишидан, одамларнинг ташаббусидан ниҳоятда хурсанд, ҳар бир фойдали нарсани чумолидай ўз чойхонасига ташиш билан куни ўтганини, ҳориганини билмас эди. Энди унинг хаёлини банд қилган нарса мактабнинг ўнг томонидан чиқиб катта йўлга туташган кўчанинг охирида қишлоқнинг ҳуснини бузиб турган эски гўристонни кўчириш муаммоси эди. У ўтган йил кузда бу ҳақда Ўрмонжон билан гаплашганида бу иш кўзига жуда осон кўринган, бутун қийинчилик бирон одамнинг бошлаб беришида деб билган ва шунинг учун ўзи бошлаб беришни ваъда қилган эди, бироқ энди разм солиб қараса бу нарса унчалик ҳам осон эмас, бировнинг бошлаб бериши билангина иш битмас экан. Дарҳақиқат, бултур Ўрмонжон айтгандай, бу гапнинг учи чиқарилса хотинлар сочини юлади, хотинларгина

эмас, кўпгина эркаклар ҳам тезда рози бўла қолмайди.

Қурбон ота шу ҳада ўз тенгқурларининг қўйнига қўл солиб кўрмоқчи ва ўз атрофига қарияларни тўпламоқчи бўлиб, бу кўчага иморатлар туша бошлагунча айтишнинг ҳожати бўлмаган бу гапни ошкора қилиб қўйди. Бунинг зарари шу бўлдики, арвоҳ, ўликнинг тиррилиши, мункарнакир, қиёмат ва ҳоказолар тўғрисида гап кўпайди, ўликлар хизматида кун кўриб юрганлар жонланиб қолди, фойдаси шу бўлдики, шу чоққача бу тўғрида ўйламаган одамлар ўйлаб, дарҳақиқат, гўристонни эртами-кечми бу ердан кўтариш зарур эканлигини англашди ва Қурбон ота шу ишни бошлаган вақтда унинг ёнига кирадиган одамлар пайдо бўлди. Бу ишда Қурбон отага биринчи бўлиб қўл бермоқчи бўлган одамларнинг энг биринчиси Абдусамадқори эди.

Ўрмонжон Қурбон отанинг бу ишни бемаслаҳат — бемаврид бошлаганига аввал хафа бўлди, Абдусамадқорининг бу ишга бош қўшганидан шубҳага тушди: бу тулки тумшуғидан илинаётганини сезиб шунақа йўллар билан чап бермоқчи ёки бу ишда жоҳил одамларнинг жигига тегиб бир балони бошламоқчи эмасмикин?

Иброҳимовнинг мушоҳадасига кўра, Абдусамадқорининг сўнгги кунлардаги қадам олиши Ўрмонжоннинг ҳар иккала тахмини ҳам тўғри эканини аниқ кўрсатиб турар эди.

Ўрмонжон бир куни районга бориб жуда кеч қайтди. У ечиниб энди ювинаётган эди, эшик тақиллади ва Ўрмонжон товуш бергунча эшик қия очилди-да, қорининг товуши эшитилди:

— Ўрмонжон ака...

— Кириг, кириг,— деди Ўрмонжон.

Қори кирди. У узоқ йўлдан бениҳоя чарчаб келгандай оёқ устида зўрға турар, юзи янги касалдан тургандай, сўлгин ва оқарган бўлиб, чироқнинг хира шуъласида қўрқинчли кўринар эди. У қўлини қовуштириб, бошини қуйи солиб ҳазин бир товуш билан узр сўради:

— Бемаҳалда сизни безовта қилдим.

— Майли, майли,— деди Ўрмонжон ва столнинг ёнига курси суриб берди,— ўтиринг, иш бўлганда бемаҳал деган гап йўқ.

Қори ёрга қараб ўтирар экан, чинчилоғи билан кўзининг икки бурчини артди, «қилт» этиб ютинди-да, ёшли кўз билан Ўрмонжонга қаради. Унинг томоғи пирпираб учар, қовоғи шишинқирагандай кўринар эди.

— Ким хафа қилди, қори ака?— деди Урмонжон.

Қори бирдан иккала қўли билан бошига урди-ю, ҳўнграб, ўзини Урмонжоннинг оёғига ташлади. Урмонжон дарҳол уни ушлаб кўтарди.

— Қора ака! Девона бўлдингизми... Бу нимаси!

Қори ўзини у ёқдан-бу ёққа отиб, бошини столга урмоқчи бўлди ва ҳеч тоқат қилиб бўлмайдиган бир дардан бутун вужуди қақшаб, тин ололмаётгандай хириллади, сўнгра, бирдан қаддини ростлади-да, этигининг қўнжидан дандон соплик пичоғини олиб Урмонжонга берди ва бўйинини тутди.

— Уринг, Урмонжон ака! Сўйинг! Қоним оёғингизга тўкилсин... Вой десам инсон эмасман!..

Урмонжон пичоқни олиб столнинг устига ташлади ва қорини турғизмоқчи бўлди. Бироқ қори ўзини ёнбошга ташлаб бошини столга гурсиллатиб урди ва яна урмоқчи бўлган эди, Урмонжон тутиб қолди.

— Тўхтанг! Нима гап ўзи? Гапиринг!

— Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим куяди,— деди қори йиғлаб. Унинг чаккасидан қон оқар эди.— Менга шунча яхшилик қилдингиз... Янги келган вақтингизда мени ёмон йўлдан қайтардингиз... Бутун звено олдида таъзир бериб одам бўл, дедингиз... Мен шу яхшиликларингизни тушунмасдан кўнглимда сизга қарши кек сақладим...

Урмонжон унинг қаршисига ўтирди.

— Нима қилдингиз кек сақлаб?

— Душманларингиз Канизак тўғрисида ҳар хил гап тарқатганда, мен ҳам душманларингиз қаторига бир қаддам қўйдим. Сизни Зиёдахон билан гап қилдим.

— Зиёдахон билан? Бундан ҳеч хабарим йўқ.

— Зиёдахон билан,— деди қори чаккасининг қонини этагига артиб,— шу гапни чиқаришга чиқардим-у, қилган яхшиликларингиз эсимга тушиб пушаймон бўлдим.

Урмонжон унинг кўкрагига қараб тепиб юбормаслик учун ўрнидан туриб нарироқ борди ва вужудини ларзага солаётган титроқни босгандан кейин мумкин қадар мулойим товуш билан:

— Фақат шуми?— деб сўради.

— Шу... Нега фақат шуми дейсиз, бу озми?— деди қори йиғлаб.— Сиздай одамга бундай бўҳтон қилгандан кўра ерга кирганим яхши эмасми?

— Хўп майли,— деди Урмонжон,— бўлар иш бўлиб ўтипти. Энди бемалол, бежавотир ишлай беринг. Бу гап шу ерда қолади. Мана, ҳадемай иккинчи чопиқ бошла-

нади, кетмоннинг каттароғини кайраб туринг. Менга бошқа сўзингиз бўлмаса сизга жавоб,

Қори этаги билан юз-кўзини артиб ўрнидан турди.

— Қуллуқ... раҳмат! Энди бир шаҳарга тушиб, уч-тўрт кун ёзилиб келсам... жуда-жуда сиқилиб кетдим.

— Буни Бўтабой акадан сўранг,— деди Урмонжон.

— Хўп... Ҳа, айтгандай, хабарингиз бор, Қурбон ота ҳеч кимнинг эсига келмаган бир яхши ишни бошладилар. Шу тўғрида мен шу яқин йилларда, ўлик кўмган беш-олти киши билан гаплашдим. Ҳаммаси рози. Мен аввал анча даҳмаза бўлармикин деб ўйлаган эдим, йўқ, қийин эмас экан. Қурбон ота бошлаб берсалар, у ёғи ҳеч гап эмас. Агар ижозат берсангиз, шаҳардан қайтиб келганимдан кейин шу ишни бажариб қўя қолсак. Чўзишнинг ҳожати йўқ, сабаб десангиз, одамлар тайёр... Беш-олти кечалик гап. Хўп десангиз ўликларнинг эгаларини ёнимга оламан-у, кўпи билан уч-тўрт кечада саранжомлаб ташлайман. Бу иш кечаси бўлгани маъқул. Кундузи бўлса, ўзингиздан ўтар гап йўқ, хунукроқ кўринади. Йиғи-сиғи бўлиши мумкин, одамлар ишдан қолади.

— Гўристон билан сизнинг ишингиз бўлмасин. Ҳозир бу нарса жуда зарур ҳам эмас... Зарур бўлганда халқнинг ўзи талаб қилади.

Қори таъзим қилиб чиқиб кетди.

Урмонжон ўйлаб ўйига етолмас эди. Зиёдахон тўғрисида ҳеч қандай гап йўқ эди-ку, нега қори бундай деди? Ҳақиқатан шундай гап чиқарганми ёки шу билан ўзининг юрагини менга очган ва садоқат кўрсатган бўлиб, Қанизак тўғрисидаги гаплар бошқалардан чиққанлигини исбот қилмоқчимми?

Эртасига Урмонжон бу воқеа ва ўзининг мулоҳазаларини Иброҳимовга айтди. Иброҳимовнинг фикрича, қорининг бу қилмиши унинг ҳадиксираб қолганинигина эмас, талвасага тушганини кўрсатар эди.

Қурбон ота қўлидан самоварчиликдан бошқа иш ҳам келаётганига, Урмонжон айтгандай, янги қишлоқни бунёдга келтиришда қатнашаётганига бениҳоя хурсанд бўлиб, гўристонни кўчириш ҳақида ўз тенгқурларини йиғиб ишни қачон ва қандай бошлаш тўғрисида маслаҳат қилди. Унинг назарида, ҳозир шундан зарурроқ иш йўқдай кўринар эди. Абдусамадқорининг айтишига қараганда, эгаларининг қаттиқ талабига кўра янги гўристонга кўчирилиши зарур бўлган қабрларнинг сони саккизта бўлиб, бундан ташқари яна ўн бир киши ҳали тайинли бир гап айтмаяпти. Қори ишни кўпайтирмаслик

учун шу одамлар билан гаплашишни, агар илож топилса бу қабрларни кўчирмасликни лозим кўрар эди.

Мана шу кунларнинг бирида саҳар чоғи Урмонжоннинг эшигини кимдир қоқди. Урмонжон чиқди. Самандаровнинг товуши эшитилди.

— Туринг, ғафлатда ёта берасизми?— деди у тегишиб.

Урмонжон уни уйга олиб кириб чироқни ёқди.

— Тинчликми?— деди Урмонжон кўзини ишқалаб.

— Мана энди тинчлик бўлади,— деди Самандаров кулиб.

— Бу нима деганингиз?

— Қорини кузатиб келаётибман.

Урмонжон унинг қамоққа олинганлигини дарров сезган бўлса ҳам, яна сўради:

— Қаёққа?

— Қурбон отангиз ғалати зийраклик қиляпти-да, чолга қойил қолиш керак. Гўристондан ўн саккизта беш отар, ўттиз битта ўн бир отар, олти бербанка, икки сандиқ ўқ чиқди.

Урмонжоннинг кайфи учиб кетди.

— Милтиқ? Ўқ? Гўристонни кўчириш ишига қорини шунинг учун бунчалик жон-жаҳди билан киришган экан-да? Мен бу ишга фақат ивгогарлик мақсадида, халқнинг жиғига тегиш мақсадида қўл ураётти деб ўйлаган эдим. Демак, бу яроқларни янги гўристонга кўчириш пайида юрган экан-да.

— Кечаси яна икки киши тутилди, бири қориннинг божаси Жавдот Наим, иккинчиси Хўжақишлоқдан. Бу одамни танигандай бўлдим, лекин эслолмадим. Мирҳомидхўжанинг ўғлига ўхшатдим. Милтиқларни олиб автомобилга юклашаётганда: «Майли, олинлар, милтиқ керак бўлганда яна топамиз», дейди. Буларнинг бошқа шериклари ҳам бўлса керак.

Самандаров кун тиг тортганда Урмонжон билан хайрлашиб чиқиб кетди.

16

Икки кундан бери гоҳ севалаб, гоҳ шиддат билан ёғаётган ёмғир ҳаммаёқни ивитиб юборди. Капсанчиларда чакка ўтмаган уй кам қолди. Омонат турган кўп деворлар қулади. Ариқлардан, торкўча ва кўчалардан лойқа сув оқа бошлади.

Сидиқжон овқатдан кейин қўлга газета олган эди,

бир мақолани яримлатмасдан кўзи сузилди, боши қуйи солинди, узун хуррак тортди-да, ўзининг хуррагига ўзи уйғониб, бирдан бошини кўтарди ва Қанизакка қаради. Ҳошимжонга алифбе ўргатаётган Қанизак кўз қирини ташлаб жилмайди.

— Жўхори қўрияписизми?

Сидиқжон хижолат бўлиб ташқарига қаради.

— Нима бало бўлди, осмоннинг таги тешилдимми?

•— Шунинг айтинг! Чопиқни бошламай турсак ҳам бўлар экан. Юрагингиз мунча ҳам кенг бўлмаса, кўзингизга уйқу келганига ҳайронман!

— Аввали шуки, ухлаганим йўқ, ундан кейин...

— Хуррак-чи?

— Мушукмижозман: жоним роҳат қилса ухламасам ҳам хуррак торта бераман.

— Мунча яхши... Ҳа, ундан кейин нима демоқчи эдингиз?

— Ундан кейин ухласам-ухламасам бояги гапингиз хаёлимдан кетмаётипти. Бу нарсани мен ҳам кўрганман — ҳақиқатан йўл бўйидаги баъзи гўзалар шохлайди. Лекин бунга эътибор қилмаган эканман. Нима учун шундоқ? Бунинг тагига етсак аломат иш бўлар эди!

— Рауф акамнинг олдиларига бормаймизми? Айтмиз, сиз ҳам кўрганингизни айтасиз. У кишидан бир гап чиқади.

Сидиқжон бу таклифга кўнди, лекин ўрнидан туриши жуда қийин бўлди; турганидан кейин ҳам шошилмасдан дарчанинг олдига борди ва осмонга қараб:

— Ёмғир жуда қаттиқ қуядиганга ўхшайди-ку, ҳавонинг авзойи бузуқ,— деди.

— Туз эдикки, эриб кетамизми?

— Эриб-ку кетмаймиз, лекин... ҳозир ўртоқ Иброҳимовнинг ишидан қўймасаг-у, эртага айта қолсақмикин дейман.

— Сизга нима бўлди, Сидиқжон ака? Наҳот шу нарсаярагингизга жиндеккина бўлса ҳам ўт солмаса! Ҳозиргина, «бунинг тагига етсак аломат иш бўлар эди» демадингизми? Тил учида айтган экансиз-да бу гапни.

— Нега тил учида бўлади?

— Бўлмаса бунинг тагига ўзимиз етмасак ким етади? Биров келиб бизга рапорт берадимми? «Эртага» эмиш! Қандоқ сабрингиз чидайди?

Сидиқжон этигини кийди. Унинг бу тархашлигига сабаб Қанизак пайқаган нарсаярагига ўт солмагани эмас эди.

Сидиқжоннинг собиқ хотини Шарофат келиб қилган можаро ўша вақтда одамларнинг эътиборини унча тортмаган бўлса ҳам, бу можаро қорининг минг бир қилмишидан бири эканлиги маълум бўлгандан кейин оғизга тушиб кетди: мажлисларда, хусусий суҳбатларда қоридан сўз очган ҳар бир киши «Қанизак билан Сидиқжон можароси»ни айтмасдан қўймас эди. Номлари доим бирга айтилиши, одамлар иккаласига «жабрдийдалар» деб қараши Сидиқжон билан Қанизакни бир-биринга жуда яқин қилиб қўйди. Буларнинг ҳар бири гапда, муомалада энди ҳаммага маълум бўлиб қолган ҳақиқатни таъкидлашга тиришар, бир-бирига муносабатда одамларга гўё: «Мана, кўрдиларингми, орамизда ҳеч қандай сир йўқ», демоқчи бўлар эди.

Анзират хола қизи Қимсанойнинг кўз ёришига кетганича бедом-дарак бўлди. Бир ҳовлида ёлғиз туриш ноқулай бўлмасмикин деган андишани на Қанизак хаёлига келтирар эди, на Сидиқжон. Булар энди бир ҳовлида туриш эмас, бир уйда ётиб қолишни ҳам бировнинг диққатини жалб қиладиган ҳодиса деб билишмас эди. Бир куни Сидиқжон ҳаммом қурилишига ҳашарга бориб жуда чарчаб қолди-ю, шу уйда ухлаб қолди. Қанизак уни уйғотгани кўнгли бўлмай устига кўрпа ташлади қўйди. Яна бир куни, қаттиқ шамол кечаси, Қанизак унга: «Шамол жуда ваҳимали гувиллаётипти, кўрқаман, шу ерда ётақолинг», деди. Сидиқжон дарчанинг олдида, Қанизак икки бола — Сидиқжоннинг ўғли Насибали билан Ҳошимжонни олиб тўрда ётди.

Булар орасидаги бетакаллуф муомала ва муносабатга одамлар ўрганиб қолди. Буларнинг бири бўлмаса иккинчиси, доим кўзойнак тақиб юрадиган одам бирдан кўзойнагини ташласа ғалати кўрингандай, одамларнинг кўзига эриш кўринар эди.

Бироқ бу муомала ва муносабатларга, бу яқинликка иккови ҳам бир ҳовлида турган, айниқса қуруқ тухмат билан бир келида туйилган икки бегуноҳ орасида пайдо бўлган табиий бир муносабат, табиий бир яқинлик деб қарар, бошқа бирон маъно беришни хаёлига ҳам келтирмас эди. Бир куни икки орадаги бу муносабатга тўсатдан ўзгача бир маъно кириб қолди.

Бундан бир неча ҳафта бурун Мавлонбеков икки эркак ва бир қиз билан келди. Булар колхоз идораси, клуб, магазин, меҳмонхона қурилишларини кўздан кечиришди, сўнгра, Бақақуруллоққа келиб электростанция бўлаётган водокачкани кўришди. Эркакларнинг бири

марказий газетанинг мухбири, иккинчиси инженер, қиз эса Москвада институтни битириб ҳозир шу инженернинг қўлида тажриба кўриб юрган экан. «Электростанцияни тезроқ битириш учун ўртоқ Мавлонбеков катта инженер олиб келиптилар» деган хабар бирпасда бутун қишлоққа тарқалди-да, бир талай одам йиғилди.

Сидиқжон Москвада инженерликка ўқиб келган боғи ўзбек қизга зўр ҳавас билан тикилиб ўзининг зое кетган болалиги ва ёшлигига афсусланиб турган эди, Канизак уни секин туртиб: «Ҳа, Сидиқжон ака, мунча тикилиб қолдингиз, чиройли эканми?» деди. Сидиқжон неғадир, худди хиёнат устида қўлга тушгандай, гангиб қолди ва беихтиёр: «Сизга ўхшар экан» деб юборди. Сидиқжон бу гапни қандай беихтиёр айтган бўлса, Канизак ҳам шундай бир гап айтди: «Ундоқ бўлса ўзимга қарай қолинг-да», деб кулди. Шу-шу бўлди-ю, икки орадаги муносабатда янги ёки аслида бўлиб ҳозир юзага чиққан иккови ҳам сўз билан ифода қилолмайдиган бир нарса пайдо бўлди.

Мана шу кунларнинг бирида кечқурун ишдан қайтишда Канизак Сидиқжонни Иброҳимовнинг уйига бошлади. Иброҳимовнинг қизил чойхонада мунтазам ўтказадиган агрономия машғулотига Сидиқжон қатнашиб турса ҳам, уйига кам кирар эди. Уч томони қамиш билан ўралган ҳовлига аввал Сидиқжон кирган эди, унинг эшиги олдида узала тушиб оғзи билан пашша тутиб ётган каттакон сариқ ит бошини кўтариб ириллади. Канизак дарров олдинга ўтиб «Барбос, Барбос» деган эди, ит думини қимирлатди. Унинг оёғини, этагини ҳидлади, қўлини ялади, Канизакнинг орқасидан секин ўтиб кетган Сидиқжонга бир қаради-ю, индамади. Сидиқжоннинг кўнгли бир оз ғаш бўлди, лекин бу ғашликнинг сабабини ўзи ҳам аниқ билмас эди. Бироқ бу ғашликнинг сабаби ҳаял ўтмай маълум бўлди: Иброҳимов сабзи тўғраётган экан, унинг: «Қани, азиз меҳмонларим, ош қилиб берайми, шовла?» деган саволига қарши Канизак «Қозонингиз биттами?» деб хандон ташлаб кулганда икковининг хийлагина яқин эканлигини кўрсатадиган бу ҳазил Сидиқжоннинг юрак-бағрини ўртаб юборди. Бу — рашк, ҳақиқий рашк эди.

Шундай қилиб, икки орадаги муносабатда инженер қиз туфайли пайдо бўлган ёки юзага чиққан янги нарса кун сайин тўлароқ мазмун касб этар, ҳар иккаласи учун ҳам табиий, зарурий тусга кириб борар, лекин ҳеч бири бу тўғрида очиқ гапирмас эди.

Канизак «Юринг, Рауф акамнинг олдиларига борамиз» деганда Сидиқжоннинг оғир кўчишига, тархашлик қилишига сабаб Канизак пайқаган нарса юрагига ўт солмаганлиги эмас, Канизакнинг ҳар баҳона билан Иброҳимовнинг уйига бораверишини хушламаганлиги эди.

Булар Иброҳимовнинг ҳовлисига кирганда, уйдан кўп кишининг қаҳқаҳаси эшитилди, очиқ турган бир қанотли деразадан Зиёдахоннинг боши кўринди.

Ичкарида Каромат, Манзура, Рўзимат, Эргашбой, Қамбарали, Рисолат ва Болтабойлар ўтиришган экан. Иброҳимов китоблар тахланиб ётган стол орқасида папирос чекиб оғзидан ҳалқа-ҳалқа тутун чиқариб илжайиб ўтирар, унинг рўпарасида Зиёдахон кўкрагини столга бериб журналдан ниманидир ўқир эди. Канизак оёқ учида юриб Болтабойнинг ёнига — скамейкага, Сидиқжон эса Рўзиматнинг ёнига — сандиққа ўтирди. Булар кирганда ўқишдан тўхтаган Зиёдахон давом этмоқчи бўлган эди, Иброҳимов Канизак билан Сидиқжонга изоҳ берди:

— Қуръон бўйича одамнинг яратилиши тўғрисида ҳикоя ўқиётимиз,— деди.

Зиёдахон давом этди:

— ...Самовий кунларнинг бири. Офтоб тиккага келиб, қайси томонга ботиш тўғрисида худодан амр кутмоқда. Арши аъло одатдагича жимжит. Посбон малаклар худонинг амри билан мудрамоқда, эснамоқда. Онда сонда хира кўланкадай кўринган малаклар эринибгина қанот қоқмоқда. «Пардаيي асрор» олдида ағнаб ётган Исрофил учиб юрган малакларга қараб хаёл сўрмоқда: «худойи таоло биз фаришталарни қанот қоқмай учадиган қилса...

Ундан ҳам яхшироғи — борадиган еримиз ўзи кела қолса»...

Эргашбой пиқ этиб кулиб юборди ва Болтабойга қараб:

— Фариштанинг дангасаси Қутбиддиндан ҳам дангасароқ бўлар экан-а!— деди.

Қутбиддин дангасаликда ҳаммага маълум бўлса керак, кулги кўтарилди.

Зиёдахон давом этди:

— ...«Пардаيي асрор»нинг бир чеккаси кўтарилиб, худонинг олдидан Жабраил чиқди. У ҳаддан ташқари хомуш, касал товуқдай қанотлари осилган эди. Исрофил уни ҳеч қачон бу аҳволда кўрмагани учун шошиб: «Ё Жабраил, бу паришонликнинг боиси надир?» деб сўради.

Жабраил ҳилпираб турган оппоқ булутнинг бир чеккаси-га бурнини артар экан: «Ҳаллоқи олам Одам яратмоқни ихтиёр этибди. Унинг хоҳиши будирким, Одамни яратиб бизни унга сажда қилдирса», деди. Бу хабар бирпасда бутун арши аълога тарқалди. Фаришталар уяси бузилган аридан тўзиди. Ҳамманинг юзидан, ҳаракатидан зўр бир мусибат акс этар эди. Эртасига худо ўз ниятини амалга оширишга киришди. Унинг амри билан Жабраил ерга тушиб икки қанотида бир замбил тупроқ олиб чиқди. Яна бир фаришта қора булутдан бир парчасини йиртиб олиб тупроқнинг устига сиқди...»

Зиёдахон баъзи эски сўзларга тили келишмай ва баъзи жумлаларни маъносига мос келмайдиган оҳангда ўқиб тингловчиларга уқтира олмагани учун ҳикоянинг давомини Иброҳимовнинг ўзи ўқиди. У ўқиганда ҳикоя жуदा ҳам жонланиб кетди, хусусан одамнинг лойдан ясалишини, унга жон бағишланишини, шайтоннинг Одамга сажда қилишдан бош тортиб айтган сўзларини, Одам кўзини очиши билан хотин талаб қилганини, унинг чап қовурғасидан Ҳаво яратилгандан кейин иккови қўл ушлашиб жаннатга тушиб кетганини шундай қизиқ қилиб ўқидики, ўтирганлар кула бериб қотиб қолишди. У ҳикояни ўқиб бўлганидан кейин, Одамнинг бино бўлиши тўғрисида фан нима дейишини сўзлаб берди ва Қамбарали акага қараб:

— Саволингизга жавоб бердимми, йўқми?— деди.

— Тўла жавоб бердингиз, қониқдик, ука,— деди Қамбарали ака.

Унинг сўзини ҳамма тасдиқлади.

— Мумкинми?— деди Каромат,— қуръон бўйича Одамнинг яратилиши ҳақиқатан шундай кулгилими ёки ёзувчи кулиб ёзганми?

Иброҳимов жавоб берди:

— Дин ҳамма нарса худонинг хоҳиши билан бўлади деб таълим беради. Чингизхон ўн икки миллион одамнинг ўлимига сабаб бўлган. Демак, диннинг таълимотига кўра, Чингизхоннинг инсониятга қарши қилган бу жинояти жиноят эмас, худонинг хоҳиши бўлиб чиқади. Агар бирон ёзувчи диннинг шу таълимоти тўғрисида ҳикоя ёзмоқчи бўлса кулмасдан ёза оладими? Йўқ, чунки ўзи кулгили. Яна кимда савол бор?

— Менда,— деди Манзура,— ўртоқ Дарвиннинг қилган ишларини гапириб берсангиз...

Унинг ёнида ўтирган Рўзимат тирсаги билан секин тиртиб:

— «Ўртоқ Дарвин» эмас, Дарвин инглиз олими,— деди.

Манзура, бир оз қизариб, Иброҳимовга қаради.

— Шундоқми, Рауф ака? Инглиз олими бўлса ҳам ҳақиқатни гапиргандан кейин... ўртоқ дейилса бўлаверди эмасми?

— Бўлади, бўлади,— деди Иброҳимов.

— Саволим шуки, нима учун ҳамма ҳукуматлар Дарвин қолдириб кетган илми ўз халқига тушунтириб динга қарши ташвиқот юргизмайди?

— Жуда яхши савол!— деди Иброҳимов,— қани, бу саволга ким жавоб беради? Талабгор борми? Дин халқ учун афюн бўлгани ҳолда нима учун ер юзидаги ҳамма ҳукуматлар, айниқса Англиядек мамлакатларнинг ҳукуматлари динга қарши ташвиқот юргизмайди?

Болтабой қўл кўтарди.

— Дин — эксплуатация қуроли. Уша мамлакатларда ҳукумат эксплуататорлар қўлида.

— Тўғри,— деди Иброҳимов,— бир мисол: Ҳиндистонда ҳиндилар бор, мусулмонлар бор. Ҳиндилар ҳўкизга топинади, мусулмонлар шу ҳўкизни қурбонликка сўяди. Шу асосда бу икки халқ бир-бирига душман. Бу душманлик бу икки халққа ўзининг ҳақиқий душманини кўргани, бу икки халқни бирлашгани, бирлашиб ўз озодлиги учун курашгани қўймайди. Шундоқ экан, Англия ҳукуматининг Ҳиндистонда динга қарши ташвиқот юргизиши — Ҳиндистон халқларининг оёқ-қўлини боғлаган арқонлардан бирини ўз қўли билан қирқиши бўлар эди.

Сўхбат тугагандан кейин одамлар тарқалди. Иброҳимов буларни кузатгач, Сидиқжонни столга яқинроқ таклиф қилди. Сидиқжоннинг юзида бу ерга келаётган вақтидаги кўнгил ғашлигидан асар қолмаган, аксинча, нимадандир хурсанд кўринар эди.

Канизак столда турган каттакон бир китобни варақлар экан, эркаланган товуш билан:

— Рауф ака, шунақа китобларга қачон тишим ўтадиган бўламан?— деди.

Сидиқжон шу китобларни «шариллатиб ўқийдиган» Иброҳимовга шундай ҳавас билан қараб турган эди, Канизакнинг товушидаги эркалик оҳангини пайқамасди.

— Узингизга боғлиқ,— деди Иброҳимов,— гап фақат шундай китобларни ўқий бошлашдагина эмас. Агар гап фақат шунда бўлса, бунақа китоблар ўзбек тилида ҳам бор, яна бўлади. Рус тилини ўрганиш керак. Менимча рус тили бизнинг учун она кўкраги. Она кўкраги! Рус

тилини ўрганаман десангиз, ўрганамиз десаларинг, ташкил қилишимиз мумкин. Сиз унча-мунча биласиз, қаерда ўргангансиз?

— Наманганда, Надежда Павловна деган тутинган опам бор эдилар, ўша киши ўргатганлар.

— Аслингиз Наманганданми?— деди Иброҳимов.

— Йўқ, ўша ерда эсимни таниганман,— деди Қаннзак ва ўйчан давом этди,— мени Надежда Павловна Тошкентга ўқишга юборган эдилар, кетаётиб нима хаёлга бордим-у, шу ерда поезддан тушиб қолдим. Кета берсам бўлар экан... Уқиш керак эди... Уқийман, Рауф ака! Менга рус тилини ўқитинг. Сидиқжон ака, сиз ҳам ўқийсизми?

— Уқийман!— деди Сидиқжон.

— Бўпти! Уқиймиз! Уқийман деган одам кўп. Сизга рўйхат қилиб бераман. Энди, Рауф ака, биз сизнинг олдингизга бир иш билан келган эдик.

Қаннзак аксари йўл бўйидаги ғўзалардан баъзилари шохлаб кетиши тўғрисидаги ўзининг мушоҳадаларини батафсил сўзлаб берди. Иброҳимов унинг сўзига жуда диққат билан қулоқ солди, икковига кўп саволлар берди, нималарнидир ёзиб олди. Бироқ Қаннзак боя уйда кўзига жуда катта кўринган бу нарса ҳозир Иброҳимовга сўзлаб берганида, жуда кичкина, ҳовлиқишга арзи-майдиغان нарсадай бўлиб чиққанини пайқаб бир оз хижолят тортди. Буни Сидиқжон ҳам сезди-да:

— Эҳтимол бундан ҳеч нарса чиқмас, шундоқ бўлса ҳам сизга айтгимиз келди,— деб қўйди.

Иброҳимов, қаламнинг орқаси билан бурнининг учини кашлар экан, ўйчан жавоб берди:

— Гап бундан бир нима чиқиш-чиқмаслигида эмас. Буни, албатта, кўрамиз, текширамыз, ўрганамиз, тагига етамиз, ўзимизнинг кучимиз етмаса Иван Петровичга арз қиламыз... Ҳа, айтгандай, устод шу яқин кунларда уруғчилик совхозига келар эканлар. Хат олдим. Хўш... гап шохлаган ғўзани текширишдан бир нима чиқиш-чиқмаслигида эмас, гап илгари сарисоб солмаган, илгари пайқаманган нарсаларимизга ҳозир сарисоб соладиган бўлганимизда. Бу жуда-жуда муҳим нарса. Ҳамма гап бизда мана шундай кўз пайдо бўлганлигида. Модомики, бизда шундай кўз пайдо бўлиптими, бу сафар пайқаганимиздан бир нарса чиқмаса, янаги сафар пайқаганимиздан чиқади, албатта чиқади, жуда катта нарсалар чиқади.

Дарҳақиқат, Иброҳимов булар айтган бир неча туп

ғўзадан ҳам кўра буларнинг шунга эътибор қилишганига кўпроқ аҳамият бергани, ўша ғўзани текширишдан чиқадиган ҳар қандай яхши натижадан ҳам кўра буларда «шундай кўз» пайдо бўлганига хурсанд эканлиги кўриниб турар эди. У одамларда пайдо бўлган ва пайдо бўлаётган «шундай кўз»нинг моҳияти, бунинг сабаблари, натижалари тўғрисида узоқ ва зўр шавқ-завқ билан сўзлади. Унинг сўзларидан кейин, ҳар иккаласининг ҳам газарида, бу мушоҳада тамоман янги, икковининг ҳам хаёлида бўлмаган жуда катта бир мазмун касб этди. Ҳар иккаласи ҳам пахта майдонида бу кунгача кўрган ҳар бир икир-чикирни хаёлидан кечириб, булар орасидан яна шундай, шу чоққача пайқалмаган бирон нарса топишга уринар эди.

Булар кетмоқчи бўлиб қўзғалган пайтда Ўрмонжон кириб келди, У, афтидан, Иброҳимовга бир оғиз гап айтгани йўлакай кирган экан, буларни кўриб ўтирди ва Сидиқжон билан гаплашадиган гапи борлигини айтиб, унинг қолишини сўради. Унинг ҳамма ва ҳар ким билан ҳаммавақт ва ҳар хил мавзуда лозим бўлса ошкора, лозим бўлса холи гаплашуви одатдаги бир нарса бўлгани учун иккови ҳам бунга айрим эътибор бермади. Қанизак чиқиб кетди.

Ўрмонжон стол ёнига ўтириб китобларни бир-бир кўрди ва булардан бирини Сидиқжонга кўрсатиб:

— Буни ўқидингми?— деди.

— Йўқ, Ўрмонжон ака.

— Уқигин, яхши китоб, муҳаббат нима эканини биллиб оласан.

— Сидиқжон акам муҳаббат нима эканини билсалар керак,— деди Иброҳимов кулиб.

— Шунақами, биласанми?— деди Ўрмонжон ҳам кулиб.— Қаёқдан биласан? Шарофатни яхши кўриб олмаган экансан, ундан кейин хотин кўрган эмассан...

— Шарофатни яхши кўрмаганлигим муҳаббат нима эканини билганим эмасми?— деди Сидиқжон ерга қараб.

— Эҳтимол... хўп, ҳозир имтиҳон қилиб кўрамиз. Менинг иккита танишим бор, иккови, нима десам экан, бир-бирига ниҳоятда меҳрибон, бир-бирига содиқ, бир-бирига ишонади, бир-бирининг кўнглига қарайди, бир-бирини тенг кўради, бирга ишлайди, бирга юради, туради, бир-бирига жуда муносиб... қалай дейсан, шулар бир-бирини яхши кўрадимиз, йўқми?

Сидиқжон бу гапнинг замирига тушунди-да, билинар-билинимас қизариб:

— Шундоқ бўлса ҳам тўғрилиқча гаплашиб юрган бўлса ажаб эмас,— деди.

— Бир-бирини жиндай рашк ҳам қилса-чи?

Сидиқжон Қанизакни ҳаммадан, айниқса ўзидан қизганиб юрганини Иброҳимов сезар, лекин бундан Ўрмонжон хабардор эканини билмас эди, Ўрмонжон шу тўғрида гап очиб унга бирон насихат қилмоқчи бўлганини сезиб суҳбатдан четланди, унинг бурчагида вашиллаб турган примуснинг устидаги идишдан бир қошиқ куйдирилган тупроқни олиб оппоқ қоғозга ёйди, ҳидлади, қошиқ билан нари-бери сурди, яна ҳидлади...

Сукут қилиб қолган Сидиқжон, ниҳоят, бошини кўтарди.

— Очигини айта беринг, Ўрмонжон ака, бизнинг тўғримизда гапираётибсиз. Бизнинг орамизда ҳеч гап йўқ, қасам ичаман. Ҳеч гап йўқ! Ҳеч гап бўлмаганидан кейин рашк ҳам бўлмайди.

— Рашк тўғрисида кейин гаплашамиз. Шу чоққача ораларингда ҳеч гап бўлмаган бўлса, энди бўлиши керак. Бунга нима тўсқинчилик қилади? Менимча, фақат бир нарса: «Мен сени яхши кўраман» дегани Қанизак тортинида, сен... сен, билмадим нимани андиша қилсан. Бирон андишанг бўлса ўйлаб, салмоқлаб кўр. Шунини ҳам айтиб қўяй: ҳозирги замонда хотин бахтини эрдан кутмай, ўз бахтини ўзи яратади. Қанизак шундай хотинлардан. Энди рашк тўғрисида. Икки жинс бир ёстиққа бош қўйиши билан, масаланинг бир томонини олиб айтганда, ўтмиш ва келажак наслни бир-бирига боғлайдиган ҳалқа вужудга келтиради ва бу ҳалқани вужудга келтирадиган ҳар икки томон ҳам ўзини ўз жинсининг энг мукаммали деб билади. Орага бошқа бировнинг суқилиб кириши «бу жинснинг энг мукаммали сен эмас, мен» дегани бўлади. Бу, албатта ҳақорат бўлади. Ҳар бир ҳақоратнинг алами бўлади. Рашк, менимча, мана шу ҳақоратнинг алами ва шундан келиб чиқадиган туйғу. Модомики, шундоқ экан, рашк тўғрисида бировга айб тақаш қийин. Лекин худди шундай рашк, масалан, хўрозда ҳам бор. Рашкка очиқ кўз билан қараш учун ақл-идроки бўлмаган ва шунинг учун бу туйғуга қул бўлган хўрознинг рашки билан ақл-идроки бўлган, демак, ҳар нарсага очиқ кўз билан қарай оладиган, демак, ҳамма нарсани, ҳатто туйғуларини ҳам ўзига бўйсундиришга қодир бўлган инсоннинг, айниқса ўқиган, ўқиётган, янги ҳаёт йўлига кирган Сидиқжон аканинг рашки орасида фарқ бўлиш керакми, йўқми?

Сидиқжоннинг кўзлари олайиб кетди.

— Ахир, мен... Қанизакка бир нима деган бўлсам тилим кесилсин!

— Сабр қил,— деди Урмонжон қўлини кўтариб,— бир нима демаганингга, демаслигингга ишонаман. Лекин рашк қитиқлаган кезларда чеҳранг ўзгаради. Мен буни ўз кўзим билан кўрганман. Эсингда борми, райондан театр кўриб келаётган кечамиз аравада Сотиболди ашула айтамиз деб Қанизакни қистади, кўнмагандан кейин сочидан тортди. Шунда қандай аҳволга тушганлигинг ўтиришингдан маълум бўлиб турган эди.

Сидиқжон ҳарчанд ўзини тутишга ҳаракат қилса ҳам бўлмади — пиқиллаб кулиб юборди.

— Мен рашк қилганим йўқ... Хотин кишининг сочидан тортиш тўғри эмас-да, ахир!

— Эҳтимол, лекин Сотиболди бошқа хотиннинг сочидан тортса, бунинг тўғри-нотўғрилиги сени унча ҳам ташвишга солмас эди. Хўш... шунақа, чеҳранг ўзгаради. Қанизак зийрак жувон, хусусан сенга келганда яна ҳам зийракроқ — буни пайқайди, пайқаганидан кейин кўнглингга қараб иш тутади... Кейинги вақтларда мана шу нарса сезилаётипти, сезилаётипти эмас, очиқ кўринаётипти. Қанизак илгари мажлисларда рўпара келган жойга ўтира берар эди, ҳозир ўзини хотинлар тўпига уради, ударникларнинг район слётига вакил қилиб сайлаётганимизда сенга қараб кўзи жавдираб қолди, тўғаракка сен келмаган кунинг у ҳам келмайди... Қанизакни сен, Зиёдахонни Болтабой, Ёқутойни Эгамберди, Адолатхонни Қодирали, қисқаси ҳамма эрлар хотинларини, ҳамма ошиқлар маъшуқаларини шу хилда қизганишса, бу хотин-қизларнинг ҳаммаси бири эрининг, бири хушторининг кўнглига қараб иш тутса нималар бўлар эди? Ҳолбуки булар, кўриб турибсан, колхозимизда катта куч. Шундоқ эмасми?

Сидиқжон бошини қуйи солди ва чуқур нафас олиб:

— Тўғри, Урмонжон ака,— деди,— ҳамма гапингиз тўғри. Кўп нарсаларни кўзимга кўрсатдингиз, яна кўп нарсаларни кўргани қўлимга чироқ бердингиз. Мен Қанизакни орқага тортаётган эканман, ҳақиқатда унга эргашишим керак. Катта гуноҳ қилиб юрган эканман.

Урмонжон унга ер остидан қаради ва юзидан бу гапини самимий айтаётганини англаб:

— Эҳтимол, жуда ҳам катта гуноҳ эмасдир, чунки билмасдан, тушунмасдан қилинган иш,— деди.— Аммо

кулги, жуда кулги дейиш мумкин. Бунинг кулги эканлигини ҳозир билмасанг кейинчалик биласан. Бу ерга янги келган вақтингда «ударник» дейилганда кўз олдинга қандай одам келгани эсингда борми? Қимдир менга айтиб берган эди, бир ударник тўғрисида сўз кетганда «бу одам битта қўйни калла-почаси билан еб, терисини нонуштага олиб қўяди» дейишса ишонган экансан. Мана, ҳозир ўзинг ударник...

Сидиқжон қизариб кетди.

— У вақтда мен янги бир оламга кирган эдим.

— Тўғри. Бу оламга ҳамма ҳам янги кирган. Янги оламга кирган одамларнинг ҳаммаси оёғида эски оламнинг лойи билан кирган. Бирида кўп, бирида оз... Мана шу лой баъзан тойилтиради, баъзан йиқитади. Биз оёғимизни мана шу лойдан тозалашимиз керак. Қанча яхшироқ тозаласак, шунча илдамроқ юрамиз.

Сидиқжон Урмонжонга миннатдорчилик билдирди ва хайрлашиб чиқиб кетди.

У нимадандир бениҳоя хурсанд, нимадандир хижолат, бошида чувалиб кетган фикрлардан гаранг бўлиб уйга кетди.

Эртасига Иброҳимов Қанизак билан Сидиқжон айтган ғўзаларни кўздан кечирди, дала айланиб ўзи ҳам шу хилдаги ғўзалардан бир талайини топди, ҳаммасини айрим эътибор билан текширди, кўпининг ёнига таёқ тикиб белгилар осди-да, ҳосилот кенгашининг навбатдаги мажлисида текшириш натижаларини қисқача сўзлаб берди. Мажлиснинг охири шу хилдаги ғўзалар кўпроқ бўлган Қамбарали ака бригадасининг учинчи картасига кўчирилди.

Мажлисида ҳар хил фикрлар бўлди: Болтабой агар бунинг тагига етилса-ю, ғўзани кўпроқ шохлатиш имкониятига эга бўлинса кўсак кўпайиши, демак ҳосил ортишини айтиб Иброҳимовнинг фикрини ёқлади. Зокир ота ғўза шохласа кўсак кўпаяди деган фикрга қўшилди, лекин ҳосил ортади деган фикрни рад қилди. Унинг фикрича сунъий шохлатилган ғўзанинг юзта сунъий кўсагидан кўра, шохлатилмаган ғўзанинг ўнта табиий кўсаги афзалроқ — оғир ва пахтасининг толаси узун бўлиши керак эди.

Шу икки фикр атрофида мунозара жуда қизиқ кетди. Гапирмаган, тортишмаган одам қолмади. Зокир ота кўп йиллик тажрибасини пеш қилиб, Болтабойга ботадиغان пичинглар қилди. Болтабой оғир замонида орттирилган тажриба трактор замонасида камлик қилишини айтиб,

Зокир отанинг қайсарлигини жоҳиллик деб атади. Иккови хийла қизишиб олди.

Иброҳимов ҳамманинг сўзига диққат билан қулоқ солди, ўртага ташланган фикрларни ва буларнинг тўғри ё потўғри эканлигини исбот қилиш учун кўрсатилган далилларни ўлчаб, салмоқлаб кўрди, сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб ёзиб олди.

Мажлис тайинли бир фикрга келмасдан тарқалди. Зотан, Иброҳимовнинг бу масалани қўйишдан мақсади биров қарорга келиш эмас, одамларнинг фикр-мулоҳазаларини эшитиш эди. Мунозара мажлисдан кейин уйларида, чойхонада, тўгаракларда, кўча-кўйда, далада — ҳамма ерда давом этди. Иброҳимов қаерга бормасин шундан гап очилиб, ҳар ким ўз фикр-мулоҳазасини айтар, Ўрмонжон айтмоқчи, масалани бутун халқ муҳокама қилар эди.

Иброҳимов домласи Иван Петровичнинг уруғчилик совхозига келганини эшитиши биланоқ бутун материалларни, шохлаган ғўзадан уч тупини олиб жўнади.

Иван Петрович, доим хатлашиб турган бўлса ҳам, яна унинг иши, колхозни тўғрисида одати бўйича шошиб-пишиб қисқа-қисқа саволлар берди, агрономияга оид китоблар, янги романлар, «Большевик» журнаlining сўнгги сонларидан бирида босилган фалсафий бир мақола тўғрисида сўз очиб зимдан уни имтиҳон қилди. Иброҳимов ҳеч тутилмагандан кейин кўзойнагини бирдан пешонасига сурди-да, оппоқ чўққи соқолининг учиникикки бармоғи орасига олиб унинг афтига тикилди. У бировдан хурсанд бўлса шундоқ қарар эди. Иброҳимов устод хурсанд бўлганини кўриб ғўза тўғрисидаги гапини бошлади.

Иван Петрович унинг сўзи давомида тез-тез қадам босиб уйда нари-бери юриб турди. Иброҳимов сўзини тугатгач креслога ўтираркан, кўзойнагини пешонасига суриб:

— Хўш,— деди яна соқолининг учини икки бармоғи орасига олиб.— Яна нима гап?

— Бутун гап шу, устод,— деди Иброҳимов тавозе билан.

— Ёлғон! Ёлғон!— деди Иван Петрович ва стаканда совиб қолган чойни унинг олдига суриб қўйди,— нега ўз фикрингни айтмайсан? Янглиш чиқишидан қўрқасанми?

Иброҳимов бу тўғрида маълум бир қарорга келиб қўйган, лекин домласининг фикрини эшитмасдан бурун айтгани, дарҳақиқат, тортиниб турган эди.

— Айтишим мумкин,— деди дадил ва фикрини домлага маъқул келадиган бир тарзда қисқа ва равшан қилиб ифодалаб берди.— Биринчи: бу ғўзаларнинг шохлаб кетиши асосий шохнинг бирон сабаб орқасида синганлиги ёки мол-ҳол текканлиги натижаси, бу илмга маълум, иккинчи: тажрибакорларнинг шохлаган ғўза қўшимча кўсакларни етиштириш учун ердан етарли озиқ ололмайди деган даъвоси пуч, чунки ғўза ололмаса биз берамиз, учинчи: тажриба ишини бошлашимиз мумкин.

Иван Петрович ўрнидан туриб шитоб қадамлар билан бир айланиб келди-да, Иброҳимовнинг рўпарасида тўхтади.

— Тўғри, илмга маълум,— деди ва креслога ўтирди,— маълум! Шохлатиш, озиқ бериш мумкин. Хўш, сен ўтказадиган тажриба нимани исбот қилиши керак?

— Шу йўл билан ҳосилни ошириш мумкин эканлигини исбот қилишимиз керак.

— Бу турган гап, лекин бундан ташқари яна бир саволга жавоб топишинг керак: ғўзани қачон ва қайси шароитда чилпиш яхшироқ натижа беради? Сен айтган икки нарса илмга маълум эканлигини эътиборга олсак, сен ўтказадиган тажрибанинг асосий вазифаси мана шу саволга жавоб бериш. Демак, сенинг бугундан бошлаб қиладиган ишларинг... Ёз! Биринчи: ҳозир назорат остида бўлган ғўзаларни текшириб, буларнинг асосий шох қачон зарарланганини белгила. Иккинчи: бугун ўн тўртинчи числодан то ғўзанинг ўсиш даври тамом бўлгунча, ҳар ўн кунда лоақал бирон акр ғўзани чилпишга етадиган тажриба участкаси ажрат. Тажрибани бу ерда ўтказиш ҳам мумкин эди, лекин колхозда ўтказилгани яхшироқ, қулай бўлса ўша Канизакнинг ерида ўтказ. Мёнга ёзган хатларингдан бирида Урмонжон илмга сажда қилган одам деган эдинг, демак, колхозда сенга ҳамма шарт-шароит тахт эканига шубҳа йўқ. Учинчи: ўзинг айтмоқчи, одамларда пайдо бўлаётган кўз... Яхши, жуда яхши таъбир! Бу кўз янги шароитда, колхоз шароитида юзага чиқаётган улуғ бир кучнинг нишонаси. Ғунча! Сенинг учинчи ва энг муҳим вазифанг, ҳаммамизнинг ҳам вазифамиз мана шу ғунчанинг бағрида ажойиб бир гул, ажойиб бир мева ҳаёти борлигини ҳар бир колхозчининг кўзига кўрсатиш, томчилардан кучли бир оқим вужудга келтиришдир!

Бир хотин кириб тушлик тайёр эканидан хабар берди. Иван Петрович Иброҳимовни тушликка таклиф қил-

ди. Ошхонага чиқишди. Столда учта прибор турар эди. Совхознинг партия ташкилотчиси Аминов келиши керак экан, келмади — иши чиқиб, бировдан узр айтиб юборипти. Иван Петрович шумшайди, бир нималар деб тўнғиллади, лекин бутун тушлик давомида фақат шу одам тўғрисида сўзлади. Унинг сон-саноксиз хислатларини айтиб берди. У Аминовнинг ҳар бир хислати тўғрисида сўзлар экан, бу хислатни гоят мураккаб ва ақлни ҳайратга соладиган бир механизмнинг энг муҳим бир деталдай таърифлар экан, бирдан: «Менга қара, коммунизмда партия ташкилотчиси бўладими, йўқми?» деб сўради ва яна ўзи жавоб берди: «Бўлиши керак! Бўлади!» деди.

Иброҳимов тушликдан кейин жўнайдиган бўлди. Иван Петрович уни кузатар экан, келтирган совғаси — уч туп ғўзага жуда хурсандлик, изҳор қилди ва ўзи ҳам унга озроқ совға олиб келганини айтиб, икки яшик китоб берди, Урмонжонга, Бўтабойга, Қанизакка кўпданкўп салом айтди ва «Қўшчинор»га шу ҳафта ичи, яъни ваъдасидан бурунроқ боришини билдирди.

Эртасига бу хабар бутун колхозга тарқалди. Қолхозда ёш-қари, эркак-аёл ҳамма катта олимни, «домламизнинг домласи»ни кўришга, унинг бирон оғиз сўзини эшитишга муштоқ бўлиб шу соатни сабрсизлик билан кутди.

Таъриба участкаси Қанизак звеносидан, яъни ўз бригадасининг еридан ажратилишига Зокир ота сира кўнмай туриб олди. Иброҳимов унга тушунтиришга ҳаракат қилди, чол қулоқ солмади. Бўтабой ака аввал яхши гапирди, кейин шовқин солиб «бригадирликдан туширамиз» деди, чол ундан баландроқ келди: «Бригадирликдан тушмайман» деб эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетди. Шундан кейин уни Урмонжон чақирди. Чол унинг олдига ҳам шовқин солиб кирди:

— Тайини йўқ иш! Мен ғўзани нобуд қилгани қўймайман! Пахта нима эканини бола ҳам билади: кўчада тўртта ёнғоғу бир сиқим пахта тушиб ётган бўлса аввал пахтага қўл узатади.

— Тўғри, отахон, бу гапларингиз тўғри,— Урмонжон икки елкасидан ушлаб креслога ўтқазди,— лекин бир нарсани эътиборга олайлик. Сиз шу ишдан натижа чиқмайди деяпсиз. Мен сизнинг фикрингизни рад қилолмайман, чунки қўлимда далилим йўқ...

— Ҳа, баракалла,— деди Зокир ота бирдан чеҳраси очилиб.

— Иброҳимов натижа чиқади деяпти. Биз унинг фикрини ҳам рад қилолмаймиз, чунки қўлимизда далилимиз йўқ. Шундоқми?

— Тўғри.

— Демак, бу қарама-қарши икки фикрнинг қайси бири тўғри эканини фақат тажриба қилиб билиш мумкин. Якка хўжалик, албатта, бунақа таваккаллик ишга қадам қўёлмайди, қўрқади. Биз-чи? Биз колхозда бундан каттароқ таваккаллик ишга ҳам дадил қўл уришимиз мумкин. Нимадан қўрқамиз? Йирик хўжаликнинг манзашу имкониятидан фойдаланишимиз керакми, йўқми? Менимча керак, зарур! Нима дедингиз? Зарур-а?

Зокир ота бўшашди.

— Бунга қанча ер ажратамиз?

Урмонжон унинг саволига жавоб бермади.

— Иброҳимовнинг домласи Иван Петрович келганида биринчи навбатда сиз ва сизга ўхшаган тажрибакор қарияларимиз билан гаплашади...

Зокир ота шошиб унинг сўзини бўлди.

— Менинг қарши турганимни Иброҳимов домласига айтганмикин?

— Билмадим,— деди Урмонжон Бўтабойга кўз қиқиб. Бўтабой шовқин солди:

— Уятни биласизми!.. Колхозимизда илмга қарши одамлар бор дегани кимнинг тили боради!..

Зокир ота хижолат бўлди.

— Мен илмга қарши эмасман, илм ёруғлик, илмсизлик қоронғилик, биламан...

— Илмсизлик қоронғилик эканини билсангиз ўқинг деганда менинг олдимга ёғоч от миниб келармидингиз!

Зокир ота бўйнини қашлади.

— Утган гапга саловот... Илмга энди қарши эмасману, лекин шу Иброҳимовга қарши бўлгим келаверади... Тўғри, илми бор, яхши илми бор! Баъзан ҳеч хаёлга келмаган, ақл етмайдиган нарсаларни айтади, лекин ёш! Гапларни ўзидан катта, алланечук ярашмаганга ўхшайди. Шу илмига мўйсафид бўлса, шу гаплар бир мўйсафид одамнинг оғзидан чиқса...

Бўтабой кулиб қотиб қолди.

— Ақл ёшда эмас, бошда деган-ку, ахир,— деди кулги ёшини артиб.

— Шунчалиги ҳам бор,— деди Зокир ота кетгани қўзғалиб,— майли, билганини қилсин. Лекин яхши йигит! Урмонжон кула-кула уни кузатиб чиқди.

Тўлаган партия аъзолигига кандидат бўлиб ўтаётганида Зиёдахон унинг колхоз ташкил бўлаётган вақтда Бўтабой ака билан жанжаллашганини эслатиб бир савол берганда бунга Урмонжон жавоб қайтариб: «Ўтган гаплар ўтди кетди, Тўлаган аканинг колхозга киргандан кейин қилган ишларини, айниқса бинокорлик бригадасига бошлиқ бўлиб қилган ва қилаётган ишларини кўзда тутиш керак», деган эди.

Маблағ ҳисоблик, бинокорлик материаллари танқис, ишчи кучи йил — ўн икки ой дала иши ва бошқа юмушлардан бўшамайди, транспорт етишмайди, бунинг устига Тўлаганнинг ўзи бу ишда ҳали янги, ўзи айтмоқчи, умрида «битта қапа ҳам қурган эмас»... Буларнинг ҳар бири, албатта, бир қийинчилик туғдирар эди. Бироқ Тўлаган, бу қийинчиликларнинг ҳар бири бир қайроқ бўлиб ақлини, қобилиятини, ғайратини қайрагандай, кун сайин янгидан-янги ташаббус кўрсата бошлади. Унинг таклифи билан правление, транспорт етишмаганлиги сабабли, ҳануз сотилмай маҳаллаларда тоғ-тоғ бўлиб ётган ўтинни сотиш учун Оққўлдаги ташкилотлар билан шартнома қилишга ва дарёдан сол оқизишга қарор қилди. Бу тadbир колхозга талай даромад берди. Бинокорликка четдан пишиқ ғишт келтириш жуда мушкул ва ўта қимматга тушар эди. Тўлаган ғиштни шу ернинг ўзида хумдонсиз пишириш усулини таклиф қилди. Бу усул қулай келди ва кейинчалик «Қапсанчилар усули», «Уста Тўлаган усули» номи билан шу атрофдаги бошқа колхозларга ҳам тарқалди. Урмонжон айтмоқчи, «ашаддий бинокор» уста Тўлаган бинокорликка шу қадар жон-жаҳди билан берилиб кетдики, бу иш билан бўлганида вақт ўтганини, ҳориганини билмас, димоғига лой ва пайраҳа ҳиди уриб турмаса кўнгли жойига тушмас, қаерга борса шундан сўз очишни, кимни кўрмасин шу ҳақда бироқ янги гап эшитишни, қандай мажлис бўлмасин шу тўғрида масала қўйилишини хоҳлар ва ўнг келганда фурсатни қўлдан бермас эди. Бир кун райондан доктор келиб кундалик турмушда гигиена мавзuida лекция ўқиди. Тўлаган ҳатто шунда ҳам бинокорликка даҳлдор савол берди: «Николай пошшонинг Қишки саройида уйларни шамоллатадиган туйнуқлар йўқ экан деб эшитдим, шу тўғрими?», деди.

Шундай қилиб бинокорлик бригадаси колхознинг бошқа хўжалик тармоқларидаги энг сара ва муҳим бри-

гадалар қаторига кириб олди. Бу бригада билан фақат унинг аъзоларигина эмас, колхозда катта-кичик ҳамма ифтихор қиладиган, ҳар бир киши бирпас бўш қолса, унга қарашишни ўзининг бурчи ҳисоблайдиган бўлиб қолди. Натижада қурилиш иши қишин-ёзин тўхтамади, жадал суръат билан кетиб, биринчи навбатда қурилиши зарур бўлган хўжаликка керакли бинолар, ҳаммом, қишлик болалар боғчаси, қишлик қизил чойхона муддатдан анча бурун битди. Бу колхоз идораси, клуб ва биринчи навбатда қурилиши керак бўлган ўн икки уйни мўлжалдан бурунроқ битказишга имкон берди. Колхоз идораси билан клуб янги йилнинг май ойига, ўн икки уй эса шу бу йил кеч кузакда битиши керак эди, бироқ бинокорлик бригадаси буларнинг битганлиги ҳақида октябрнинг охиридаёқ правлениега рапорт берди.

Колхоз клубининг очилиш маросими бешинчи ноябрь кеч соат саккизга белгиланган эди.

Канални бўйлаб ўтган кўчанинг кун юриш томонига паркка қарата солинган ва кварталнинг қарийб тўртдан бирини эглаб ётган клуб ва колхоз идораси биносининг олди ҳали қоронғи тушмасданоқ одамга лиқ тўлди. Ҳамма, ҳатто кўрган одамлар ҳам клубни яна кўришга шошилар эди. Бинонинг фасадига осилган жуда ҳам ёруғ «дамчиноқ» унинг тўрт колоннасига тикилган қизил байроқларни, эшик олдида ва кенг зинада тикилишиб турган одамларнинг бошларини, елкаларини ёритиб турар эди.

Бинонинг кенг ва оғир икки эшиги очилди. Халойиқ гуриллаб фасаддаги сингари чироқлар билан ёритилган фойега ва ундан уч эшик орқали залга кирди. Фойе, зал ва сахна ҳали йиғиштирилмаган, эртанги мажлисга безатилаётганлиги шундоқ кўриниб турар эди.

Соат роса саккизда мажлис очилди. Президиумга Бўтабой бошлиқ правление аъзолари, буларнинг кетидан Аҳмедов сочига оқ оралаган бир рус хотин билан чиқди. Бўтабой қисқача бир муқаддимадан кейин мажлисни очиб, бинокорлик бригадасининг бошлиғи Тўлаганга сўз берди. Тўлаган ҳам қисқача муқаддимадан кейин бригаданинг правлениега берган рапортини ўқиб бериши керак эди, бироқ у, минбар текканидан ва қулай фурсатдан фойдаланишни лозим кўрди шекилли, қисқача муқаддимасини бутун бошлиқ докладга айлантириб юборди: колхозда бинокорлик иши хўжалик тараққиётидан кейинда қолмаётган бўлса ҳам, бу ишда ҳали катта камчиликлар борлиги, бутун колхоз ва ҳар

бир колхозчи олдида катта вазифалар турганлиги, колхозда мавжуд бўлган имкониятлардан тўла фойдаланишга ва йўқ имкониятларни яратишга нималар тўсқинчилик қилаётгани тўғрисида гапириб кетди. Унинг бу гаплари керакли, ҳозир бўлмаса қачондир айтилиши керак гаплар бўлгани, зал диққат билан қулоқ солаётгани, зотан Тўлаган бинокорлик тўғрисида бир гапга тушиб кетса уни тўхтатиш хийла қийин эканини билгани учун Бўтабой ҳам қўйиб берди.

Бу орада бояги нотаниш рус хотин Аҳмедовнинг қулоғига бир нима деди. Аҳмедов бир нима ёзиб, орқада ўтирган Рўзиматга узатди. Рўзимат саҳнадан чиқиб кетди-ю, ҳаял ўтмай залда пайдо бўлди ва Қанизакнинг олдига келиб қулоғига секин: «ўртоқ Аҳмедов йўқлаётдилар», деди. Қанизак қўлидаги рўмолчасини ёнида ўтирган Сидиқжонга беихтиёр тутқазиб ўрнидан турди, ҳеч лозим бўлмагани ҳолда энгашиб қатордан чиқди-да, энгашганича деворнинг тагидан юриб эшикка кириб кетди ва ҳаял ўтмай саҳнанинг ёнбошидан қизил кўйлагининг этаги кўринди. Аҳмедов имо билан уни чақирди ва ёнига ўтирғизиб хотинни таништирди: «Известия» газетасининг мухбири, деди. Хотин унга: «Мария Федоровна Новикова», деб қўл узатди. Қанизак индамай қўл бераётган эди, Аҳмедов секин: «Отингни айт», деб туртгандан кейин Қанизак Фармонқулова», деди.

Бу орада Тўлаган бинокорлик ишига бинокорлик бригадасининг иши деб қарайдиган баъзи бригадирлар, электростанция қурилишига етарли эътибор қилмаётган правление тўғрисида гапириб тантанали мажлисни одатдаги мажлисга айлантириб юборди. Аҳмедов унинг сўзига диққат билан қулоқ солиб қўйин дафтарчасига бир нималар ёзиб ўтирар эди. Новикова бунини кўриб имо билан «гапирасизми?» деб сўраган эди, Аҳмедов бош ирғатди. Шундан кейин Новикова Қанизакни пастдаги уйга таклиф қилди.

— Аввало сизга Иван Петровичдан салом,— деди у столдаги пастлатиб қўйилган қирқинчи чироқнинг пилигини кўтариб,— ўтиринг... Иван Петровични биласиз-а?

Қанизак русчалаб: «яхши биламан» демоқчи бўлиб, «яхши биласиз» деб қўйди ва Новикова тўғрилагандан кейин бурро қилиб:

— Мен Иван Петровични яхши биламан,— деди.

— Иван Петрович колхозларингда ўтказилган тажриба якуни тўғрисида мақола ёзаётпти. Ўртоқ Аҳмедов бу тажриба пахта агротехникасида олға қўйилган катта

қадам дейди. Катта иш қилибсизлар. Мен бу гапни эшитганимда сизни ўрта ёшлардаги бир хотин деб ўйлаган эдим. Ёш экансиз, турмушингиз тўғрисида гапириб бермайсизми?

Канизак ўзи билган бутун рус калималарини эслаб ва ишлатиб, билмаганини Новиковадан имо-ишора билан сўраб, танг келганда ўзбек калималарини ҳам қис-тириб жумла туза бошлади.

— Иш: Зокир ота бригадаси, учинчи звенога бошлиқман. Звено бўйича мажбурият ҳар гектардан ўн бир центнер эди, ҳозир ўн тўрт бердик, қолган пахтамиз кўсак билан яна икки центнердан беришга етади. Ўқибтирман. Звено аъзоларининг ҳаммаси ҳам ўқийди. Рус тили ўрганаётимиз. Анзираг холанинг кибиткасида тураман. Ҳозирнинг ўзида беш юзга яқин меҳнат кунни ишлаб қўйдим. Колхозга янги келган йилим меҳнат кунни йигирма олти тийиндан тушган эди, бу йил камда ўн икки сўмдан тушса керак дейишаётипти.

Новикова қўйин дафтарига тез-тез ёзар экан, Канизак зеркиб қолмасин учун уни гапга солди:

— Бу пулларни нима қиласиз?— деб сўради.

Канизак ўйчан жавоб берди:

— Москвага борсам... Ленинни кўрсам деган орзум бор...

— Яхши,— деди Новикова ва бир оз ўйланиб қолди-да, дафтарини тез-тез варақлаб давом этди,— сизнинг тўғрингизда ўртоқ Аҳмедов гапириб берган эди. Аслингиз шу ерлик, ота-онангиз болалигингизда ўлиб кетган, Наманганда ўсган экансиз. Агар мумкин бўлса Намангандаги ҳаётингиз, бу ерга келишингизга нима сабаб бўлгани тўғрисида қисқача бўлса ҳам гапириб берсангиз эди. Батафсил бўлиши шарт эмас. Тасаввур ҳосил қилсам бас.

— Наманганда Надежда Павловна деган тутинган опам бор эдилар, менинг бу ерга келишимга ўша киши сабаб бўлганлар.

— Ким эди у киши, нима иш қилар эди, нега у киши сабаб бўлган?

— У киши терговчи эдилар. У киши мени Тошкентга ўқигани юборган эдилар, кетаётиб Яккатутда поезддан тушиб қолдим.

— У киши билан нима бўлиб танишгансиз?

Ҳамма саволларга бошини қуйи солиб тез-тез жавоб бериб ўтирган Канизак бу саволга тезда жавоб бермади ва бирдан бошини кўтариб Новиковага қаради,

афтидан, бу саволга жавоб бермоқчи эмас эди. Новикова унинг тезда жавоб бермаганига чандон эътибор қилмаган эди, кейин унинг ўзгариб кетган авзойини кўриб таажжубланди ва саволни қайтарди. Канизак яна ерга қараб жим қолгандан кейин секин:

— Бошқа гап сўранг,— деди.

Новикова ортиқ қистамади.

Шу аснода, мажлис тамом бўлди шекилли, зал томондан қаттиқ қарсак ва ғовур эшитилди. Ҳаял ўтмай Аҳмедов, унинг кетидан Урмонжон билан Иброҳимов, Зокир ота кириб келишди. Аҳмедовнинг вақти чоғ эди.

— Ана тантанаю мана тантана!— деди Урмонжонга ва кулиб Новиковага юзланди,— тантанали мажлис жуда ажойиб танқид ва ўз-ўзини танқид мажлисига айланиб кетса бўладими! Тўққиз киши музокарага чиқса-я! Демак халқ қўлга киргизганимиз ўзимизники, ҳеч қаёққа қочиб кетмайди, ҳали қўлга киритмаганимиз тўғрисида гаплашайлик деяётипти! Хўш, Мария Федоровна, суҳбатлашиб бўлдиларингми?

— Йўқ, ўртоқ Аҳмедов,— деди Новикова,— суҳбатимиз энди бошланаётипти шекилли.

Аҳмедов соатига қаради.

— Хўп, ундоқ бўлса сиз қолинг. Мен Наймандан энди соат бирларда қайтсам керак. Унгача суҳбатлашиб бўларсиз.

— Уртоқ Аҳмедов,— деди Урмонжон,— эртага байрам олди мажлисимиз бўлади. Мария Федоровна шу мажлисда қатнашсинлар. Эртадан кейин қай маҳалда десалар ўзимиз элтиб қўямиз. Зиёдахон доклад қилади, миллий чолғу тўғарагимиз яхши концерт тайёрлаган, ударникларни мукофотлаймиз.

Новикова бу таклифни мамнуният билан қабул қилди.

— Шошма, ука,— деди Зокир ота,— мукофот дедингу, эсимга тушди... Янги уйларни ударникларга бериш яхши албатта, ишлапти, кўпни депти — кўпдан кўрсин. Лекин шу уйлардан биттасини Анзиратга берилса қандоқ бўлар экан? Бу ҳам бир маслаҳат-да. Унинг ўғли неча йилдан бери қизил аскарда... Ҳозир командир бўлипти. Шу бола ҳам кўпни деб юрипти-ку!

Аҳмедов ялт этиб Урмонжонга қаради. Иброҳимов Зокир отанинг сўзини Новиковага таржима қилиб берди. Новикова Зокир отани бошдан-оёқ кузатиб чиқди.

— Яхши, жуда яхши,— деди Урмонжон,— правленеда кўрамиз.

Аҳмедовни ҳамма кузатиб чиқди. У жўнагандан кейин Ўрмонжон ҳаммани ўз уйига кечки овқатга таклиф қилди. Зокир ота боришдан бош тортган эди, Новикова қистаб қўймади.

Кечки овқат жуда узоқ давом этди. Новикова Зокир ота билан бошқа вақтда гаплашишни кўнглига тугиб қўйган бўлса ҳам, овқат маҳалида унинг ўтмиш ҳаётига қизиқиб сон-саноқсиз саволлар берди. Маълум бўлишича, Зокир ота водокачкаларнинг эгаси князнинг итбоқари бўлган экан. У шу тўғрида гапириб туриб:

— Уша вақтда орим йўқ эканми, итбоқар бўлибман-а!— деди.

Овқатдан кейин Ўрмонжон Новикова билан Канизакни ётоққа кузатиб қўйди.

18

Янги уйлардан бирига иккита каравот қўйилиб жой қилинган эди.

Канизак меҳмонни алиф ҳиди анқиб турган уйга бошлаб кирди, пастлатиб қўйилган осма чироқнинг пилигини кўтарди-да, бир неча қаватдан лас кўрпа солинган икки каравотни кўрсатиб:

— Марҳамат, Мария Педоровна,— деди.

Новикова шляпаси билан сумкасини столга қўяр экан:

— Педоровна эмас, Федоровна, «п» эмас, «ф»,— деди.

Канизак тўғрилаб айтди, лекин шу оннинг ўзида яна хато қилди: Иван Петрович мақоласини қачон ёзиб тамом қилишини сўраганида «Иван Петрович» деб қўйди: лекин хато қилганини ўзи фаҳмлаб кулиб юборди-да, уялиб, Новиковани кучоқлаб олди.

Ечиниб ётишди. Канизак каравот устида туриб чироқни пастлатар экан:

— Янаги келишингизга битта ҳам хато қилмай гапирадиган бўламан,— деди.

— Зеҳнингиз тез, тил ўрганишга қобилиятингиз яхши экан. Шу бугун мендан учта янги сўз ўргандингиз, учаласини ҳам ишлатишга ҳаракат қилаётисиз, жуда яхши. Бунақада рус тилини тез ўрганасиз. Сизга рус тилини дастлаб боя айтганингиз Надежда Павловна ўргатган бўлса керак-да? Кечирасиз, бу саволимга жавоб бермаслигингиз мумкин...

— Йўқ, нега...— деди Канизак,— рус тилини ўша ки-

шидан ўрганганман. Боя клубда берган саволингизга жавоб бермаганим учун хафа бўлдингизми?

— Сизни хафа қилмадиммикин?

— Йўқ, опажон, кўнглингизга бошқа гап келмасин, айтиб қўя қолай: мен одам ўлдиришда айбланиб судга тушганимда танишган эдим.

Новикова ўрнидан туриб тирсаги билан ёстиққа суянди.

— Тухматми?

— Ҳа, тухматга қолган эдим.

— Нақадар даҳшат!

— Йўқ опажон, бу даҳшат эмас. Ун икки яшар қиз боланинг шундай тухматга қолишидан ҳам даҳшатлироқ бир ҳақиқатни гапириб берсам эшитасизми? Қани энди рус тилини яхши билсаму...

— Майли, майли,— деди Новикова,— жуда яхши тушунаёпман.

— Ҳа, мен ёмон гапирсам ҳам сиз яхши тушунасиз. Надежда Павловна ҳам шундоқ дер эдилар...

Канизак бола эди, эс-эс билади: қишлоқни босмачи босди, уруш бўлди, ота-онасини йўқотиб қўйди. Кўп уйларга, шулар қатори буларнинг ҳам уйига босмачилар ўт қўйишди. Уни шу ерлик Мирсаид деган бир бой уйига олиб кетди-да, орадан кўп ўтмай искобиллик бир қариндошига бериб юборди. Бу одам хийла бадавлат бўлиб, хотини йўқ, Канизак тенги ва ундан катта тўртта қизи, буларга қарайдиган бир оқсочи бор экан. Ҳар замон ота-онасини соғиниб йиғлашини эътиборга олмаса, Канизак бу одамнинг уйида яхши турди. Яхши овқат, кийим-кечак... Орадан уч-тўрт йил ўтди.

Қиш, жуда қалин қор ёққан кун эди. Оқсоч хотин қизларни ювинтириб, тарантириб, яхши кийимларини кийгизиб меҳмонхонага олиб чиқди. Меҳмонхонада новча, йўғон, қошлари ўсиқ, мош-гурунч соқоли кўкрагига тушган бир чол сандалда каттакон пўстинни елкасига ташлаб ўтирган эди. «Ота» қизларини сандалга ўтқизди. Чол буларни бир оз гапга солганидан кейин бирига чанговуз, бирига нағма, бирига билагузук, бирига исирға, Канизакка эса бозвонт берди. Қизлар чиқиб кетишди. Кечаси «ота» Канизакни ўзининг уйига чақириб: «Ота-онанг Наманганда экан, кўраман десанг сени шу одамга қўшиб юбораман», деди. Бу гапни эшитиб Канизак узун қиш кечасини киприк қоқмай тонг оттирди. Эрталаб Канизакнинг назарида бу чол уни олиб кетгиси келмаётгандай кўринди. Канизак йиғлади, унинг бўйни-

га осилди... Чол кулди-ю, уни кўтариб извошига ўтқизди. Станцияга чиқишди. Поездга тушиб Наманганга жўнашди. Чол уни уйига олиб борди, каттакон ҳовлидаги бир талай уйлардан югуришиб чиққан жувонларга қараб: «Мен сизларга канизак олиб келдим», деди. Шунда унинг юраги орқасига уриб кетди: нега бу «мен сизларга олиб келдим», деяётипти? Ота-онам-чи? Ҳақиқатан, кейин билса, чол уни алдаб олиб келган экан. Канизак қочиб кетмоқчи бўлди. Қочиб қаёққа боради? Чолнинг тўртта хотини бор экан, шуларнинг хизматини қилиб юрди. Хотинлар ҳам, чолнинг ўзи ҳам уни «канизак» дейишар эди.

— Бу отни сизга шулар қўйганми, асл отингиз бошқами?— деди Новикова шошиб.

— Ҳа, менинг асл отим Ҳанифа эди.

— Шундоқми? Мен ҳам ҳайрон бўлган эдим: ўзбекларда бунақа отни учратганим йўқ. «Канизак» деган сўзни мен «Минг бир кечада» учратганман. Бунда «чўри», «қул» маъноларида келар эди.

— Билмайман,— деди Канизак чуқур нафас олиб,— мен бу сўзнинг маъносини билмайман!

Чол, ўзининг тахминига кўра, Канизак ўн бир ёшга кирганида унга паранжи ёпинтирди, паранжи ёпинганидан кейин «катта қиз бўлдинг, энди уй тутишни ўрган» деб уйларидан бирини ясатиб берди. Шундан кейин у бошқаларнинг хизматидан озод бўлди. Орадан бир неча ой ўтди. Бир кун чолнинг катта хотини уни ҳаммомга олиб борди. Кечқурун уйга салласи қозондай бир домла, яна бир неча киши келди. Ош-овқат қилинди. Қоронғи тушгандан кейин иккита кампир уни хўп ясантириб чолнинг ёш хотинларидан бирининг уйига олиб киришди-ю, қия турган эшикнинг олдига ўтқазишди. Ҳаял ўтмай эшикнинг нарёғидан бояги домланинг қуръон ўқиган товуши эшитилди. Домла қуръон ўқиб бўлганидан кейин тожикчалаб бир нима деди, шу гапни уч мартаба айтди, учинчи мартаба айтганида кампирлар икки томондан «ҳа дегин», деб унинг биқинига туртишди. Канизак нима бўлганини билмай «ҳа» деди. Эшикнинг у томонидан бир неча кишининг «эшитдик, эшитдик» деган товуши эшитилди. Шунда у чолнинг никоҳига ўтган эди, буни бирон соатдан кейин билди.

— Нақадар даҳшат!— деди Новикова сабри тугаб ва ўрнидан туриб, чироқнинг пилигини кўтариб қўйди.

Канизак юзини ўнг билагига қўйиб маъюс табассум қилиб ётар эди.

— Йўқ, Марня Федоровна, у вақтларда буни даҳшат дейилмас эди. Нимани даҳшат деяётисиз? Ун бир яшар қизни эллик беш ёшларга бориб қолган бир чолга никоҳ қилинишиними? Бу чолга хотин бўлиб қолганимни ўзим ҳам билмай қолганимними? Буни у вақтларда даҳшат эмас, бурундан қолган одат дейилар эди. Мен етим, кимсасиз, ғариб бўлганим учун шундай кунга қолибманми? Совет ҳукумати бўлгунча, ҳатто совет ҳукуматининг дастлабки йилларида ҳам ота-онаси бор, ота-онасига эрка қизларнинг ҳам куни шу эди.

Олма деб отган отам,
Беҳи деб сотган отам,
Қари чолга қиз бериб,
Жабрини тортган отам.

Қора қумғон қўйдилар,
Қайнамасин дейдилар,
Қари чолга қиз бериб,
Яйрамасин дейдилар.

Ўсма экилмасмиди,
Таги чопилмасмиди,
Нега қарига бердинг
Тенгим топилмасмиди?..

— Бу ашулаларни мен чиқарганим йўқ, бу ашулаларни бир мен айтган эмасман. Бурунги ўзбек қизлари фақат шундан нолишиптимми? Йўқ, опажон!

Зардевору зардевор,
Зардеворнинг гарди бор,
Юрагимнинг бошида
Кундошликнинг дарди бор.

Андижонда ўт ёқсам, Ўшда тутун
Бу дунёда бормикин бағри бутун?

— Эҳе, Марня опа, бунақа ашулаларни айта берсам каттакон китоб бўлади.

Шунақа қилиб, Қанизак эрга текканини ўзи ҳам билмай қолди. Ярим кечаси эшик гийт этиб очилди-ю, чол бошига оқ авра тўн ёпиниб, кириб келди... Марня Федоровна клубда «Надежда Павловна билан нима бў-

либ танишган эдинг?» деб сўраганда Канизакнинг кўзига мана шу оқ авра тўн, ялтироқ калла, жун арқонга ўхшаган қош, тўрвадай соқол, пўстакнинг йиртиғига ўхшаган оғиз, сап-сариқ сўйлоқ икки тиш, ўша тун кўришиб кетган эди. Одам боласи нималарни кўрмайди, нималарни бошдан кечирмайди — ҳаммаси эртами-кечми, озми-кўпми эсдан чиқади, лекин бу кечани Канизак сира унута олмас эди... Шундан кейин у йигирма кунга яқин касал бўлиб ётди, тузалди, лекин кўпинча «тузалмай ўлай», деб дод дер эди... Шу аҳволда икки йилга яқин кун кечирди.

Бир куни, баҳор пайти эди, чол бехосдан ўлиб қолди: ёнғоқнинг тагидаги супада бўза ичиб ўтирган эди, бирдан чалқанча кетди-ю, икк-уч ияк қоқди, холос — жон берди. Катта хотини уйдан югуриб чиқди, унинг устига ўзини ташлаб дод солди. Бошқа хотинлари ҳам чиқишди. Ҳаммаси бир-биридан қаттиқроқ дод солар, сочини юлар, Канизак қўрқувдан гаранг бир аҳволда қотиб турар эди. Қўни-қўшни йиғилди. Чолнинг катта хотини югуриб келиб Канизакнинг кўкрагига бир тепди. У кўнгли озиб, ҳушдан кетди, бир вақт кўзини очиб қараса, извошда битта милиция билан кетаётпти. Кечаси сўроқ берди. Уша Надежда Павловна сўради. У ўзбекчани жуда яхши билар экан, Канизак бутун кўрган-кечирганларини йиғлаб-йиғлаб гапириб берди. Шундан кейин Надежда Павловна уни ўз уйига олиб кетди. Чол воқеаси нима бўлганини бу ҳам сўрамади, у ҳам айтмади. Надежда Павловна уни интернатга жойлаб қўйди. Канизак ўқий бошлади, ҳар пайшанба куни қизлар ота-оналари ёки қариндошлариникига кетганда, у Надежда Павловнанинг уйига келиб ётиб қолар эди. Надежда Павловна унга тутинган опа бўлиб қолди. Канизак бир пайшанба куни келганида Надежда Павловна «Тошкентга бориб ўқийсанми?» деб сўради. Канизак суюниб кетди. Надежда Павловна кийим-кечак қилди, қўлига пул, мактабга киргани қоғоз, бир танишининг адресини берди. Канизак жўнади, лекин Яккатутга келганида кўзига Қапсанчилар, ота-онаси кўрина берди, поезддан тушиб қолгиси келди. Тушди. Поезд жўнади. Станцияда уруғчилик совхозининг аравалари турган экан, шулардан бирига тушиб Бешсеркага, ундан, худди уни биров кутиб тургандай, пиёда Қапсанчиларга келди. Қишлоғини айланиб кўрди. Уйларининг ўрнини ҳам тополмади. У келишга келди-ю, нима қилишини ва қаерда туришини ўйламаган экан, ҳайрон бўлиб қолди.

— Бу ерда қариндошларингиз йўқмиди?— деди Новикова.

— Йўқ. Биз аслида бу ерлик эмас эдик-да. Бувайдаллик бўлсак керак. Эс-эс биламан: онам шу ерлик Фармонқул деган кишига теккан, мен бу одамнинг қариндоши бор-йўқлигини билмас эдим.

— Фармонқулова сизнинг ўз фамилиянгиз эмасми?

— Йўқ, ўз отамнинг отини билмайман. Отамнинг оти ё Қурбон, ё Усмон бўлса керак. Болалигимда шу икки от қулоғимга кўп кирар эди. Катта энам айтар эдилар.

— Узингизни танитсангиз эҳтимол бирон қариндошингиз чиқиб қолар эди.

Қанизак кулимсиради.

— О, опажоним, у вақтда ўзимни бировга танитиш эмас, биров таниса ҳам тонар эдим. Менга ит теккан эди...

Қанизак ўша кунни Бешсеркага қайтди, ўйлаб-ўйлаб, нима қилишни билмай совхозга борди, ишга кирди, икки йилга яқин ишлади, лекин уни ҳамон Қапсанчилар тортар эди. Ахири бўлмади — яна Қапсанчиларга келди. Бу ерда колхоз ташкил бўлган экан. Шу ерда қолиб кетди. Шу-шу бўлди-ю, Надежда Павловнани йўқотиб қўйди. Авваллари, уялиб, хат ёзмади, хат ёзганида Надежда Павловна Намангандан кетиб қолган экан, хати қайтиб келди.

— Мана шу,— деди Қанизак,— сизни уйқудан қўйдим, Мария Федоровна. Қандоқ қилай, бу гапларни шу вақтгача ҳеч кимга айтолмай тўлиб-тошиб юрган эдим. Юрагим бўшади. Чироқни ўчирайми?

— Пастлатиб қўя қолинг,— деди Новикова.

Қанизак чироқни пастлатди ва бир оздан кейин уйқуга кетди. У тонг қоронғисида уйғонди. Новикова аллақачон турган, столда шитоб билан бир нима ёзмоқда эди. Қанизак унга халал бермаслик учун аста кийиниб ташқарига чиқди. Қурбон ота айвоннинг пастиди самовар қўймоқда эди.

Қапсанчиларнинг қинғир-қийшиқ эшиклари, паст-баланд томлари, янги қишлоқ марказидаги мактаб, клуб ва колхоз идорасига, ясли ва болалар боғчаси, хусусан қизил чойхона биноси, марказдан олти томонга қараб кетган кўчалардаги битган, чала, энди пойдевор қўйи-

лаётган уйлар устида тикилган байроқ ва байроқчалардан бутун қишлоқ лозазор бўлиб кетди.

Кечки пайт уч маҳалладан ясан-тусан қилиб чиққан сон-саноқсиз одамлар марказга оқа бошлади.

Куни бўйи эски ва янги қишлоқни айланиб, кўп уйларга кириб, сон-саноқсиз одамлар билан суҳбатлашиб чарчамаган Новикова у ёқдан-бу ёққа югуриб сурат олар эди. У айниқса клуб саҳнида кўп сурат олди. Майдонга кириб келаётган, клубга кириб кетаётган одамлар, даврада ўйинга тушаётган йигитлар, қизлар, чапак чалаётган чоллар, кампирлар, пахта топширишда илғор бригадалар, ударниклар, байроқ кўтариб ўзларича «намойиш» қилиб юрган болалар...

Клубнинг эшиклари катта очиқ. Эшик олдида турган Нишонбой ичкарига кирмоқчи бўлган ҳар бир кишини тўхтатиб оёғини арттирар, баъзан янглишиб, ичкаридан чиққан одамни ҳам тўхтатар эди.

Ўнг ва сўл фойенинг деворларига ҳар хил шиорлар, колхоз хўжалигининг йилдан-йилга ўсиб бораётганини кўрсатадиган диаграммалар, бригада ва звенолар орасида тузилган социалистик мусобақа шартномалари қандай бажарилаётганини кўрсатадиган маълумотлар, меҳмонхона, лаборатория ва тураржойларнинг эскизлари, ҳар хил плакатлар қоқилган, витриналарга янги чиққан китоблар, журналлар қўйилган; залда тўқ яшил парда тутилган ва атрофи қизил алвон билан безатилган саҳнанинг тепасига раҳбарларнинг портретлари, ўнг ва сўл деворларга эса бошдан-оёқ ударникларнинг портретлари осилган. Болалар деворлар остида чуғурлашиб, портретлари осилган кишиларнинг номларини айтиб қичқиришар эди.

Халқ залга кириб ўрнаша бошлади.

Қаердандир пайдо бўлган Иброҳимов олдинги қаторда ўтирган Новикова билан Қанизакни ичкарига таклиф қилди. Бу ерда правление аъзолари, президиумга чиқадиган ударниклар ўтиришар эди. Ҳамманинг юзида зўр тантана ифодаси. Ударниклардан кўпи бир неча минутдан кейин ҳаётларида рўй берадиган зўр ҳодисадан ҳаяжонда, лекин ҳар бири бу ҳаяжонни яшириш учун ўзини эркин тутишга, мумкин қадар кўпроқ гапиришга, кулишга тиришар эди. Новикованинг диққати буларнинг ичида энг ташвишманд кўринган Зиёдахонга жалб бўлди-да, унинг олдида бормоқчи эди, Иброҳимов кўз қисиб берироққа курси қўйиб берди. Зиёдахон кўк муқовали блокнотини дам у чўнтагига, дам бу чўнтагига солар, дам

варақлар, ўзи одамлар билан гаплашиб ўтиргандай кўринса ҳам, фикри ёди блокнотда экани, бир оз оқаришган юзида ҳаяжон аломати баралла кўриниб турар эди.

Бўтабой Новикованинг ёнига ўтириб, бугун уй билан мукофотланадиган ударникларнинг рўйхатини ўқиб берди ва керак бўлса ёзиб олишини сўради. Новикова блокнотига ударникларнинг номини ёзар экан, Қапизакка келганда:

— «Канизак» нима деган сўз эканини биласизми?— деб сўради.

Бўтабой ўйлаб қолди ва аниқ жавоб беролмаслигига кўзи етиб, Иброҳимовни ёрдамга чақирди. Бу сўзнинг маъносини у ҳам аниқ билмас эди. Шу аснода Қурбон ота каттакон патнисда чой олиб кирди. Иброҳимов бу сўзнинг маъносини қариялар билишса керак деган ўйда Қурбон отага мурожаат қилди. Қурбон ота патнисни столга қўйиб чиқиб кетар экан:

— «Далла билан Мухтор» ҳикоясини эшитганларинг йўқми?— деди,— шунда Далла деган бир айёр хотин Хорун-ар-Рашиднинг канизини эримдан қолган каниз деб бир савдогарзодага сотади. Бундан чиқдики, канизак дегани олди-сотди қилинадиган хотин ё қиз.

Канизак сўз ўзи тўғрисида кетаётганини пайқаб, Новиковага қаради ва қошини чимирди. Новикова бу имога тушуниб, «Айтмайман, хотиржам бўл», деб ишора қилди.

— Демак,— деди у Иброҳимовга қараб,— «канизак» «қул», «чўри» маъноларида экан. Менда бир таклиф бор: бугун Канизакни янги уй билан бирга янги ном билан ҳам мукофотласак — отини Ҳанифа қўйсак.

— Яхши, жуда яхши таклиф,— деди Бўтабой кулиб,— лекин янги номни биратўла ЗАГСда қўяди. Йиғим-теримни олганимиздан кейин тўйини ўтказмоқчимиз, Мария Федоровна.

Қўнғироқ чалинди.

Зал жим, халқ парда очилишини кутар эди. Парда бир силкинди-ю, икки томонга аста шувиб кетди. Қизил алвон ёпилган узун столнинг олди томони гуллар билан безатилган, саҳнанинг орқасига янги қишлоқнинг каттакон илани осилган эди. Парда очилганда бошланган гулдурас қарсақ президиум чиқиб ўрнашгунча тўхтамади. Иброҳимов қисқа муқаддимадан кейин Октябрь байрамига бағишланган мажлисни очди ва доклад учун Зиёдахонга сўз берди. Ранги хиёла оқаришган Зиёдахон, худди гангиб қолмаганини кўрсатмоқчи бўлгандай, дарров ўрнидан

турди, шахдам қадамлар ташлаб минбарга келди-да, хиёл титраётган қўли билан блокнотини очиб залга қаради. Зал жим. Қимдир секин йўталди. Шу жимлик ва буни писанда қилгандай туюлган йўтал Зиёдахонни шошириб қўйди. У, фикри чувалиб, сўз бошламай туриб қолди. Ҳар бири бир соатдай туюлган бир неча секунд ўтди. Вақт ўтган сайин Зиёдахоннинг кўзи тиниб боши ғовлаб борар эди. Ўрмонжон буни сездиди-да, графиндан стаканга сув қуйиб минбарга келтириб қўяр экан, секин: «Ҳаммаси ўзимизнинг капсанчилар», деб шивирлади. Зиёдахон, худди шу сўзни унутгану, Ўрмонжоннинг эслатишига маҳтал бўлиб тургандай, дарров илиб олди: «Капсанчи... собиқ Капсанчи ўртоқлар! Ўртоқ колхозчилар!» деди. У тузган тезисга кўра, бирон соатлик докладининг қарийб ярмини Октябрь революциясининг моҳиятига, унинг оламшумул аҳамиятига бағишлаши, сўнгра, колхоз тузумининг ғалабаси тўғрисида гапириб «Қўшчинор»нинг ютуқларини санаб бериши керак эди. Бироқ нутқни «собиқ Капсанчи ўртоқлар!» деб бошлагандан кейин, асосий мавзуга ўтмасдан бурун, «Биз бугун қишлоғимиз устига иккинчи қуёш болқиган кунни байрам қилмоқдамиз, бу қуёш бизга бошқача ҳаёт, одам боласига муносиб ҳаёт борлигини, бу ҳаёт учун кураш йўлини кўрсатди», деган мазмунда қисқача муқаддима қилишни лозим кўрди. Бироқ нутқ давомида бу муқаддима Капсанчилар қишлоғининг ўтмишини, бугунги кунини ва яққол кўриниб турган келажагини ўз ичига олган бир мавзуга — Октябрь революцияси бизга нима берди, деган мавзуга айланиб кетди. Тезис у ёқда қолди.

Зал унинг сўзига тин олмай қулоқ солар, ҳар замон: «Ҳақ гап», «тўғри» деган товушлар эшитилар, қарсак кўтарилар эди. Зиёдахон бир ярим соатдан ортиқроқ гапирди. У нутқини иккинчи қуёшни яратган Коммунистик партияга миннатдорлик сўзлари билан тугатганда бутун зал оёққа туриб, гулдурос қарсак чалди.

Қарсак босилгандан кейин Иброҳимов илғор ударникларни мукофотлаш тўғрисида правлениенинг қарорини эшиттириш учун секретарга сўз берди. Шу пайт пастдан президиумга хат тушди. Хатни Самандаров олиб ўқиди.

— «Ўғлим Ўрмонжон!

Зиёдахоннинг докладига қўшимча қилиб мен ҳам икки оғиз гапирсам бўладими?

Қурбон отанг»

Самандаров мийиғида кулиб хатни Ўрмонжонга узатди. Ўрмонжон ҳам мийиғида кулди ва хатни ёнида ўтирган Новиковага таржима қилиб берди-да, залда учинчи қаторда бўйинини чўзиб қараб турган Қурбон отани кўрсатди. Ажаб, бу чол докладга қўшимча қилиб нима демоқчи экан? Новикова бунга жуда қизиқиб қолди. Унинг илтимосига кўра Ўрмонжон имлаб Қурбон отани ичкарига чақирди. Қурбон ота дарров ўрнидан турди, бировнинг бошини, бировнинг елкасини ушлаб қатордан чиқди-да, оқсоқланиб, жадаллаганича ичкарига кириб кетди. Ўрмонжон билан Новикова кутиб туришар эди.

— Хўш, отахон,— деди Ўрмонжон унга курси қўйиб бериб,— докладга қанақа қўшимчангиз бор эди? Докладдан қаноатланмадингизми?

Қурбон ота ўтирди, столга ёпилган мовутнинг тивитини юлқиб бир оз жим қолди-да, сўнг, титроқ товуш билан:

— Қаноатландим, лекин мен ҳам гапирмоқчиман,— деди ва яна жим қолганидан кейин ўпкасини тутолмай илова қилди,— жуда тўлиб кетдим, тўлиб-тошиб кетдим, ўғлим... Икки оғиз гапирай, юрагимда қатма-қат бўлиб ётган дард-ҳасратимни элга айтай!

— Э-э, отагинам, шундоқ улуг айёмда йиғлайдими киши? Нима дардингиз, қандай ҳасратингиз бор?

Қурбон ота ўзини дарров тутиб олди.

— Зиёдахон ёш, князь, эшон замонаси тўғрисида эшитганларини айтди. Мен элликбоши, юзбоши, князь, эшон замонасида кўрганларимни, акамни ўлдирган, онамни доғ-ҳасратда адо қилган зиндон замонда бошимдан ўтган кунларни айтиб бермоқчиман.

— Тўғри, гапириш керак. Тушуниб турибман, ўлганларнинг ўрни мана шунақа улуг айёмда йўқланади. Лекин, отахон, ҳозир гапириш қалай бўлар экан? Ана, одамлар чапак чалаётипти... Ҳамма хурсанд... Бошқа мавриди келиб қолар.

Қурбон ота оёғини тираб туриб олди. Орага Новикова тушгандан кейин, ниҳоят, мурсога келинди: Қурбон ота зиндон замонада кўрганларини, бошдан кечирганларини Мария Федоровнага айтиб берадиган, бу киши Капсанчилар қишлоғи тўғрисида китоб ёзганида унинг айтганларини алоҳида боб қиладиган бўлди.

Мажлиснинг расмий қисми тугади. Танаффус вақтида ҳамма мукофотланганларни, мукофотланганлар бир-бирларини табриклар зал ва фойелар ғовур бўлиб кетди.

Ҳадемай «Қўшчинор» миллий чолғу ҳаваскорлар тўғараги «Ишчи» колхозининг чапдаст кетмончиси Теша-

боев иштироки билан берадиган концерт бошланди. Томошабинларнинг таклифи, томошабинлар ичидан талабгор бўлиб чиққан ашулачи, ўйинчи йигит-қизларнинг ташаббуси билан концерт программаси жуда катта бўлиб кетди.

Қурбон ота кимдандир Новикова эрталаб барвақт кетади деган гапни эшитди-ю, Ўрмонжонни ҳол-жонига қўймади: «Ҳозир мени бу хотин билан гаплаштирасан», деб туриб олди. Новикова концертни охиригача кўришни жуда истаса ҳам, бир томондан чолнинг кўнглини олгуси келгани, иккинчи томондан у билан суҳбат қилишга ўзи ҳам жуда қизиққанлиги учун дарров ўрнидан турди.

Концерт жуда кеч тамом бўлди. Клубдан қувноқ сурон кўтариб чиққан халойиқ пастда, сутдай ойдинда оқаришиб турган дарё бўйида қунишиб ётган Қўшчинор, Бақақуруллоқ, Қўғазор томонга оқа бошлади. Болалар у ёқдан-бу ёққа чопар, ҳайқирар, ёш-яланг ашула айтиб, аския қилиб, бир-бирини қувалашиб борар, қариялар ёшлик чоқларини қўмсаб бир-бирларига ҳар хил ҳазиллар қилишар эди.

Канизак бугун ҳам Новикова билан ётиши керак эди, баланд пошналар туфлини умрида биринчи мартаба кийганидан юришга қийналгани учун уйига бориб паст пошналар туфли киймоқчи бўлди. Сидиқжон Анзират холанинг қўлида ухлаб қолган Насибалини опичлаб, Ҳошимжонни етаклаб олди. Анзират хола, худди ҳамма ўйинни ёлғиз ўзи кўрган ва ҳамма ашулани ёлғиз ўзи эшитгандай уйига етгунча буларнинг таъриф-тасвирини қилиб борди.

Канизак бошқа туфлисини кийди. Сидиқжон уни кузатиб қўядиган бўлди.

Булар йўлни қисқа қилиш учун марказдан эмас, Қўшчинор устидан ўтадиган эски йўлдан юришди. Одамлар ҳануз ухламаган, ҳар томондан қувноқ ҳайқириқ, кулги эшитилар эди. Булар Қўшчинорнинг устига келганда узоқдан қизларнинг ашуласи эшитилди:

Районингни эшиги
Очилса ёпилмайди.
Бу замоннинг қизлари
Червонга сотилмайди.

Канизак тўхтади ва Қўшчинор томонга қаради. Ашула товуши Қўшчинорнинг у томонидан, ойдинда жимирлаб турган дарё бўйидан келар эди.

Осмондаги самолёт
Қанотингни пастлаб ўт,
Қанотингга хат ёзай,
Кремлга ташлаб ўт.

Йўлда давом этишди. Сидиқжон ойдинда жимирлаб, тўлқинлари ойнинг аксини минг кўйга солаётган дарёдан кўзини олмай борар экан:

— Кечаси дарё шунақа чиройли бўладими, Канизакхон!— деди.

Уйчан қадам ташлаб бораётган Канизак дарёга қаради.

— Ҳа, Сидиқжон ака,— деди чуқур нафас олиб,— шунақа чиройли бўлар экан, буни энди пайқаётибмиз. Жуда кўп нарсани пайқамас эканмиз, Сидиқжон ака.

Жимлик чўкди. Сидиқжоннинг кўзи дарёнинг у томонида, узоқ уфқда милтиллаб турган сон-саноқсиз чироқларга тушди. У худди фавқулудда бир нарса кашф этгандай, ҳовлиқиб:

— Чироқ! Электр!— деди.

Буни Канизак ҳам кўрди ва у ҳам суюниб:

— Электр! «Янги турмуш» гидростанциясини юргизипти!— деди.

Узоқдан икки кишининг қораси кўринди, иккови ҳам шу томонга жадаллаб келар эди. Канизак буларни кўриб бирдан тўхтади ва Сидиқжонни елкасидан ушлаб тортди.

— Биров... четга чиқайлик, Сидиқжон ака...

Сидиқжон тўхтаб унга ўгирилди ва елкасига қўлини ташлаб:

— Нега?— деди.

— Вой... кечаси юрганимизни кўришса нима дейишадими?

— Нима дейишар эди, кечаси юрипти дейишадими, ҳали ҳам шунақа экан-да...

Канизак Сидиқжонни пастга, бутанинг орқасига тортди. Сидиқжон қаршилиқ қилмади.

Келаётган одамларнинг бири Қурбон ота, иккинчиси Иброҳимов экан. Қурбон ота бир оз энгашиб жадаллаб келар, Иброҳимов унинг кетидан зўрға етиб юрар эди. Иккови бутанинг олдидан шамолдай ўтиб кетди. Сал нарироққа борганда Қурбон ота бир нима деди ва бу гапни бир неча мартаба қайтарди. У, афтидан, йиғлаб борар эди. Иброҳимов унга бир нима деб тасалли бераётганга ўхшарди.

Булар кўздан ғойиб бўлгандан кейин Канизак билан Сидиқжон бутанинг орқасидан чиқишди.

— Нима гап?— деди Сидиқжон буларнинг кетидан қараб.

Канизак ҳам ҳайрон эди.

— Билмадим... Мария Федоровнадан сўраймиз. Қурбон ота ўша киши билан гаплашгани Иброҳимовни олиб кетган эдилар.

Булар борганда Мария Федоровна айвонда турган экан. Канизакни кўриб дарров «йўлда ҳеч кимни кўрмадиларингми?» деб сўради ва саволига жавоб кутмасдан икковини ичкарига таклиф қилди. Мария Федоровна қаттиқ ҳаяжонда эди. Канизак буни пайқади.

— Нима бўлди, Мария Федоровна, нега менга аллақандай қараётисиз?

Мария Федоровна гоҳ ўтирар, гоҳ турар, гоҳ Канизакка, гоҳ Сидиқжонга бир нима демоқчи булар, лекин айтолмас эди, ниҳоят ҳайрон бўлиб турган Канизакка қараб:

— Амакингизни кўрсангиз танийсизми?— деди ва уни бағрига босиб йиғлаб юборди.

Шу пайт ташқаридан Қурбон отанинг товуши эшитилди. У: «Ҳанифа! Жигарим!» деб йиғлаб келар эди...

20

Декабрнинг охирларида марказий газеталарнинг бирида «Колхоз далаларининг ударниклари» деган бош мақола чиқди. Бош мақола Бухоро, Наманган, Сурхондарё, Самарқанд, Фарғона областларидаги «Янги ҳаёт», «Коммунизм», «Қўшчинор», «Оқ олтин», «Илдам», Сталин номли колхоз далаларидаги новаторлар тўғрисида гапириб пахтани экиш, суғориш, парвариш қилиш, териш ишида бу одамлар яратган, тажрибадан ўтган ва ўтаётган янгиликларни бирма-бир санаб, республика қишлоқ хўжалик ходимлари ва илм аҳиллари олдига бу новаторларни қўллаш, уларга кенг йўл очиб бериш вазифасини қўяр эди.

Ундан кейин пахта далалари ударникларининг область кенгаши бўлди. Кенгашда Ҳанифа президиумга сайланди. Ҳанифа ўзининг бир кичик мушоҳадасидан бундай катта натижа чиқишини, ўз звеносининг кичик бир муваффақияти шундай катта мажлисда оғизга тушадиган бир воқеага айланиб кетишини сира кутмагани учун атрофини мухбирлар, фотоафлар ўраб олганда қаттиқ

хижолат тортди. У ўз мушоҳадасида туғилган фикрни йўргаклаб олган Урмонжон билан Иброҳимов, бу фикрни вояга етқизган Иван Петрович, звенонинг муваффақиятини таъмин қилган звено аъзолари — оддий колхозчилар тўғрисида гапирди ва бу оддий колхозчиларни номбаном айтганида Сидиқжон Соҳибжоновни ҳам тилга олди. Бу суҳбат область газетасида босилиб чиқди.

Орадан икки кун ўтгач, Сидиқжоннинг номига бирдан учта табрик телеграммаси келди. Бунинг бири укаси билан онасидан, иккинчиси Баҳрободдаги «Октябрь» колхозининг раиси Сатторқулдан, учинчиси Собиржонқорининг собиқ аравакаши ва ҳозир сельсовет раиси бўлган Ҳайдаралидан эди.

Январнинг ўрталарида Москва журналларидан бирида Новикованинг «Қўшчинор» деган каттакон бир очерки босилиб чиқди. Очерк эшон ва князь замонасидаги Капсанчилар қишлоғи, қорни ҳам тўймаган, очдан ҳам ўлмаган қул қатори капсанчилар, Азизтепа урушининг сабаби ва натижалари, Фармонқул ва унинг хотини, ҳозирги Қўшчинор ва унинг одамлари тўғрисида ёзилган бўлиб, Ҳанифа билан Қурбон отанинг саргузаштларига, буларнинг топилувиغا хийлагина ўрин берилган, бошдан-оёқ зўр эҳтирос ва жўшқин илҳом билан ёзилган эди. Бунда ҳамма ўзини, ўз ҳаётини, ўзи ва колхознинг порлоқ келажагини кўрар эди. Фақат Зокир отагина ундан битта камчилик топди: «Умридан барака топсин, ҳаммасини боплапти, ҳаммасини ўз кўзи билан кўргандай ёзипти-ю, лекин менинг итбоқар бўлганимни оламга ошкора қилгани чакки бўлипти», деди.

Тўй даромад тақсимотидан кейин бўлиши керак эди, лекин тўйбоши Тўлаган аканинг маслаҳати, маслаҳат ҳам эмас, талабига кўра электростанция ишга тушгандан кейин, яъни февралнинг бошларида ўтказиладиган бўлди. Шундай қарорга келингани ҳам дуруст бўлган экан, даромад тақсимотидан кейин келин билан куёвнинг иши жуда кўпайиб кетди. Бошда буларнинг назарига энг катта ва муҳим иш тўй кўринган эди, маслаҳат ошидан кейин энг катта ва муҳим иш тўй эмас, янги уйга кўчиб кириш бўлиб қолди. Урмонжон тўй қилиш учун эр-хотин бўлинмайди, эр-хотин бўлиш учун тўй қилинади, орзу-ҳавасни тўйда бир мартаба эмас, тўйдан кейин ҳар кун кўриш керак деб тўй харажатини, қарийб уч ҳисса камайтиришни ва бунга яна шунча қўшиб янги уйга янги рўзғор олишни таклиф қилди... Бунинг ҳаммасини райондан, баъзиларини шаҳардан ташиб келтириш керак эди.

Келин билан куёв бунга анча овора бўлишди. Сидиқжон Ҳанифа билан қўл ушлашиб район ёки шаҳарда магазин-магазин юрган чоқларида: «Мен янги ударник бўлган кунларимда битта одамнинг қўлидан шунча иш келишини кўриб ҳайрон бўлган эдим, энди яна бу нарсага ҳайрон бўлиб турибман: агар одам одам боласига ўхшаб умр кечираман деса, унга шунча кўп нарса керак бўлар экан!» деб кулар эди.

Бу ишлар бир қадар битгандан кейин Сидиқжон она-сини олиб келгани Баҳрободга борди. У ҳар келганда, ҳатто шу бу йил баҳорда келганда ҳам Баҳрободдан кўчиб кетишга, хусусан ўғлининг бошқа хотин олишига ҳар баҳона билан норозилик билдирган Хадича хола ва сафар, сўз билан бўлмаса ҳам, бутун рафтори билан изму ихтиёр ўзингда деган ишорани қилди. Унинг Қўшчинорга кўчгани мойил бўлиб қолишига сабаб ўғлининг ўша ерда кўкараётгани, айниқса унинг кўнгли ўша ерда эканини кўриб турганлиги дейиш мумкин эди. Бироқ унинг янги келин тўғрисида бундай тўсатдан ўзгариб қолганига, ҳатто ўзи колхозда ишлаб топган ва Сидиқжон юбориб турган пулу молни тўйга асраб бисот қилиб юрганига тушуниб бўлмас эди.

Хадича хола ғойибона опа-сингил тутингани Анзират холага, Ҳошимжонга совга-салом олиб жўнади. Сидиқжон Насибалини Шарофат ташлаб кетганини онасидан ҳануз яшириб юрган эди, энди яширишни лозим кўрмай, йўлда айтди. Шундан кейин Хадича холанинг қулфи дили очилиб кетди. Маълум бўлишича, ёзда Шарофат келиб бутун ҳовлини бошига кўтарган, уни сочидан судраб урган, қўшнилари чиқиб ажратмаганда майиб қиладиган бўлган экан.

Икки кампир қўни-қўшнилари ҳашарга чақириб яқин ўн беш кунни шитоб билан кўрпа қоплаш, куёв-келин ва лозим бўлган бошқа одамларга сарпо тиктириш, «янги турмуш уй»ни «янги турмушчасига» ясатиш, янги тўйнинг расм-таомилларини билган одамлардан сўраб, Ўрмонжон билан Иброҳимовга маслаҳат солиб, шунга мувофиқ иш кўриш билан ўтказишди.

Бу орада электростанция битиб, унинг очиллиши маросими иккинчи февралга белгиланди. Гадейтопмасда қурилаётган ва шу атрофдаги ўн етти колхозни электр қуввати билан таъминлаши керак бўлган катта гидроэлектростанция, Тўлаган ака айтмоқчи бу электростанциянинг обрўйини тушириб юборган, одамлар ҳозир бу электростанцияга: «от бўлмаса той» деб қарайдиган бўл-

са ҳам, ҳозир электростанция майдони деб аталадиган Бақақуруллоқ майдонига одам сиғишмай кетди. Қаттиқ совуқ, майда қор ёғиб турар эди. Қисқагина митинг бўлди. Митингни Бўтабой очиб, қисқа нутқ сўзлагандан кейин колхозчиларни Ильич чироқлари билан табриклади. Эски ва янги қишлоқнинг кўчаларидан, ҳовли ва уйларидан қоронғилик абадий ҳайдалди. Қавм-қариндошлар, ёр-биродарлар, қўни-қўшнилар, бутун қишлоқ уйдан уйга юриб бир-бирини табриклар эди.

Тўй якшанба кунига тайинланди. Сидиқжон яна қолган-қутган нарсаларни олиш учун жума куни район марказига борди. У райиждроком олдидан ўтиб борар экан, Зиёдахоннинг каттакон саман отини кўриб қолди. Сидиқжон райиждрокомга кирди. Мавлонбековнинг қабулхонасида одам кўп, ҳамма кабинетга қарашга интилар эди. Телефонда гаплашаётган Зиёдахон Сидиқжонни кўриб трубкани қўйди-ю, шошиб:

— Ҳанифа, Ҳанифа келмадими?— деди ва жавоб кутмай уни кабинетга бошлади. Ҳамма буларга йўл берди.

Сидиқжон нима бўлганини ва нима бўлаётганини тушуна олмай кабинетга кирди. Кабинетда Мавлонбеков билан жуда барваста, қулоқларини қоплаб ётган сочи ва кенг кўкрагини энлаган соқоли оппоқ, русча кийинган бир чолдан бошқа кимса йўқ эди.

— Сидиқжон Соҳибжонов,— деди Мавлонбеков чолга қараб.

Чол чекиб турган трубкасини беихтиёр кулдонга қўяр экан, кўзларини катта очиб, таранг ва қип-қизил юзи хиёл оқаришиб, ўрnidан турди-да, қулочини кенг ёзиб Сидиқжонга ташланди, уни узоқ қучоқлаб юз-кўзидан ўпгач, соф ўзбек тилида:

— Ниятим холис экан, тўйларингга етиб келдим!— деди.

— Қайнатангизни танимадингизми?— деди Зиёдахон гаранг бўлиб турган Сидиқжонга. — Усмон ота — Ҳанифанинг отаси!..

Сидиқжон Усмон ота билан қайтадан қучоқлашиб кўрншди.

Бир неча минутдан кейин булар Қўшчинорга жўнашгани кўзгалашди. Буларни бутун идора кўчага кузатиб чиқди. Ҳамманинг оғзида Қанизак — Ҳанифа, Қурбон ота, Новикова!.. Усмон ота салмоқли қадам ташлаб борар экан, ён-верида уймалашиб бораётган одамларнинг елкасига қўлини ташлар, бошини силар, гоҳ бир қўли, гоҳ иккинчи қўли билан қучоқлар, ўпар эди.

Эшик олдида бешта от қатор турар эди. Булардан бирига Усмон отанинг икки чамадони, икки яшик ортилган эди, унга Бўтабой ўзининг жийрон отини рўпара қилди. Сидиқжон ўзи миниб келган отни Бўтабой акага берди-да, кўримсизроқ отни миниб, юк ортилган отни етаклаб олди. Зиёдахон олдинга тушди.

Жўнашди.

Усмон ота, қизи ва укаси билан кўришиш пайттини тасаввур қилиб ич-ичидан тўлқинланиб келаётган ҳаяжонини яшириш ёки босиш учун бўлса керак, йўл бўйи ўтган-кетгандан гапириб борди: Бувайдадаги юзбоши воқеаси, ўзининг сибирь қилингани, ўн олтинчи йилда Бувайдадан борган бир одамдан бола-чақаси ва укаси йўқ бўлиб кетганлиги ҳақида хабар эшитгани, Сибирда гражданлар урушида қандай қатнашганлиги, ҳозир Киштав район ижроия комитетининг раиси бўлиб ишлаётганини, Новикованинг очеркини ўқиганидан кейин Москвага борганини, Новикова қандай қарши олгани ва у билан нималар тўғрисида гаплашганини гапириб берди.

Булар канал кўпригидан ўтганда қош қорайган эди, бир оздан кейин узоқ дарё бўйи ва унинг тепасидаги оқ уйлар орасида сон-саноқсиз чироқлар ёнди.

— Бизнинг колхоз! — деди Сидиқжон.

Усмон ота отининг бошини тортди.

— Уҳў, Капсанчилар қишлоғи шунақа чиройлими!

— Ҳа, Усмон ота, — деди Бўтабой, — бир вақтлар мен шу атрофдан қишлоғимизга қараб: «Уҳў, қишлоғимиз шунақа хунукми?» деган эдим. У вақтларда қишлоғимиз гўристонга ўхшар эди.

— Бу янги қишлоқ, — деди Зиёдахон. — Бу чироқлар «Қўшчинор» чироқлари. Энди Капсанчилар деган гап йўқ.

Усмон ота дийдор кўришиш иштиёқида сабри тугаб отига қамчи босди. Унинг кетидан бошқалар ҳам отларини йўрттиришди. «Қўшчинор» чироқлари порлар эди.

1951 йил, май